

48

גט
ל

הראי"ה קוק כרבה הראשי של
 ארץ-ישראל (תרפ"א-תרצ"ה) -
 האיש ופועלו

ל
א

ל

כרך א

חבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

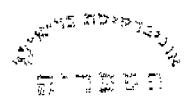
יוסף אבנרי

המחלקה לתולדות-ישראל.

עבודת זו מיועדת ל"זכרון יצחק"
 THIS WORK IS DEDICATED TO "YITZHAK ZIKRON"

הוגש לסינאט של אוניברסיטת בר-אילן

רמת-גן, אדר א' תשמ"ט.

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של:

פרופ' מ' אליאב

מהמחלקה לתולדות-ישראל של אוניברסיטת בר-אילן.

כזכר

אבי הרב ירחמיאל אבנרי ז"ל
מינסק, תרס"ט - אבעתיים, תשמ"ז.

תוכן עניינים

תקציר	א-ד
מבוא	1
פרק א	
מגריבה עד יפו	
שחרות	18
בתוככי יפו ובמושבות	25
חינוך ויישוב ישר	35
פרק ב	
גלות	
גרמניה, שווייץ לונדון	45
"דגל-ירושלים"	71
פרק ג	
עולה של רבנות	
השיבה	97
רבנות-ראשית	115
על משמר קודשי האומה	148
פרק ד	
הגות הלכה ומעשה	
מבוא	157
הגות קרובה-רחוקה	160
לאור ההלכה	182
חינוך	191
פרק ה	
איש על העדה	
עם זרים	195
מוקדי עשייה	243
פרק ו	
הרב קוק והיהדות החרדית	
משקעי העבר	287
המסע נגד הרב	294
עם "אגודת ישראל"	331
פרק ז	
הרב קוק וזיקתו לציונות הדתית	
עם ה"מזרחי" - מגעים, שותפות ומתחים	343
עם חלוצי ה"פועל המזרחי"	373
פרק ח	
בין "שמאל" ל"ימין"	
עם חלוצים, פועלים ואיכרים -	
התייחסויות הדדיות	387
מגעים עם ה"ימין"	425
דיני נפשות	435
פרק ט	
סיכום - רב על הגבולין	475
נספחים	501
ביבליוגרפיה	506
תקציר באנגלית	I-VI
תוכן העניינים באנגלית	

תוכן עניינים מפורט

ראשי תיבות וקיצורים

תקציר עברי א-ד

מבוא

1	רקע מגמות ובעיות
6	פרסומים
10	שיטות מחקר ומסגרת החיבור
14	מקורות

פרק א מגריבה עד יפו

18	שחלות
20	רבנויות
25	בתוסככי יפו
30	במושבות
34	בינו לבין החלוצים
35	חינוך
42	אורא דירושלים
43	בתום התקופה

פרק ב גלות

45	המסע לארמניה
48	בשוויץ
51	לונדון - המינוי לדבנות
53	פעילות ציבורית
63	המאבק על הצהרת בלפור
69	על מפתח הראווה

71	"דגל ירושלים" ומטרותיו
	"הדגל" בין ה"מזרחי" "אגודת ישראל"
74	והתנועה הציונית.
84	התפרסום "דגל ירושלים"
89	"הדגל" - חלום ושברו
95	לקראת שיבה לארץ-ישראל

עולה של רבנות

פרק ג

	התארגנות היישוב היהודי בארץ-ישראל
97	לאחר מלחמת-העולם הראשונה
	שובו של הרב קוק לארץ-ישראל
101	ומינויו כרבה של ירושלים
115	ייסוד הרבנות הראשית
126	למחרת הבחירות
128	על המחיה ועל הכלכלה
131	משבר הזהות של הרבנות הראשית
145	המאבק בפלגנות
148	על משמר קודשי האומה
155	סיכום

הגות הלכה ומעשה

פרק ד

157	מבוא
160	הגות קרובה-רחוקה
163	הלאומיות היהודית וחזון הגאולה
172	בין הגות למעשה
175	שיתוף פעולה עם כופרים
179	סובלנות וחידות הפרט
182	לאור ההלכה
191	חינוך והשכלה כללית

	פרק ה	איש על העדה - עם זרים
195		עם השלטון המנדטורי - הבחינה האידאית
199		מגעים והתמודדויות
214		התייחסויות לנושא הערבי
223		מאורעות תרפ"ט
237		חברון

		איש על העדה - מוקדי עשייה
243		הישיבה המרכזית - חזון, פרוגרמה ומציאות
266		כלפי האוניברסיטה העברית
270		התאכדות בני ישיבות
279		המסע לארצות-הברית
285		עם יהדות המצוקה

	פרק ו	הרב קוק והיהדות החרדית
		הרב קוק והישוב הישן בתקופת
287		רבנותו ביפו - משקעי העבר
		המסע נגד הרב קוק, כרוזים
294		וקונטרסים ראשונים
301		פרשת נורתקליף וספיחיה
304		על אופי העימות ומוקדיו
309		ניסיונות פיוס
317		שנאה מקלקלת את השורה
		הרב קוק ו"אגודת-ישראל"
331		(כתנועה פוליטית)
340		סיכום

	פרק ז	הרב קוק וזיקתו לציונות הדתית
343		רקע
		מגעים ראשונים עם ה"מזרחי"
345		בסוגיות חינוכיות ותנועתיות
349		אהדה והסתייגות
355		זכות בחירה לנשים - דיכמה ופתרונה
369		מתחים
373		עם חלוצי "הפועל המזרחי"
378		חלוציות והלכה
385		סיכום

	פרק ח	בין "שמאל" ל"ימין"
		עם חלוצים, פועלים ואיכרים -
387		התייחסויות הדדיות
		מעין-גנים לעין-חרוד - מוקדי עימות
400		בין הרב לבין החלוצים
415		מסעות
425		מגעים עם ה"ימין"
435		דיני נפשות - פרשת רצח ארלוזורוב
448		"סופר יקר"
452		עם הרשעת סטבסקי
457		מתקפת "השמאל"
465		ניסיון להשכנת שלום
469		"כוחן גדול"
472		כשוך הפרשה

פרק ז	סיכום - רב על גבולין	
475	הישן והחדש	
478	איש על העדה	
483	על הסבלנות ועל הסובלנות	
487	כיבוש החילוניות	
488	חינוך והגות	
491	לאומיות וכפירה	
492	חזון ומציאות	
494	המיתוס	
497	האיש וההיסטוריה	
500	על הגבולין	
501	ניספחים	
506	ביבליוגרפיה	
I-VI	תקציר באנגלית	
	תכן העניינים באנגלית	

ראשי תיבות וקיצורים

אא"י	ארכיון "אגודת ישראל"
אע"י	ארכיון עיריית ירושלים.
אמ"ע	ארכיון תנועת העבודה בבית-ברק
אצ"מ	הארכיון הציוני המרכזי
אצ"ד ב"א	ארכיון הציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן
אר"ר	ארכיון הרבנות הראשית.
את"א	ארכיון תל-אביב
את"ע	ארכיון תנועת העבודה.
בטכ"א	בית-הספרים הלאומי
גצ"ד	גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק
מ"ז	מכון ז'בוטינסקי
ראי"ה	ר' אברהם יצחק הכהן קוק

תקציר

אברהם יצחק הכהן קוק נולד בט"ז באלול תרכ"ה (1865) בעיר גדיבה שבמחוז דווינסק שברוסיה. בצעירותו נמנה עם בחירי תלמידה של ישיבת וולוז'ין והיה ממקורביו של ראש הישיבה הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב מוולוז'ין). את פעילותו הציבורית החל ברבנות בעיר זומיט (תרמ"ח), ומשם עבר לכהן כרבה של בויסק (תרנ"ה).

בתקופה הנדונה פרסם לראשונה מאמרים הדנים בלאומיות היהודית, ואכה עוררו הדים בקרב הציבור החרדי-לאומי ושמשו נקודת אחיזה אידאולוגית לחברי תנועת ה"מזרחי" שהוקמה בשנת תרס"ב.

מעורבות הרב בהתרחשויות האקטואליות של דורו הבליטה את המימד המנהיגותי באישיותו, ולאחר פטירת הרב נ"ה הלוי רבה של יפו (תרס"ב) נבחר לכהן כרבן של יפו ומושבות העלייה הראשונה.

הוא היה מעורה בחיי היישוב היהודי בארץ-ישראל על כל פלגיו, אך שונה היה מעמדו בכל אחד מהם. בעיר יפו בה נתרצה עיקר פעילותו, זכה להערכה מרובה, אם כי במהלך כהונתו נתגלעו לא פעם חיכוכי דעות בינו לבין עמיתיו להנהגת הציבור בנושאי חברה, חינוך ודת.

יחסים אמיצים קשר עם מושבות העלייה הראשונה ובעיקר עם מושבות יהודה. מאמצים ניכרים השקיע בהעלאת פתרונות לבעיות הכרוכות בקיום מצוות התלויות בארץ ובכלל זאת שאלת מצוות השמיטה שבעטייה נקלע לעימות ציבורי נוקב.

אשר ליחסיו עם אנשי העלייה השנייה, קשריו עמהם היו דוֹפְפִים, ומלבד "מסע הרבנים" בשנת תרע"ד כמעט ולא נתקיים קשר ישיר בינו לבינם. אהדתו לחלוציותם והסתייגותו מהשקפותיהם ואורחות חיהם, באו לידי ביטוי בעיקר בכתביו, שהעניקו לגיטימציה דתית לפועלם ההיסטורי של ה"עברניים". מנהיגי העלייה השנייה וכמוהם מרבית החלוצים כמעט ולא התייחסו לרב, והגילויים הבוודיים הקיימים בענין זה משקפים עמדה אישית

שנקטו אישים שונים. כמרות זאת, נתברר כי אישיותו ופועלו הותירו משקעים בקרב המחנה החלוצי.

האמביוולנטיות שאיפיינה את התייחסותו לחלוצים, באה לידי ביטוי גם ביחסיו עם הממסד הציוני, שהחלו בעת כהונתו ביפו ונתהדקו בתקופת המנדט.

ביישוב הישן נתפסו הדעות מסביב לרב, ועוצמת האהדה וההתנגדות כלפיו נתבררה רק לאחר שובו ארצה בשנת תרע"ט והתמנותו כרבה של ירושלים.

בשלהי שנת תרע"ד יצא הרב כגרמניה כדי להשתתף בוועידת "אגודת ישראל". עקב פרוץ מלחמת-העולם הראשונה לא עלה בידו לשוב ליפו והוא שם פעמיו לשווייץ שם שהה תקופה קצרה. תחנתו הבאה היתה לונדון בה נתמנה כרבה של קהילת "מחזיקי-הדת". אירועי המלחמה ובעיקר כיבושה של ארץ-ישראל ומתן הצהרת בלפור הותירו בו רושם עז, שתולדתו המעשית היתה הקמת תנועה לאומית-חרדית על-מפלגתית שכונתה "דגל ירושלים". התנועה לא כבשה את לב החרדים, ועם חדלונה נגזז אחד מחלומותיו של הרב.

על פי הזמנת מרבית פרנסי היישוב הישן עלה אחר המלחמה לירושלים לכהן בה ברבנות. יוזמה זאת נתקלה בהתנגדות תקיפה של אנשי היישוב הישן מקורבי הרבנים דיסקין וזוננפלד שסברו כי איצטת רבנות ירושלים אינה הולמת את דמותו, בעיקר על שום דעותיו הלאומיות ויצירותיו הרעיוניות שנראו להם כחריגות וכמעוררות תמיהה. משקיבל עליו את עול רבנות ירושלים ועוד יותר משייסד את הרבנות הראשית ועמד בדאשה לאדר אי תרפ"א) גברה ההסתה נגדו בחוגים החרדיים הקנאים, ובקרב אנשי "אגודת ישראל" בירושלים. המוסד הרבני החדש העמיק את הקיטוב בין הפלגים הדתיים היריבים ודרכה של הרבנות הראשית היתה דצופה קשיים מבית ומחוץ.

מוסד נוסף שהיה פרי הגותו וזן טיפותיו של הרב קוק, היתה הישיבה המרכזית שהקים בירושלים. זו אמורה היתה לטפח דור חדש של תלמידי חכמים המעוררים בהוויות העולם ובקיאים בכל מכמני היהדות. בצד ההדגשים

הלימודיים היחודיים, נודעה חשיבות מכרעת לאווירה הלאומית שנשבה בין כותלי הישיבה, שהגיעה לכלל שגשוג רק לאחר פטירת הרב.

המוסדות שהרב יזם את הקמתם נועדו בין היתר לסייע בידו בהפצת השקפותיו, אשר קנו להם מהלכים בכל שדרות הציבור. הגותו המקורית ובעיקר הגיגיו הלאומיים היקנו לו מקום מרכזי בשורת ההוגים היהודיים הלאומיים בדורות האחרונים. משנתו נעשתה אבן יסוד באידאולוגיה שגיבש הציבור הדתי לאומי, וגם החילוניים מצאו בה נקודות אחיזה.

כמנהיג ציבור הנושא בתפקיד ממלכתי התעלה מעל למפלגתיות ולכיתתיות ובשורות אוהדיו נמצאו חילוניים כחרדים ואנשי שמאל כאנשי ימין. הוא פעל להשכנת שלום ואחדות בין הפלגים השונים ביישוב, אולם לא תמיד עלה הדבר בידו. עובדה זאת בלטה על דקע מעורבותו בפרשת דצח ארלוזורוב שהשלכותיה המורכבות הותירו את אותותיהן גם על מעמדו ותדמיתו.

בממשל הבריטי בארץ-ישראל דאה שליט זמני, השולט לא מתוקף הכיבוש כשלעצמו, כי אם מכח השתלשלות אירועים היסטורית המכוונת על ידי ההשגחה-העליונה. באחרית ימיו הביע אכזבה מן המדיניות הבריטית בארץ-ישראל, וזגינה בחריפות צעדים של הממשל הבריטי שלדעתו היו בגדר בגידה במחויבותו המוסרית-דתית כלפי העם היהודי.

פעילותו השגרתית התמקדה במאמצים לשמור על צביונה היהודי של המציאות החדשה שהתגבשה בארץ-ישראל. בתחום זה הוא נחל אכזבות, ולא סייעוהו לא דרכי נועם ולא מדיניות תקיפה, שהחזיקה לכת לעיתים עד כדי איום בהחרמת הקדנות הלאומיות והתוצרת החקלאית של יישובים בהם חללו שבת וחג בפרהסיא.

המאבק על צביון היישוב בא לידי ביטוי בקשת מגוונת של נושאים, כך לדוגמא, הרב לא השלים עם מתן זכות בחירה לנשים, אף שלא יצא למאבק ציבורי בשל כך.

אלה הם בתימצות מירבי מוקדים בתולדותיו, ובפרשת עשייתו של הרב קוק, אשר כפי שעולה ממחקר זה תדמיתו אינה הופפת במדויק את הדמות המשתקפת

מניתוח מסכת חיינו. הרב שמנהיגותו הועמדה במבחנים נוקבים ונחל לא פעם כשלונות צורבים הותיר אחריו בסיס אידאולוגי איתן כדו-שיח בין הציבור הדתי לציבור החילוני, מורשת מרשימה של פעילות למען עם-ישראל ואחדות ישראל, ממסד דתי מסועף הצופן בחובו פוטנציאל לעשייה נרחבת, ועולם רעיוני עשיר ומגוון המשמש אבן-שואבת לחפצים לחדור למעמקי היהדות, בנתיבים אורתודוכסיים בלתי שגדתיים.

מבוא

רקע, מגמות ובעיות

אישיותו ופועלו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק - רבה הראשי של ארץ-ישראל, עומדים במוקד עניינו של מחקר זה.

כתיבה אודות דמות היסטורית בעלת שם, שרבים סבורים כי הם מיטיבים להכירה, כרוכה בתחושה ראשונית מתסכלת של התפרצות אל דלת פתוחה. וכי מה ניתן להוסיף וכחדש על פני הגלוי והידוע, ובשפע כה רב? ומהי הכגיטימציה לבחינה מחודשת של הערכות שנשתרשו זה מכבר בתודעה הלאומית? והיא הנותנת! דווקא קיומן של מוסכמות, מעורר לפריסתה המחודשת של היריעה ההיסטורית לאורכה ולרוחבה בכדי לוודא עד כמה מוצקות ההערכות המקובלות ומה מידת אחיזתן במציאות.

מטרת העבודה היא איפוא לבחון, כנתח ולהעריך את פועלו של הרב קוק על רקע האירועים והתמזרות שפקדו את העם היהודי בכלל ובארץ-ישראל בפרט, בפרק הזמן שמן ראשית המאה העשרים ועד מחצית שנות השלושים.

הרב קוק חי ופעל בפרקי זמן ובזירות גיאוגרפיות אשר במסגרתן נתחוללו אירועים דרמטיים ששינו את פניה של ההיסטוריה היהודית.

ראשית דרכו הציבורית במזרח-אירופה, בתקופת פעילותה של תנועת חובת-ציון. המשכה, בארץ-ישראל, כרבה של יפו משנת תרס"ד (1904) עד לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה - אשר במהלכה שהה במערב-אירופה - ושיאה עם בחירתו לכהונת רבה הראשי של ארץ-ישראל בשנת תרפ"א. תקופת פעילותו השנייה של הרב קוק בארץ-ישראל (תרע"ט-תרצ"ה), העומדת במוקד המחקר, חופפת לימי הכיבוש הצבאי הבריטי וכמחצית הראשונה של תקופת המנדט. ראשית תקופה זאת בשלהי מלחמת-העולם הראשונה, אשר במהלכה נדרדר היישוב היהודי בארץ-ישראל אל סף האבדון, וסיומה בהקמת תשתית מימסדית, פוליטית, התיישבותית וכלכלית ליישות יהודית אוטונומית. שידוד המערכות באותה עת בארץ-ישראל היה בבחינת תפנית גורלית בהיסטוריה היהודית, והרב קוק נמנה עם אלה שנטלו חלק פעיל בגיבוש התהליך. מכאן, החשיבות היתירה הנודעת לבחינת מעמדו, פועלו והשפעתו

בתקופה הנדונה.

ארץ-ישראל לא היתה זירת הפעילות הבלבדית של הרב, אשר כמעט ממחצית שנותיו חי בגולה. תקופת התבגרותו והתגבשות השקפותיו עברה עליו במזרח-אירופה שבאותה עת ניצבו יהודיה על פרשת דרכים היסטוריות. התמורות שחלו בעם היהודי במהלך המאה הי"ט ובעיקר במחצית השנייה של מאה זאת, חוללו מפנה מרחיק לכת בתולדותיו של עם ישראל בעת החדשה. חדירת ההשכלה לקהילות ישראל באירופה והמאבקים על האמנציפציה שחלקם הוכתר בהצלחה, השרו אווירה רוחנית-תרבותית חדשה בקרב קהילות רבות ועוררו ציפיות אופטימיות בכל הנוגע למערכת היחסים שבין יהודים לגויים. ברם, האנטישמיות הגואה במערב ובמזרח-אירופה שהגיעה לשיאה בפרעות תרמ"א-תרמ"ב, טפחה על פני אלה שהאמינו כי שנאת ישראל תידחק לשולי המציאות.

על יהדות מזרח-אירופה עברו תנודות רבות, מיליוני יהודים היגרו ושמו פעמיהם לארצות-הברית. קילוח דק של ההגירה ממזרח-אירופה הגיע לארגנטינה ושיירי השיירים הגיעו לארץ-ישראל. לעומתם היו שעדיין לא נגזז חלומם בדבר ליברליזציה של השלטון ברוסיה ומתן אמנציפציה ליהודים והיו שמתוך מניעים שונים נטמעו פיזית ורוחנית בחברה הזרה. האופציות שניצבו בפני היהודי ממזרח-אירופה היו, לפחות תיאורטית, מגוונות ביותר. היו שמצאו דרכם אל המהפכות הרוסית, אל תנועות המחתרת והטרור שאיימו לקעקע את משטר הצאר. היו שהעדיפו להצטרף ל"בונד", מפלגת הפועלים היהודים שנוסדה בשנת 1897, היו שחלמו על אוטונומיהם יהודי וראש וראשון להם היה ההיסטוריון שמעון דובנוב. בתוך מכלול כיווני הפעולה שצוינו לעיל החלה לצבור תנופה התנועה הכאומית היהודית שרישומה בציבור היהודי הכך וגבר.

המחנה החרדי שתגובתו השיגרית לגירויים מן החוץ היתה דחיית החדש והתכנסות בתוך עצמו, נמצא מוקף מכל עבר בגורמים שנדמו בעיניו כמאיימים. בחומותיו הבעורות לכאורה, נתגלעו בקיעים. הלכי רוח חדשים כיוונו את צביונו והגבירו את התסיסה בקרב. משכיל חרדי שוב לא היה

בגדר תופעה נדירה, והפולמוס העז שעוררה במחנה החרדי דמותו של חרדי-לאומי מלמדת על עצם קיומו הבעייתי של מיפוס זה בנוף האנושי של יהדות מזרח-אירופה, בשכחי המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים¹. הגורמים השמרניים ששלטו בכיפה, נטו לאמץ את שיטות המאבק הנהוגות מימים ימימה, היינו, עמדה תקיפה כנגד כל חידוש רעיוני חברתי או פוליטי, שהרי הכלו היו כרוכים לדעתם בסחף אידיאולוגי שסופו מי ישורנו.

משעמים אלו התנגדו חלקם גם להגירת יהודים ממזרח-אירופה מחשש שהתערותם במקומות מושבותיהם החדשים תלווה בהתפקרות דתית. מעטים היו המנהיגים החרדים במזרח-אירופה שאזרו אומץ, ובחנו את אתגרי הזמן במטרה למצות את החיוב הגלום בהם. היהדות החרדית היתה שרויה איפוא בקפאון ובמבוי סתום בכל הנוגע ליכולתה להתמודד עם המצוקות החומריות ולעתים גם הרוחניות והרעיוניות, שפקדו אותה ואת כלל ישראל.

מחקר זה אמור לבדר כיצד השתלב הרב קוק בפולמוסים הפנימיים שפילגו את היהדות החרדית ולהבהיר האומנם הוא הפגין פתיחות בנושאים רעיוניים ואם כן, האם זו ציינה נקודת תפנית בעמדת היהדות החרדית. ההלך הרב בעקבותיו של הרב שמשון רפאל הירש בעל שיטת "תורה עם דרך ארץ" בהתייחסותו להשכלה, או כבש לו נתיב משלו? האם הישיבה המרכזית שהקים בירושלים נועדה להציג דגם משופר של מוסדות דומים שנוסדו במזרח ובמערב-אירופה, או שהיתה זאת תכנית מקורית וחדשנית בעלת יעדים יחודיים שהוצגו על ידי הרב כראשונה?

האם היה ממשיך דרכם של אישים כדבנים אלקלעי, קאלישר, מוהליבר, אלישבער וריינס, שנמנו עם פורצי הדרך בנושא הלאומיות היהודית

1. על הפולמוסים בנושא זה בתוך היהדות החרדית ומחוצה לה ראה: א' לוז, מקבילים נפגשים, תל-אביב תשמ"ה; י' שלמון, "העימות בין החרדים למשכילים בתנועת חובת ציון בשנות השמונים", הציונות, ה (תשל"ט), עמ' 43-77; הנ"ל, "המאבק על דעת הקהל החרדית במזרח-אירופה ביחס לתנועה הלאומית בשנים 1894-1896", ע' אשקס, י' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית, מוקדשים ליעקב כץ, ירושלים תשמ"מ, עמ' של-שסח; הנ"ל, "עמדתה של החברה היהודית בדוסיה-פולין לציונות בשנים 1898-1900", אשל באר-שבע, א, (תשל"ו), עמ' 377-430.

המודרנית, או שמא יש לראות בו כובש דרך חדשה ועצמאית בתחום זה?
 בהגיע הרב לארץ-ישראל, האם חוכל זעזוע או מפנה בשורות חרדי ארץ-
 ישראל? וכיצד השפיע עליו המפגש הבכתי אמצעי עם החכוכ "הכופר"?
 האומנם יצק יסודות כגשר, עליו נשען הדו-שיח בין הציבור החילוני
 לציבור הדתי-לאומי, או שמא דיאלוג זה התנהל ממילא, בעוד הפשרת
 הקצאון שבין החרדים לחילוניים נותרה ממנו והכאה?

עוד טרם תבוררנה התשובות לשאלות אלה, נמצאנו למדים כי מיקומו של הרב
 קוק במחנה החרדי לא היה במרכזו הסטאטי, כי אם באחד מאגפיו התוססים.
 אף-על-פי שראה עצמו רב חרדי לכל דבר וכך גם נתפס בעיני מרבית עמיתיו
 הרבנים בגולה, עוררו דעותיו ומעשיו תהייה ולעתים אף מורת רוח, בקרב
 חלק ניכר מן הציבור החרדי.

דבר מה בלתי מפותח היה צפון בדמותו. דומה היה בעיני רבים מן החרדים
 כי הוא לא חרג מן השורה, אך גם לא הלך בתלם. אמנם דיבר בשפתם
 הייחודית, אך גם נקט לשון המובנת לשאינם מאנשי שלומם. הוא עטה את
 גלימתם, ברם במחלצותיו בדקו גוונים בלתי-מוכרים. כמותם, קינא
 לאמונתו ולאלוקיו, אלא שקנאתו נמהכה במידת הרחמים. עמם ציפה בערגה
 למשיח, אולם איתנה היתה אמונתו שזה לא יתמהמה עוד. כיצד ניתן לשלב
 כל אלה במסגרת החרדית השמרנית? הייתכן והוא פילס דרכו מתחת לחומות
 השמרנות, אך מחוץ לגבולותיה?

חלק ממוקיריו של הרב, וכאלה היו בכל המחנות, עשאוהו עטרה לראשם
 להתגדל בה, זתארוהו בצלמם ובדמותם. מה הם בעיני עצמם מחדשים ונועזים
 אף הוא כן; מה הם שמרנים או פשרנים אף הוא כן. הצד השווה שבהם, כאלה
 כן אלה הכירו בגדלותו ובשונותו ומחקר זה אמור לעמוד על טיבה של
 יחודיותו.

ההתחקות אחר מאפיינה של דמות היסטורית שאך תמוז שלשום היתה בגדר
 הוויה דומיננטית מחייבת משנה זהירות. השלכות העבר הקרוב על ההווה הן
 לעתים מזחשיות ביותר, והשיפוט ההיסטורי עבור כלקות בחוסר איזון מחמת
 עבר והווה המשמשים כאחד.

גדולים וטובים מקרב ההיסטוריונים נטו להפריז או להמעיט בחשיבות אירועים, אישים ותנועות בהיסטוריה, מכיוון ששיפוטם התייחס יותר כעליכות דורם ולעתידותיו מאשר כעברו ומגמה זאת לא פסחה גם על אלה שעסקו בחקר תולדותיו של הרב.

בנוסף לאקטואליזציה שליוותה את הדיונים על הרב ופועלו, בלטה הנטייה כאידיאליזציה, וזו עלולה לסחוף את החוקר מבלי משים לאווירה דוויית האהדה האופפת את דמותו. לעומת זאת על השאיפה לאיזון מירבי, מאיימת סכנת היגדרות יתירה אחר יסודות הסותרים לכאורה את התדמית הסטריאוטיפית של הרב קוק.

כיצד איפוא תתלבן האמת לכל כחל ושרק, וישתדלו אלו על גבי אלו הישגים וכשלונות, מגרעות ויתרונות.

איכז ניתן להציג חשש כתיזה, היתה זאת נושאת את הכותרת "חששות בדבר אמינות תדמיתו ההיסטורית של הרב קוק".

מן המפורסמות שאינן זקוקות לראיה הן האמירות הנדושות בנוסח: "...לו חי עמנו כיום הרב קוק כי אז...". לרוב כוונת הדוברים להציג את הרב קוק כמי שהיה נכון להקל בנושאים הלכתיים, כמי שהפליג בסובלנותו כלפי פורקי עול-תורה ומצוות וכמי שמסוגל היה בימינו כבעבר לגשר על פני הפערים החוצצים בין הציבור הדתי לציבור החילוני.

מכיוון שההיפותיזות אינן בנות מימוש אין זה מעניינו של המחקר ההיסטורי לעסוק בהן, ברם כל מה שמוצא כנתון היסטורי-עובדתי, המצדיק לכאורה את העלאתן של ההיפותיזות, טעון בחינה מדוקדקת. לפיכך, עניינו של המחקר: בליקוט מירב המידע אודות הרב קוק ובהערכתו המחודשת, בהדגשת דקויות ורב ממדיות שאינן באות לידי ביטוי הולם בתיאור סטריאוטיפי, ובגיבוש מונוגרפיה מקפת המשקפת נאמנה את דמותו ואת מסכת עשייתו של הרב.

פירסומים

היעדרה של מונוגרפיה מקיפה על פועלו של הרב קוק, המשתלבת אינטגרלית בתיאור התהליך של שידוד המערכות שפקד את עם ישראל בדורו, בולטת על רקע קיומם של מאות חיבורים אודותיו.

מרבית החוקרים התמקדו בניתוח הגותו שמקוריותה התכנית והלשונית חייבה פרשנויות וביאורים. בודדים עסקו בחקר תולדותיו, מראשיתם ועד סופם, ואף אלה שעשו זאת לא איזנו כהלכה בין בניית הדמות לבין הארת בעיות היסוד של התקופה-הנדונה, כרקע לצמיחת מנהיגותו של הרב קוק.

ראוי לציון חיבורו המקיף של הרב י"ל מימון על תולדות הרב. ברם גם מחקר זה, על אף שפע העובדות שבו וניסיונו לדאיה היסטורית כוללת לוקה בשתי מגדעות מרכזיות. ראשית, אהדת יתר לנושא כתיבתו, ושנית, נושאים מרכזיים בתולדות הרב כלל לא מצויינים בו. למעשה, כמעט כל תקופת ירושלים בתולדותיו לא זכתה בחיבור זה לסיקור, כך שתועלתו מוגבלת בעיקר עד לתקופת מלחמת-העולם הראשונה. "הרב" - חיבורו של מ"צ נריה על הרב קוק, שיצא לאור בשנת תרצ"ח, היה למעשה פרי ביכורים ביצירתו של המחבר הנ"ל על הרב קוק. חשיבותו הראשונית כסקירה מקפת פחתה עם ריבוי הפירסומים על הרב קוק, ובכלל זאת, ובעיקר, לאחר פירסום ספריו האחרונים של מ"צ נריה בנושא זה. חשיבות הספרים החדשים תידון להלן.

בין החיבורים המדעים, בהם נסב הדיון ההיסטורי על הרב קוק, ראויים להדגשה בעיקר חיבוריהם של אי מורגנשטרן על "יסודה וארגונה של הרבנות הראשית", ושל מ' פרידמן על "האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ-ישראל

2. דאה: י"ל מימון, הרב, אזכרה, א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' ז-קסז, (פורסם גם כחיבור נפרד). פירוט ביבליוגרפי מלא של ספרים ומאמרים המוזכרים במבוא יצויין בגוף העבודה וברשימה הביבליוגרפית המסכמת בסופה. קיימים חיבורים בלועזית על הרב קוק (דאה: הרשימה הביבליוגרפית המסכמת). גם הלכו לא הגיעו לכלל בדיקה מדעית מקיפה של תולדותיו ופועלו. מאחר והמחקר מתמקד במישור ההיסטורי לא צויינו במסגרת סקירה זאת המחקרים העוסקים בניתוח הגותו של הרב. אלה מרובים וחלקם צויינו בפרק הדן בהגותו וברשימה הביבליוגרפית המסכמת.

בשנים 1918-1936". בשני המחקרים הנדונים נפרסה ידיעה היסטורית רחבה שבה השתלבה אישיותו של הרב קוק כדמות מרכזית הזוכה לניתוח אובייקטיבי מקיף ומדוקדק. עבודות אלה אמנם משמשות תרומה נכבדה לחקר תולדותיו של הרב, אולם, שתיהן מלכתחילה לא העמידו את דמות הרב קוק במרכזן. מלבד זאת, המחקרים הלכו, הן מבחינה עניינית והן מבחינה כרונולוגית חופפים רק פרקים מסוימים בתולדות הרב. התייחסויות לאירועים מרכזיים בתולדות הרב שזורות גם במחקרו היסודי של צ' ירון על "משנתו של הרב קוק", ברם הלכו מובאות לרוב בהקשר ההגותי.

מלבד חיבורים אלה פורסמו מחקרים בנושאים ספציפיים הקשורים בתולדות הרב, חלקם בעלי חשיבות מרובה אלא שגם הלכו זרעו אור על פרשיות מסוימות מאוד, כגון בעיית השמיטה בשנת תר"ע, הרב קוק ומאורעות תרפ"ט, מסע הרב קוק למושבות בשנת תרע"ד ועוד. צירופם של כל המחקרים הנ"ל איננו מצביע על מסקנות הנובעות ממכלול פועלו של הרב קוק, שכן החוקרים שהתמקדו באירועים ספציפיים לא נתכוונו מלכתחילה להגיע למסקנות כלליות לגבי הרב קוק. חיבור נוסף הראוי לתשומת לב הוא הערך "הרב קוק" מאת א' פרנקל באנציקלופדיה של הציונות הדתית, כך ה, המשתרע על פני 332 טורים. חיבור זה הוא - בחלקו לפחות - לקט של מידע שנשאב מחיבורים קודמים ונעדר ממנו המימד הביקורתי. שפע החומר האצור בערך זה המתפרס על כל תקופת חייו של הרב אינו מחפה על מגרעותיו הבסיסיות³.

מגמות חינוכיות ספרותיות ולעיתים גם פוליטיות הניצבות ברקע חלק מהכתבים שפורסמו על הרב מערימות מכשול בפני החפצים בציון עובדות

3. הילת הקדושה שאפפה את הרב, והאמונה בסגולותיו הרוחניות והנפשיות היחודיות נתנו אותותיהן גם בערך אנציקלופדי זה שבו לעתים נמשטשו הגבולות בין עיקר לשפל. כך לדוגמה הוקדשו שני טורים לתאור הוצאת "דיבוק" מחולה ביפו על ידי הרב קוק ("הרב קוק", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ה, ירושלים תשמ"ג, טור 151-152). מעשה חריג מעין זה - לכא התייחסות לגופו של עניין - כאשר הוא זוכה להדגשה יתירה, משווה אופי אגדתי ופולקלוריסטי לערך אנציקלופדי.

כהווייתם, ובניתוחם חסר הפניות. דוגמה מאלפת לסוג זה של כתיבה הינה ספרות הגיוגרפית ענפה שהתפתחה מסביב לאישיותו של הרב קוק.

הפלגה יתירה בשבחם של צדיקים ובנפלאות עלילותיהם היא משגרת הווייתם של חסידים, הרואים בעצם סיפור המעשה אירוע שרוח קדושה נסובה עליו. מיקוד תולדותיו של הרב קוק סביב "מעשים שהיו" גם אם הינם אמת לאמיתם, עמעמו את ייחודו והעמידוהו בשורה אחת עם מאות צדיקים, שמי יותר ומי פחות צדקותיו ונפלאותיו הלכו לפניו.

כבר לפני עשרות שנים חש בכך אחד האישים המקודבים ביותר אל הרב קוק אשר התריע כשנה לאחר פטירתו: "...הכותב בשבחיו של רבנו ז"ל הרי הוא כמעיד על השמש שהוא בהיר בשחקים..."⁴, היינו, לדעתו מעשי המופת של הרב ותכונותיו הנאצלות הן בגדר מציאות טריוויאלית שאין להכביר עליה מלים.

מאות התיאורים והאנקדוטות המובאות בספרות ההגיוגרפית יוצרים דבר והיפוכו. מחד, התייחסותם לאירועים אישיים בחיי הרב מעניקים לדמותו את המימד האנושי. מאידך, אופן הצגת הדברים מעורר לא פעם את התחושה כי כאשר מדובר ברב קוק, גם האנושי היה מעל ומעבר לאנושי.

בדומה ל"בעל-שם-טוב" שתולדותיו מתוארים בספר "שבחי הבעש"ט", זכו מעריצי הרב קוק לספר "שבחי הראי"ה" משל חיים ליפשיץ. האסוציאציה ל"שבחי הבעש"ט", עיקרה בשמות שני החיבורים, שכן ח' ליפשיץ שהיה אמון על כללי המחקר המדעי, לא הפליג בספרו אל מחוזות האגדה האופייניים לתיאור המעשים ב"שבחי הבעש"ט". בכל זאת נמצא, כי בכתביו אודות הרב התרופפה לא פעם הזיקה לכללים המתבקשים בחיבור מדעי. תולדות הרב, דברי קילוסין שהורעפו עליו, מעשים שסופרו על אורחותיו, אמדותיו והגיגיו - כל אלה - נכרכו יחד ב"שבחי הראי"ה" באופן המכביד על בידוד היסודות ההיסטוריים.

=====

4. ראה מאמרו של שי' רוקלד, מזכיר בית דינו של הרב קוק בעת ששימש ברבנות ביפו, היסוד, ו' באכול תרצ"ו.

דרך דומה נקט הרב מ"צ נריה בספריו "שיחות הראי"ה", "חיי הראי"ה", "בשדה הראי"ה", "מועדי הראי"ה" ו"טל הראי"ה", שבהם ליקט כמות עצומה של מידע אודות הרב. אין ספק, כי ספרים אלה שהם פרי עמל של עשרות בשנים, מעניקים למעיין, במידה רבה של אוטנטיות, את אוירת בית הרב ואת היהוד שבאישיותו, הליכותיו ומשנתו. בהם, גם הספרים הנ"ל אינם מתגבשים לכלל ידיעה היסטורית מקיפה ויש להבחין בהם בין אמירה לאמירה, בין עדות לעדות, ובין עובדות לבין הרהורי לב.

בניגוד למגמה ההגיוגרפית אמור המחקר להציג את הרב קוק כרב "בשר ודם", אשר היכת הקדושה שנוצרה סביבו ראוייה לתשומת לב, אולם אל לה לשמש נקודת מוצא להבנת דרכו וציר מרכזי לניתוח פועלו.

בשולי הדיון הביבליוגרפי ראויים לציון חיבורים אודות הרב, שבהם האמת העובדתית שימשה מלכתחילה רקע לפריסת מסכת ספרותית. במקרים דוגם לא טרחו המחברים - במוזע - לדקדק בפרטי העבר.

דוגמה לכך הוא ספרו של שמואל אבידור הכהן, "האיש נגד הזרם", שבו נעשה שימוש רב בחומר היסטורי אולם בתוספת נופך ספרותי. כתוצר סופי הועלתה דמות אנושית מרשימה ומרתקת, אולם אין הספר יכול לשמש אסמכתא מדעית.

נמצא, כי למעשה אין כיום חיבור מקיף אשר יציג את דמות הרב ואת פועלו באמות-מידה מדעיות ביקורתיות כנדרש.

שיטות מחקר ומסגרת החיבור

המתודה שננקטה כדי להמציא מענה מניח את הדעת למגוון הבעיות שהוצגו לעיל אינה חורגת מהשגרה המקובלת במחקרים מסוג זה, וסעיפיה העיקריים הם כדלהלן:

- א. איסוף של כל פיסת מידע אודות הרב.
 - ב. הצלבת נתונים ואימות קפדני של הממצאים העובדתיים, תוך הפרדתם מן ההערכות הנלוות עליהם.
 - ג. הערכה ומיון ראשוני של הנתונים בהתאם למידת חשיבותם בהקשר הספציפי בו הופיעו ובהקשר הכולל של הנושא הנדון.
 - ד. הערכה סופית של החומר העובדתי ובדירתו לצורך העלאת הדברים על הכתב, באופן שישקף נאמנה את מכלול המידע המצוי בנושא הנדון.
- בכל השלבים הללו נבחנו הנתונים תוך ניסיון מתמיד לחזות את אוירת התקופה, לעמוד על המיוחד שבאישיה ועל האופי הסגולי של אירועיה. במהלך ניתוח ההתרחשויות ההיסטוריות ייעשה ניסיון להפריד בין דמותו לתדמיתו של הרב קוק, ואגב כך להגיע לבחינה דטרנספקטיבית אמינה יותר.
- הבחנה זאת אינה החלטית והיא תיעשה בזהירות ובהסתייגות, שכן הגבולות בין הדמות לתדמית לעתים מטושטשים, מה עוד שמרכיבים מסוימים בתדמיתו של הרב קוק דבקו בו עוד בחייו, וההערכה כלפיו היתה תולדה של התייחסות משולבת – גם אם בלתי מודעת – לדמותו ותדמיתו. במקרה דנן הדמות והתדמית נעשו כמקשה אחת ומשקלה של התדמית כמרכיב "עובדתי" עשוי אף לעלות על משקלן של העובדות הנחרצות. מציאות זאת מחייבת דגישות מירבית בעת הסרת רקמת התדמית מגוף המעשים. כך לדוגמה מעורדת עניין השאלה האם תדמיתו בעיני הציבור החילוני השפיעה על גיבוש תדמיתו בציבור החרדי? ולהפך – האם להסתייגות הקנאים מהרב קוק ולהצגתו כ"כופר" היתה השפעה על גיבוש תדמיתו בקרב החילוניים? אלו הם רק מקצת הקשיים העומדים בפני השואף לנתח ללא משוא פנים וללא דעות קדומות את תולדותיו של הרב קוק, המתאפיינים במורכבותם וברב ממדיותם.

סד נוסף בו נתון המחקר הוא המסגרת הכרונולוגית שנתחמה בין השנים תרע"ד-תרצ"ה (1914-1935). איחוי הנתק שבין התקופה הנדונה לבין תקופת פעילותו הציבורית המוקדמת של הרב קוק, נעשה בפרק הראשון המהווה הקדמה לגוף העבודה, ותקציר של תולדות הרב משחרותו ועד שנת תרע"ד. בפרקים הבאים פזורים הבזקים אל העבר הרחוק, שמגמתם העיקרית לבחון האם עידן הרבנות הראשית מהווה חוליה נוספת ואינטגרלית ברצף עשייתו והגותו של הרב קוק, או שמא שינוי זירת רבנותו והתמורות בדפוסי פעילותו מעידים על מפנה מהותי שחל בהתייחסותו לנושאים מרכזיים שעמדו על סדר היום הלאומי.

ההנחה, לפיה רק ראייה כוללת, עשויה למצות את הדיון בנושא, חייבה ניתוח אינטגרטיבי המשלב - באיזון הולם - היבטים אישיים, רעיוניים, הלכתיים, היסטוריים וחברתיים. מלאכה זאת חייבה עיונים בתחומים מגוונים ביותר, והצריכה בד בבד עם הידידה לפרטי פרטים להתמיד בראיית מסגרת המחקר.

כך לדוגמה, נתוני רקע ביוגרפיים השזורים בפרקי החיבור, חיוניים להבנת מניעי פעולותיו והתייחסותיו של הרב קוק. כמות החומר הביוגרפי שכוקשה במהלך המחקר איפשרה וחייבה את בחינת הזיקה שבין תכונותיו האישיות של נושא דיוננו לבין פועלו, ובמידה והיה צורך להדגיש זאת, הדבר נעשה. ברם, הידיעה הביוגרפית קוצרה כדי לא להסיח את הדיון ולא להסיח את הדעת ממוקד המחקר שעניינו כאמור, בדיון על השתלבות פועלו של הרב במהלכי דורו. הוא הדין לגבי יתר ההיבטים שצויינו, הלכו נשמעו בפרקי המחקר, לעתים בין השיטין ולעתים נותחו בנפרד, כך שחותרם ניכר ועם זאת נשמרה רציפות הדיון ההיסטורי. קביעת מסגרת המחקר ובחירת ראשי הפרקים הוכרעו על פי הקריטריונים הבאים:

5. ראה נושא זה בפירוט: י' אבנרי, מסורת וחיזוש - פועלו של הראי"ה קוק כדבה של יפן בשנים: תרס"ד-תרע"ד (1914-1904), עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן, דת-גן תשמ"א.

א. נושאים שיש בהם חידוש, מבחינת הישענותם על תיעוד שלא נעשה בו שימוש עד כה.

ב. נושאים שכמעט ולא נדונו, או שנבחנו מזווית ראיה מסוימת, וההערכה שעלתה מסקירת החומר הרלוונטי עוררה את פריסת ידיעת המחקר.

ג. נושאים שנדונו בהרחבה, אולם חיבור זה אמור להציגם באינטרפרטציה שונה, ולעתים מנוגדת לזו המקובלת.

כך לדוגמה בנושא מערכת יחסיו של הרב קוק עם הציבור החילוני, השתלבו שלושת האלמנטים הבסיסיים שצוינו לעיל. נושא זה דן בין היתר בהרחבה במעורבות הרב בפרשת רצח ארכוזורוב, מעורבות שלא נבחנה עד כה בשיטתיות ומכל היבטיה. אגב כך נעשה לדאשונה לצורך זה שימוש בתיעוד מארכיוני תנועת העבודה, ההסתדרות וארכיונים נוספים. תת-הפרק בנושא רצח ארכוזורוב משתלב באינטרפרטציה כוללת המציגה את מערכת יחסיו של הרב קוק עם הציבור החילוני מזוויות ראיות, שכלקן לא הוענקה עד כה תשומת הלב ההולמת את חשיבותו.

נושאים נוספים שלא הודגשו בעבר ונבחנו ביסודיות במסגרת המחקר הם: תקופת שהותו של הרב קוק בגלות בלונדון, תנועת "דגל ירושלים" ויחסי הרב קוק עם התנועות הפוליטיות הדתיות: ה"מזרחי", "הפועל המזרחי", ו"אגודת ישראל".

קשריו של הרב עם הממשל הבריטי ותגובותיו לאירועים פוליטיים כגון מאורעות תרפ"ט או "הספר הלבן" משנת 1930, נבחנו תוך שיכובם במימד הרחב של השקפת עולמו על ארץ-ישראל, ועל מקומם ויעודם של בריטים, ערבים ויהודים בתוכה.

נושאים נוספים שנדונו, אם כי לא באותה מידת הדגשה הם הרבנות הראשית ומשנתו הרעיונית של הרב קוק. הרבנות הראשית זכתה ונתחברו אודותיה מחקרים מדעיים הדנים בין היתר במעמדה בתקופה בה שימש הרב קוק נשיאה האשכנזי של מועצת הרבנות הראשית. לפיכך, יודגש כהלן פחות הצד המימסדי של הרבנות הראשית ויותר הפן האישי של הרב קוק כמייסד הרבנות הראשית וכעומד בראשה. גם על משנתו של הרב פורסמו בשנים האחרונות

חיבורים מדעיים שיצוינו להלן⁶. הגדרת נושא המחקר ממקדת את הדיון בתחום העשייה של הרב ולא בתחום הגותו, אולם לנוכח הזיקה שבין שני תחומים אלה המתכרכים אהדדי, נראה כי כי הכרחי להצביע, וכו' בקצרה, על קווי יסוד במחשבת הרב, אשר הבהרתם התמציתית עשויה לשפוך אור על כלל מפעלו. לנושא זה יוחד פרק בפני עצמו ומטבע הדברים הערות שעניינן

הגותי, שזורות באופן אינטגרלי גם בדיונים ההיסטוריים.

פרק הסיכום אמור להצביע על המגמות המרכזיות שישתמנו כתוצאה מן המחקר. ולהשיב על השאלות העקרוניות שהוצגו במבוא. בניגוד לגוף העבודה תחודד במקצת בפרק זה שאלת הזיקה בין עבר להווה, וזאת כדי לתהות אחר השלכותיו ההיסטוריות של הנושא הנדון. קובץ תעודות שיצורף כנספח, יסיים את המחקר, תוך ניסיון להעניק למעין תחושה של מגע עם אירועי התקופה.

במקום זה ראוי לציין כי נושאים מעניינים וחשובים כשלעצמם, לא נדונו במחקר מפאת מגבלות המוטלות על היקף העבודה. כך לדוגמה לא נבחנה מערכת יחסיו של הרב קוק עם בני עדות המזרח בכלל, ועם הרבנים מבני עדות אכה בפרט. החומר שנצטבר בנושא הנ"ל כבעניינים נוספים נגנז בשלב זה, מפאת מבנה העבודה שהתמקדה בניתוח יחסי הרב עם גופים ציבוריים שאופיינו וזוהו בעיקר על פי עמדותיהם הפוליטיות ולא על סמך דקעם העדתי או הסוציאלי⁷.

6. ראה על כל להלן בפרק העוסק בהגותו של הרב קוק.

7. אמנם בתקופה הנדונה תורגם המוצא העדתי למונחים פוליטיים, אולם לרב קוק כמעט ולא היה מגע עם הקבוצות העדתיות שנוציגיהן נבחרו לאסיפות הנבחרים. קשריו עמהם היו לרוב על בסיס אינדיבידואלי.

מקורות

חומר הגלם ההיסטורי הקיים בנושא הנדון הוא רב ומגוון. ראשונים בחשיבותם הארכיוניים, ובהם: ארכיונים לאומיים כגון הארכיון הציוני המרכזי, גנזך המדינה וארכיון הרבנות הראשית⁸. ארכיונים עירוניים כארכיון תל-אביב-יפו, ארכיון עיריית ירושלים וארכיון מקצת מושבות העלייה הראשונה. ארכיונים תנועתיים כארכיון בית-ברל, ארכיון בית-ז'בוטינסקי וגנזך הציונות הדתית בירושלים. אוספי תעודות של אנשים פרטיים שבידיהם נשתמרו תעודות מן התקופה הנדונה כגון: אוסף הרב צ"י קוק צ"ל ואוסף הרב נריה.

בכל הארכיונים שצוינו לעיל מצוי תיעוד רב ערך הקשור במישורין ובעקיפין לנושא העבודה, ובעזרתו הונחו נדבכי היסוד למחקר. ברם למרות כמותו ואיכותו של החומר הארכיוני הוא רחוק מלהעניק תמונה מקפת על פועלו ומעמדו של הרב קוק. כך לדוגמה, בארכיון הרבנות הראשית שניתן היה לצפות כי ירוכז בו שפע מסמכים אודות הרב ומפעלותיו, מצויה כמות מצומצמת יחסית של חומר רלוונטי לדיוננו.

משכימים את החסר בתיעוד הארכיוני, מקורות אחרים בני התקופה כגון העיתונות בארץ-ישראל ובחוץ לארץ. מקור זה משמש מאגר בלתי נדלה לתולדות התקופה בכלל ולנושאנו בפרט. ברם מגמתיותה המובהקת של מרבית העיתונות חייבה שימוש מבוקר ביותר במקור זה. כך לדוגמה עיתון "קול יעקב", שהרוח החיה שבו היה הרב שמואל וובר מזכירה הכללי של הרבנות הראשית, שימש שופר של החוגים האוהדים לרבנות הראשית. לעומתם העיתון "קול ישראל" שימש שופרה של "אגודת ישראל" שלחמה ברבנות הראשית. במקרה דנן לא רק הפרשנויות וההערכות שהופיעו בעיתונות היו חד צדדיות ומגמתיות, אלא גם העובדות עצמן סולפו לא פעם, וההתחקות אחר האמת העובדתית היתה כרוכה בקשיים לא מבוטלים. לעיתונות המפלגתית על אף

8. ארכיון הרבנות הראשית הועבר כגנזך המדינה.

מגמתיותה נודעה חשיבות בהבהרת ובחידוד ההתייחסות של הפלגים השונים ביישוב לבעיות בנושאי דת שעמדו על הפרק. העיתונות הפוליטית מהווה גם כלי יעיל שבעזרתה ניתן לעמוד על הכי רוח שרווחו בקרב הקבוצות השונות ביישוב.

עיתונות בלתי מפלגתית כמעט ולא היתה בנמצא, ובהקשר זה ראוי לציון עיתון כ"הארץ" שאמנם לא זוהה עם תנועה פוליטית מסוימת, אולם גם לעורכיו היתה אידיאולוגיה שהנחתה את כתיבתם הפובליציסטית. מלבד זאת העיתונות "החילונית", ובכלל זאת "הארץ" יחסו חשיבות משנית לנושאים דתיים ולפיכך המידע המצוי בהם על נושא המחקר אינו מרובה. לא פחות מגמתיים מן העיתונות הם ספרי הזכרונות של בני הדור. רוב הכותבים שימשו בתפקיד ציבורי, או היו בעלי מעמד ציבורי, גם אם לא נשאו במשרה רשמית. מעורבותם הפעילה או הסבילה במהלך האירועים, פזילתם האנושית אל עבר תדמיתם העתידית כפי שתשתקף בין דפי ההיסטוריה וטווח הזמן שחלף מאז ההתרחשויות ועד העלאתם על הכתב - כל אלו הטביעו חותמם בכתובים.

מידה דבה יותר של אוטנטיות מצויה בקבצי אגדות של אישי התקופה. האגדות המציינות יותר את התגובה הספונטנית על האירועים נועדו לרוב להיוותר בדרשות הנמען, והשולח הידרשה לעצמו יתר חופשיות בהתבטאויותיו. למרות זאת, גם האגדות אינן משמשות מקור אמין לחלוטין, שהרי לא פעם נוסחה האגדת בהתאם לאופיו של הנמען, ובהתייחס לבעיות ספציפיות שאין להקיש מהן על הכלל.

התיעוד בעל-פה המהווה גורם משלים למחקר ההיסטורי, אף הוא בא לידי ביטוי בעבודה זאת. עם המרואיינים נמנים כמה מתלמידיו ומקורביו של הרב קוק וכן בנו הרב צ"י קוק זצ"ל שהקדיש לנושא זה שעות מרובות. דברים שהובאו בשם אומנם, נבדקו בדרך כלל באמצעות הצלבת נתונים, ואף על פי כן הם ראויים להתייחסות זהירה, ומקומם בעבודה זאת שולי.

על כל המקורות שצוינו לעיל נוספה הספרות העניפה שנכתבה על התקופה הנדונה בכלל ועל הרב קוק בפרט.

בשנים האחרונות, במלאות המישים שנה לפטירתו של הרב, נחשף הומר חדש על תולדותיו וחלקו ראה אור בחלק הרביעי של אגרות הראי"ה, ובקובץ של האגרות שנשלחו אליו על ידי אישים שונים⁹. תוספת נכבדה זאת של מסמכים אמנם אינה משנה מעיקרה את ההערכה לגבי הרב, אולם יש בה הבהרות לגבי נושאים שלא היו ברורים די צרכם. המידע הנוסף תורם לראייה מקיפה ומעמיקה יותר של מכלול הנושאים בהם עסק הרב קוק.

למרות האמור לעיל, גלוי וידוע לעוסקים בחקר מורשתו של הרב קוק, עד כמה מרובים המסמכים הקשורים בו, שלא פורסמו ברבים. המדובר בין היתר באגרות שנשלחו על ידו ואליו, ובפרקים מיצירתו ההגותית וההלכתית.

תחת ידם של גופים ציבוריים וגורמים פרטיים אצור עדיין תיעוד היסטורי, העשוי לשפוך אור, על פרשיות בתולדות היישוב בהן היה מעורב הרב קוק. ברם, האוחזים בחומר לא נעתרו עד כה לבקשות חוזרות ונשנות לחשוף את גנזי הרב המצויים עמם¹⁰. ראוי להדגיש כי גם אם יפורסמו הדברים בעתיד, עדיין לא תצטייר תמונה מלאה מפועלו של הרב, שכן חומר יקר-מציאות ירד לטמיון עקב הזנחה משוועת¹¹.

העובדה שכלל המידע אינו פרוס בפני החוקר, מחייבת אותו במשנה זהירות, בעיקר בשל הסקת מסקנות. לפיכך, המעיין במחקר זה ימצא לעתים הערכות והסתייגויות בצידן. אלו הן מטבעו של מחקר היסטורי באשר הוא, קל וחומר במחקר שמכשול המקורות הסלקטיביים דובץ לפתחו.

9. מדי פעם מתפרסמות בקצבים שונים תעודות בודדות נוספות הקשורות ברב קוק.

10. ראה דין-ודברים בעניין זה שהתנהל מעל דפי הבטאון "נקודה", המאמר הראשון פורסם בנקודה ג' באלול תשמ"ז ובעקבותיו באה סדרת תגובות בגיליונות הבאים של הבטאון.

11. אגב התחקות אחר התיעוד הנעלם הייתי עד להתגוללותם של חלק ממסמכי הישיבה המרכזית שהקים הרב, בחדרים מעופשים ופרוצים מתחת לדירה שבה התגורר. מציאות זאת הקלה על המעוניינים בכך לעשות באתר זה כבתוך שלהם, וכתוצאה מכך נותרו במקום רק שיירים תיעודיים, משניים בחשיבותם.

בטרם אבוא לברך על המוגמר, חופן תודות, לכל אלו שעזרוני במישרין
 ובעקיפין במהלך עבודתי. לכל מנהלי הארכיונים ועובדיו שסייעו בידי
 לנבור בנבכי אנזיהם, לכל אותם ישישים שבמפגשם עמי יצקו רוח חיים
 בפסוק "...דור לדור יביע אומר..." ולחברים וידידים שתוך כדי המחקר
 הסבו את תשומת לבי לפרטים שונים הרלוונטים לחיבור.

מעל כולם יעמוד על הדרכה מורי ורבי פרופסור מרדכי אליאב, שבכל
 נתיבות המחקר כיווני עצותיו הברוכות והדרכתו הנאמנה. זרעי העבודה
 המוגשת בזאת נבטו במהלך סמינריון לתואר ראשון שנתקיים בהדרכתו,
 והבשילו פריים במחקרים לקבלת תואר שני ושלישי שנכתבו בהנחייתו. על
 כל אלו שלמי תודתי נתונים לו.

פרק א

מגריבה עד יפושחרות

אברהם יצחק הכהן קוק, נצר למשפחת רבנים ותלמידי חכמים מפורסמים, נולד בש"ז באלול תרכ"ה (1865), בעיר גריבה שבמחוז דווינסק שברוסיה, לאביו הרב שלמה זלמן ורעייתו פארה זאלטאי. בין גדולי התורה במשפחתו ראוי לציון הרב מרדכי גימפל יפה, רבה של רוזינוי שעלה לארץ-ישראל בשנת תרמ"ח והתיישב ביהודי². את ראשית חינוכו קיבל אצל אביו וב"חדר" בגריבה. מעת לעת נסע ללמוד תורה אצל הרב ראובן הלוי, רבה של העיירה דווינסק ומחשובי רבני הדור. לראשונה עזב את עירו כשיצא ללמוד בעיר לוצין, בה היה ממקורבי הרב אליעזר דון-יחיא. במהלך פלותו ממקום תורה אחד למשנהו שהה כשנה בעיר סמרגון, ומשם עקר לישיבת וולוז'ין. כאן יצא שמעו כאחד מבחירי התלמידים, שזכה להוקרה וחיבה מיוחדת מצד ראש הישיבה, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב)³. פירסומו הספרותי הראשון של הרב קשור בנצי"ב. בשנת תרמ"ו פירסם מאמר בעיתון "קול מחזיקי הדת" ובו השיב על דברי ביקורת שפורסמו על הפירוש "העמק דבר" של רבו⁴. כעבור זמן פירסם מאמר נוסף במאסף "כנסת ישראל", ובו

1. על תולדות הרב בצעירותו ראה: מימון (לעיל, מבוא, הערה 2), עמ' טו ואילך (מאמר זה מופיע בשינויים קלים גם בספריו הבאים של הנ"ל: שרי המאה, ו, ירושלים תשט"ז, עמ' 311-234 והראי"ה, ירושלים, תשכ"ה); מ"צ נדיה, הרב, ירושלים תרצ"ה; הנ"ל, שיחות הראי"ה, תל-אביב תשל"ט, עמ' נא-ע; ח' ליפשיץ, שבחי הראי"ה, ירושלים תשל"ט, עמ' לז-מ; ראה בחיבורים ביוגרפיים נוספים על הרב המצויינים ברשימה הביבליוגרפית המסכמת.

2. ראה אודותיו: שרי המאה, שם, ה, עמ' 277-285; י"ל מימון, אנשים של צורה, ירושלים תש"ז, עמ' פה-צא.

3. מימון שוען כי הנצי"ב מוולוז'ין היה רבו המובהק של הרב קוק. ראה: "הרב", אזכרה (לעיל, מבוא, הערה 2), עמ' קע; מ' בר-אילן, "צדיק באמונתו", אזכרה (לעיל, מבוא, הערה 2), עמ' קצט.

4. כותרת המאמר "צבי לצדיק", קול מחזיקי הדת, לבוב תרמ"ו, גיליון 8.

סקר את תולדות הנצי"ב⁵. בוולוז'ין שמע שיעורים מפי ר' חיים סולובייצ'יק, והתוודע לרבי אליהו דוד רבינוביץ תאומים (האדר"ת) שאת בתו נשא כאשה⁶. בתקופת שבתו בבית חותנו קרם עוד וגידים רעיונו של הרב בדבר עריכת כתב עת רבני שימש במה לליבון בעיות אקטואליות בתחומי ההלכה, ההגות והחברה⁷.

כתב העת זכה לברכתם של גדולי הדור, ואף הנצי"ב שתחילה הסתייג מהרעיון, נוכח כי מדובר במפעל ראוי לתמיכתו⁸. עקב מכשולים - ארגוניים בעיקרם - לא התמיד הקובץ בהופעתו, אך עובדה זאת לא ריפתה את ידי הרב, ומאמריו ההגותיים העוסקים בענייני כבוד האומה ותחייתה התפרסמו מעל במה אחרת⁹.

5. כנסת ישראל, וארשה תרמ"ח. במאמר הודגשה העובדה כי הנצי"ב הוא תומך של יישוב ארץ-ישראל.

6. הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים (ליטא תר"ה-ירושלים תרס"ה) כיהן ברבנות בערים פונביז' ומיר. בשנת תרס"א עלה לארץ-ישראל וכיהן כממלא מקומו של הרב שמואל סלאנט, רבה הישיש של ירושלים. בניגוד לרבים מהרבנים החרדיים, צידד בהשתתפות החרדים בקונגרס הציוני. על תולדותיו ואישיותו ראה: האדר"ת, סדר אליהו (אוטוביוגרפיה של הגאון האדר"ת), ירושלים תשמ"ד; א"י הכהן קוק, אדר-היקד, ירושלים תשכ"ז.

7. על משרות כתב העת ראה הקדמת הרב לעיתור סופרים, וילנה תרמ"ח, גיליון א.

8. נדיה (לעיל, הערה 1), עמ' קכז, מימון (לעיל, הערה 1), עמ' 263.

9. המאמרים "תעודת ישראל ולאומיותו" "עצות מרחוק" ו"אפיקים בנגב" ראו אור בהמשכים מעל דפי "הפלס" בשנים תרס"א, תרס"ב, תרס"ג. עודכו של כתב העת הנ"ל היה א"ע רבינוביץ מפולטבה שלימים נמנה עם מתנגדיה התקיפים של התנועה הציונית. בין רבינוביץ וקוק היתה זיקה משפחתית ועל כך העיד הרב י' ניסנבוים, שלא התפלא לדאוג את מאמרי קוק ב"הפלס" אף על פי ש"מה לכהן בבית הקברות" (י' ניסנבוים, עלי חלדי, ירושלים תשכ"ט, עמ' 188). על פעילותו של רבינוביץ במסגרת התנועה הציונית ופדישתו ממנה ראה, י' קלוזנר, "בראשית יסוד המזרחי על ידי הרב דיינס", י' רפאל, ש"ז שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 326-329.

רבנויות

למדות גילו הצעיר, זכה הרב כפירסום בין גדולי דורו. אישיותו הבלתי שגרתית וגדולתו בתורה נודעו ברבים, והביאו בעקבותיהם הצעות מינוי לרבנות בקהילות שונות. לאחר הפצרות מרובות של חותנו האדר"ת ושל ר' ישראל מראדין בעל "החפץ חיים"¹⁰ נעתר ליטול על עצמו עול רבנות בעיר זומיל. בכך תמה תקופת הסתופפותו במחיצתם של גדולי תורה ומוסר, אשר המביעו, מי יותר ומי פחות, את דישומם על אישיותו. בשנת תרמ"ח בהיותו בן עשרים ושלוש החלה תקופת הרבנות בחייו, וזו נסתיימה רק עם פטירתו. בפרק הזמן בו כיהן בעיירה זומיל נעשתה זאת מוקד השפעה דתית לסביבה כולה. אופן הנהגתו גועם הליכותיו, מידותיו התרומיות וגאונותו בתורה, הקנו לו מעריצים בכל שדרות הקהל והאגדות שנרקמו סביבו הוסיפו נופך מיסתורין לדמותו¹¹. בשנת תרנ"א התפרסם בעילום שם ספרו ההלכתי "חבש פאר" בנושא הנחת תפילין של ראש. בימים ההם הגה תכנית בדבר הדפסת הש"ס הבבלי בפורמט קטן עם פירוש תמציתי בשולי הדף. לצורך הגשמת דעיונו תכנן ועידה של גדולי רבני הדור שכל אחד מהם אמור היה לקבל על עצמו חיבור פירוש למסכת אחת או יותר¹².

עם פטירת הרב מרדכי אליעזבדג רבה של בויסק בשנת תר"נ, הציג הרב את מועמדותו לקבלת המשרה שנתפנתה. אף על פי שחלק מהקהל הכירו כגדול בתורה, כאחד ממקורבי הרב הנפטר, וכממשיך דרכו הדעיונית בתחום הלאומי, לא נבחר הרב למשרה האמורה¹³. מעוררי עניין הם הנימוקים שהועלו נגד מינוי הרב קוק. הוא נחשד אז בקנאות מפני "... שעוד

10. הרב קוק התוודע לראשונה ל"חפץ-חיים" באקדאי עוד ביכדותו, שעה שר' ישראל מראדין הופיע כאישיות אנונימית בעיר גריווה כדי למכור את ספרו "החפץ-חיים" והתארח בבית אביו של הרב קוק. במשך השנים נרקמה בין השניים מערכת יחסים ידידותית, שלא נפגמה חרף חיכוכי הדעות שנתגלו ביניהם ביחס לציונות. ראה גריה (לעיל, הערה 8), עמ' קכ-קכב; אי צורף, חיי הרב קוק, ירושלים תש"ז, עמ' 39.

11. פרטים נוספים על פועלו בזומיל ראה: ז' רבינר, "בויסק ורבניה", סיני, יז (תש"ה), עמ' 10.

בהיותו בזומיל היה יושב כל היום מעוטף טלית ותפילין... גם כשבא אחרי פטירת ר' מרדכי להספידו היה מעוטף טלית ותפילין, מתחת לאדרת...¹¹. "קנאות" זאת היתה כמורת דוחם של משכילי העיר. גם בקרב החרדים היו שסברו כי הרב קוק אינו ראוי לאיצטת רבנות בוויסק, וזאת מחמת גילו הצעיר. בפרספקטיבה היסטורית נשמע נימוק הקנאות כמפתיע. הרב העתיד להתאפיין על ידי חסידיו ומתנגדיו כאחד במידת הליברליות שלו. נדחה מבוויסק עקב חשד בקנאות יתירה. אין כל ראיה לפיה הרב ליפשיץ מתחרהו של הרב קוק היה בעל תדמית ליברלית יותר. מכל מקום מה שעולה בבירור מאירוע זה, היא העובדה, כי בשנת תר"נ עדיין הצטיירה דמות הרב באורח שונה מכפי שעתידה היתה להצטייר כעבור מספר שנים.

בשנת תרנ"ה מונה הרב יחזקאל ליפשיץ רבה של בוויסק כרב בפלוצק, והפעם זכה הרב קוק בכהונת הרבנות שנתפנתה, למרות התנגדות חוגי המשכילים האנטי-דתיים, שהיו בעלי השפעה בעיר והשתדלו להכשיל את קבלתו¹². בבויסק מצא קהילה גדולה ומגוונת, תלמידי חכמים ליטאיים, חסידי חב"ד, משכילים וחילוניים, לאומיים ואנטי-לאומיים. בפעילותו בעיר לא התגדר בד' אמות של הציבור הדתי, אלא פנה אל כלל הציבור היהודי בניסיון לפרוס מצודתו גם על החוגים שהתרחקו מן היהדות ומחיי הקהילה היהודית, ובין היתר נאם במועדון אגודת הציונים בבויסק¹³. פעילות זו לא מנעה בעדו נקיטת עמדה תקיפה נגד גילויי ההשכלה והלאומיות שעה שאלה נראו

12. דברים על התכנית ראה באגרתו של הרב קוק לרב חיים ברלין, אגרתם יצחק הכהן קוק, אגרות הראי"ה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' ד (קבצי אגרות הראי"ה שמתוכם אצטט הם מן המהדורות הבאות: אגרות, א-ב, ירושלים תשכ"ב; אגרות, ג, ירושלים תשכ"ה; אגרות ד, ירושלים תשמ"ד. להלן יופיעו כאגרות, א, ב, ג, ד).

13. על כיסא הרבנות הפנוי עלה הרב יחזקאל ליפשיץ שהיה מבוגר ומפורסם מהרב. לימים נעשה הרב ליפשיץ נשיא אגודת הרבנים בפולין. מנהיגותו חרגה מתחום העסקנות הרבנית ובין היתר עשה בשליחות בארצות-הברית, בה זכה למחווה נדירה כאשר הופגש עם נשיא ארצות-הברית. ליפשיץ היה מקורב לחוגי הציונות הדתית ופעל למען יישוב ארץ-ישראל. פרטים נוספים ראה, רבינר (לעיל, הערה 11), עמ' עה.

14. שם, עמ' עז.

כן כפוגעים בקודשי האומה. כך כדוגמה התנגד למופעי תרבות של עירית בויסק שנתקיימו בשבת ולריקודים מעורבים בנשפים השונים¹⁵. במסגרת פעילותו העניפה ראויה לציון הישיבה שהקים וכן חברת "תפארת בחורים" בה נתאגדו צעירים יעלי-מלאכה שחפצו בלימוד תורה. דעיון נוסף שהגה בתקופה הנדונה ולא נתממש, היה הקמת אגודות בשם "ציונים שומרי תורה". בתחום ההגות פירסם אז שלושה מחשובי מאמריו העוסקים בענייני דיומא של האומה היהודית¹⁶.

עיון בשלושת המאמרים הנ"ל מורה כי המוטיבים המרכזיים העתידיים לאפיין את הגות הרב ופועלו בארץ-ישראל, נתגבשו לכלל מסכת אידיאולוגית עוד טרם עלייתו ארצה. הדיון במסות אלו נסב בעיקרו על מהות הלאומיות הישראלית שבאותה עת זוהתה עם התנועה הציונית. הגות הרב עוררה הדים בקרב הציבור הדתי-לאומי שנמצא בתקופה הנדונה בתהליך התגבשות והיה זקוק ל"אילנות גבוהים" להיתלות בהם. הרעיונות שהובעו במאמרים הנ"ל, אומצו - תוך סלקציה מסוימת - על ידי החוגים החרדיים-לאומים, שמצאו בהם קווי יסוד הולמים למשנתם הדתית-לאומית¹⁷.

מעורבות הרב בהתרחשויות האקטואליות עוררה עניין בקרב רבים ובכללם העסקן והחכם הירושלמי יואל משה סלומון, אשר בעת שמשו שד"ר במזרח-אירופה נועד עם הרב¹⁸. פגישה זאת הניבה פרי בשנת תרס"ב כאשר

=====

15. מימון, אזכרה (לעיל, מבוא, הערה 2), עמ' נח.

16. צ"י הכהן קוק, שלושה באלול, ירושלים תרצ"ח, עמ' יב.

17. רבינו (לעיל, הערה 11), עמ' עה.

18. ראה לעיל, הערה 9.

19. י"ל מימון ציין כי ברעיונות שהובעו במאמר "תעודת ישראל ולאומיותו" נסתייעו חלק מהדוברים בוועידת היסוד של ה"מזרחי" בוויילנה, תרס"ב, "... שימתו נתקבלה בתור הנחה יסודית בבית מדרשו של המזרחי ...". מימון (לעיל, מבוא, הערה 2), עמ' צז.

20. י"מ סלומון (ירושלים 1838 - ירושלים 1913), מפורצי החומות בירושלים, ממייסדי פתח-תקווה ומוציאו לאור של העיתון העברי הראשון בארץ-ישראל (1883). הרב צ"י קוק ציין בדאיון מוקלט, כי י"מ סלומון היה השדכן העיקרי בין קהילות יפו לרב.

נתפנה כס הרבנות ביפו וי"מ סלומון נמנה עם אלו שהציעו למנות את הרב קוק למשרה שנתפנתה. המשא ומתן על הצעה זאת נוהל בהפוגות כשנתיים ובמהלכו נעשו ניסיונות מצד גורמים שונים למנוע את עליית הרב²¹. זמן קצר לאחר פטירת הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה האשכנזי של יפו²², הציע האדר"ת את המשרה לרב קוק²³. מאחורי הצעת המינוי ניצב שמעון רוקח שבאותה עת שימש כמנהיגה של העדה האשכנזית ביפו²⁴. במקביל להצעת רבנות יפו הוצעו לו משרות רבנות בקהילות חשובות בגולה, וכן תפקיד בכיר בשיבת טלז²⁵. עליית הרב לארץ-ישראל ביטאה בראש ובראשונה הגשמת משאת נפש נוסנה. קיום מצוות יישוב ארץ-ישראל בשילוב תפקיד בעל השפעה על התפתחות היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, היה

21. עם אלו שניסו להניאו מעלייה לארץ נמנו הרבנים חיים עוזר גראדז'ינסקי ור' אליעזר גורדון מחשובי הרבנים ברוסיה באותה עת. שותף לכחצים אלו היה ההיסטוריון זאב יעבץ ראה: "אגרות יעבץ אל הרב קוק", סיני, כח-כט (תשי"א), עמ' קט-קכב וראה בעניין זה גם, מימון (לעיל, מבוא הערה 2), עמ' צט; ליפשיץ (לעיל, הערה 1), עמ' עא.

22. נפתלי הרץ הלוי (רוסיה תרי"ג-יפו תרס"ב) רבה האשכנזי הראשון של יפו. מונה לתפקידו על ידי ראשי הכוללים בירושלים. קיימות עדויות סותרות על מידת האהדה שרחשה לו קהילת יפו. ראה עליו: פי' גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, יח, ירושלים תרפ"ה, עמ' 1-3; מ' בן הכל הכהן, עולמי, ד, ירושלים תרפ"ז-תרפ"ט, עמ' 164-170; ב"צ יאדקר, בטוב ירושלים, בני ברק 1973, עמ' שני; ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ז, תל אביב 1947, עמ' 102-103; החבצלת, כ' בתמוז תרמ"ח, ב' בשבט תרס"ב, י"ד בשבט תרנ"א, י"ד בשבט תרנ"א, י"ט באדר תרמ"ט; א"י הכהן קוק, אדר-היקר (לעיל, הערה 6), עמ' פא; י"צ הלוי, הודאת שעה, ירושלים תר"ע, עמ' קטו-קכח.

23. א"י הכהן קוק, שם, עמ' ד; הנ"ל, אגרות, א, עמ' שעב.

24. ראה: ההדוּת, כ"ג בשבת תרע"א, כ"ז בשבת תרע"א; ציון לנשמת רוקח ז"ל, (עודכים) קבוצת מכבדים וידידים, יפו תרפ"ג, עמ' 17, 35. רוקח היה פעיל בכל תהליך המשא ומתן על מינוי הרב וניהל עמו התכתבות בנושא זה. כשנה לפני עלייתו ארצה שיגר אליו רוקח אגרת ארוכה ובה המליץ בפניו גסור טרם עלייתו לפריז ולקשור שם קשרים אישיים עם אישים בעלי השפעה על המתרחש בארץ-ישראל (האגרת מתאריך סיוון תרס"ג היתה מצויה באוספו של הרב צ"י קוק). במשך השנים התפתחה בין הרב קוק לרוקח מערכת יחסים מיוחדת שאהדה ומתחים שימשו בה כאחד. ראה על כך י' אבנרי, "הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו, תרס"ד-תרע"ד (1904-1914)", קתדרה, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 79-80.

בבחינת אתגר שענה על ציפיות הרב לפעילות רבנית בלתי שיגרנית. כתום עשרים שנות כהונה ברבנות בעולה נפרד באביב תרס"ד מקהילת בויסק ובכ"ח באייר עלה על חופה של יפו.

בסיכום התקופה השרום-ישראלית בחייו ראויות לציון הנקודות הבאות: שנות התבגרותו עברו עליו לצדם של גדולי תורה ואוהבי ארץ-ישראל. כבר אז בלט בגישתו הבלתי שיגרנית בעולם הרבני, לנושא הלאומיות היהודית. רעיונותיו בתחום זה שגובשו בתקופה הנדונה, העמיקו את הבסיס האידיאולוגי של הציונים הדתיים, הכשירו את הקרקע לשיתוף פעולה בין דתיים לחילוניים במישור הלאומי, ומבחינה אישית השתיתו את התיאוריה עליה ניצבו יחסיו עם היישוב החדש בארץ-ישראל. בשנים אלו התגלו כשרונותיו בתחום ההגות והספרות, וניכרה גישתו המיוחדת בנושא החינוך. פעילותו הציבורית חרגה מהזירה הקהילתית המצומצמת, והתפרסה על פני מגוון נושאים אקטואליים שנגעו לכלל ישראל. עובדה זאת תרמה לראשית התגבשות תדמיתו כמנהיג לאומי. היכרותו עם המציאות הארצישראלית החלה שנים מרם עלייתו, הן באמצעות ליבון סוגיות הלכתיות בהן התלבט היישוב החדש, והן באמצעות דיווחים שוטפים שקבל ממקורביו על הנעשה בארץ-ישראל²⁵. כשעלה, כבר יצא שמו כאחד מחשובי הרבנים ברוסיה, והמעמד המכובד לו זכה בעולם הרבנות המזרח-אירופאי, עתיד היה לסייע לו ביחסיו עם היישוב הישן, הן בתקופת רבנותו ביפו והן כרבה הראשי של ארץ-ישראל.

25. קוק, אדר-היקר (לעיל, הערה 6), עמ' פג; צ"י קוק (לעיל, הערה 16), עמ' יג; ז"י רבינר, הגאון ר' אליעזר גורדון זצ"ל, תל-אביב תשכ"ה, עמ' סג, סז.

26. קוק, שם עמ' צא, פז, צה הנ"ל, אגדות, א, עמ' שעג, שעח. את מירב האינפורמציה בנושא זה שאב הרב קוק מחותנו האדר"ת אשר לא הותיר עניין קטן כגדול בענייני ארץ-ישראל, עליו לא דיווח לחתנו.

בתוככי יפו

שנת תרס"ד (1904) בה עלה הרב קוק לארץ-ישראל מסמלת מפנה לא דק בחייו האישיים, אלא בראש ובראשונה, היא מציינת תחילתן של תמורות מפליגות בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל. בד בבד עם עליית הרב התדפקו על שערי הארץ נחשוני העלייה השנייה, אשר עם בואם ייסדו את תנועות הפועלים בארץ, וחוללו שינויים במבנה היישוב ובהנהגתו. אלמנט אנושי זה נצטרף לבני העלייה הראשונה אשר בנו את המסד ההתיישבותי עליו הושתת אז עיקרו של היישוב החדש בארץ-ישראל. במקביל לפעילות אנשי העלייה הראשונה והשנייה, רחש פעילות היישוב הישן, אשר למרות הכירסום ההדרגתי במעמדו עדיין רב היה רישומו במציאות הארצישראלית.

הרב קוק נקלע איפוא למציאות חברתית מגוונת הנתונה בתהליכי שינוי והתגבשות, והוא נאלץ לתמרן דרכו בין הכוחות השונים שפעלו - ולעתים התגוששו - בזירת היישוב.

מכלול הגורמים הסותרים שפעלו ביישוב, יצרו סביבו מערכת לחצים שעשתה את תפקידו למורכב ומטובך. "עצות מרחוק" היתה כותרת אחד ממאמריו שפורסמו בעת שכיהן ברבנות בבויסק, עתה נדרשו עצות מקרוב ואלו אמורות היו לחרוג מן המישור התיאורטי ולהשיב ישירות על מצוקות קונקרטיות. להכן ייסקרו בקיצור מוקדי פעילותו הציבורית בעת כהונתו כרבה של יפו והמושבות בשנים תרס"ד-תרע"ד.

מקום מושבו הקבוע וזירת פעילותו המרכזית של הרב היתה העיר יפו שבתקופה הנדונה התחוללו בקהילתה המצומצמת שינויים דימוגרפיים, חברתיים ואידיאולוגיים²⁷. היישוב ביפו היה נתון בתנופת יצירה ובניין, נוסדו שכונות ומוסדות ציבור ובמשך עשר השנים בהן שימש הרב ברבנות ביפו הכפילה הקהילה היהודית את מספר אוכלוסייה והעדה האשכנזית הפכה ממיעוט כרוב²⁸. בבואו ארצה נתקבל הרב בהתלהבות על ידי כלל נציגי היישוב. העיתונות העברית, הן זו של היישוב הישן והן זו של היישוב החדש, קידמה אותו בברכה²⁹. קהילת יפו המפולגת בדעותיה,

אמונותיה ומנהיגיה נתלכדה לשעה קלה כדי להפגין בפני המנהיג הרוחני החדש, שקבע את משכנו בנווה-צדק, את אהדתה ואת ציפיותיה. בניגוד לרבה הקודם של יפו הוא לא זוהה עם פלג מסוים בחברה היפואית. התייחסותו החיובית למחנות החסידים והפרושים כאחד, עוררה תקווה כי אכן תבוא אל קצה המחלוקת שפילגה את קהל אשכנזי יפו בתקופת הרב הלוי. זיקתו להשכלה כללית ולשפה העברית העניקה לו אשראי בקרב משכילי יפו החרדים והחילוניים כאחד²⁷. שיגרת פעילותו של הרב נפרסה מעבר ליעדים המצומצמים והספציפיים המקובלים כשיגרת תפקידו של רב מקומי. למעשה לא היה נושא בעל ערך בחיי היישוב החדש בו לא גילתה מעורבות במידה רבה או מצומצמת. הוא היה מעורה בסבך הבעיות הכרוכות בהנהגת הקהל ביפו ובמושבות ולא פעם מצא עצמו אם ביוזמתו ואם ביוזמת אחרים, מעורב אישית בניסיונות להשתית את מוסדות השלטון המקומי על אדני הצדק. חלק ניכר מזמנו ייחד לטיפול מערכת החינוך הדתי ביפו ובמושבות²⁸. מלבד הסיוע שהגיש למוסדות החינוך החרדיים הקיימים, הוא ייסד ביפו ישיבה השונה במסגרת לימודיה מן הישיבות שפעלו בגולה וביישוב הישן. בצד

27. על יפו בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' ראה: א' יודפת, פרקים בתולדות יפו ויישובה היהודי, תל-אביב, 1969; הנ"ל, "ועד העיר הכללי ליהודי יפו ופעולותיו בשנים תרע"ג-תרע"ה", ח"נ הירשברג וי' קניאל (עורכים), ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב, רמת-גן תשל"ה, עמ' 273-233; ז' סמילנסקי, "היישוב העברי ביפו", העומר, א (תרס"ז) עמ' 1-108; א' דרואנוב, ספר תל-אביב, תל-אביב תרצ"ו; ד' קרק, יפו 1799-1917, ירושלים תשמ"ה; הנ"ל, "הקהילה היהודית ביפו בסוף תקופת השלטון העות'מאני", קתדרה, 16 (תשמ"ב), עמ' 13-25; ח' דם, היישוב היהודי ביפו למן המחצית השנייה של המאה השמונה עשרה עד לשנים הראשונות של המנדט הבריטי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ב.

28. נתונים דמוגרפיים על אוכלוסיית יפו ראה: קרק, (לעיל, הערה 27), עמ' 126-131, 164.

29. החבצלת, ח' בסיוון תרס"ד; ההשקפה, ה' בסיוון תרס"ד.

30. ההשקפה, ה' בסיוון תרס"ד.

31. י' אבנרי, "הרב קוק ופעילותו החינוכית בתקופת יפו", ניב המדרשה, יח-יט (תשמ"ה/1), עמ' 179-198.

שקידתו על הרבצת תורה ברבים, המשיך ביצירתו ההגותית, שרעיון התחיה הלאומית היה ממוקדיה.

מקומו לא נפקד מאירועים ומקסים מרכזיים שנתקיימו ביישוב החדש, ובהם הופיע לצדם של מנהיגי העיר, ובכללם אנשי העלייה השנייה.

פעילותו היתה כרוכה גם באי-הנעימות של קיום מצוות "הזכח תוכיח".

חרף זאת, לא עלה בידו לבלום את תהליך החילון המזורז שפקד את יפו ותל-אביב. מאבקיו למען שמירת צביון חיים יהודי מסורתי ברשות הרבים, לא הוכתרו תמיד בהצלחה, וחילולי השבת שפשטו ביישוב החדש בכלל וביפו בפרט העידו על כך. ניגודי השקפות בסיסיים בינו לבין הפלג החילוני ביישוב החדש, בכל הנוגע לאופיו של יישוב זה, יצרו חזית ארוכה של נושאים בתחומי חינוך וחברה בהם ביקר את הציבור החילוני. דוגמאות מובהקות לכך הן התייחסויותיו למוסדות כגון: גימנסיה הרצליה³², משפט השלום העברי³³ ועבודה ושמירה עברית³⁴. גם הערצתו לתנוזתם, ותנופת עשייתם של מייסדי שכונת אחוזת-בית, עמדה בצלה של חרדתו לשמירת צביונה הדתי. משתכני הפרבר החדש גילו אדישות לדאגתו, ובהדרגה הטביעה החילוניות חותמה על השכונה.

לשיגרה היומיומית נתלון מדי פעם דיכמות ומתחים. כך לדוגמה, הספד שנשא ביפו לזכר הרצל בקיץ תרס"ד עודד כלפיו אהדה והסתייגות כאחד³⁵. בעטיו של אירוע זה נקלע למבוכה ששיקפה בין היתר את לבטיו ביחס לתנועה הציונית ובאי כוחה³⁶. פרשה זאת מדגימה בעייתיות שנובעת

32. שם, עמ' 189-191.

33. אבנרי (לעיל, הערה 24), עמ' 67-71.

34. י' אבנרי, "הראי"ה קוק ומגעיו עם אנשי העלייה השנייה בשנים תרס"ד-תרע"ד", בשבילי התחיה, א (תשמ"ג), עמ' 59-80.

35. א"י הכהן קוק, "המספד בירושלים", סיני, מז (אכול תש"ך), עמ' שכז-שלא.

36. ההשקפה, י"ד באב תרס"ד; צ"י קוק (לעיל, הערה 16), עמ' טו; אגדת א"י הכהן קוק (אל האדר"ת), מיום כ"ט בתמוז תרס"ד, ארכיון אישי, הרב צ"י קוק.

כתוצאה מהשקפת עולמו של הרב, אולם, אי-הבנות ומחלוקות נתעוררו גם על רקע חפצו לבסס את מעמדו ביפו, ליכול חלק בהנהגתה ולהשפיע על צביונה. החלטת פרנסי יפו (תרע"א) למנות חכם-באשי לעיר, עוררה את תרעומתו, והוא דאג בהגשמתה מעשה העלול להצר את צעדיו. על רקע זה נתחדדו היחסים בינו לבין הנהגת הקהילה והרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל שהיה המועמד לתפקיד החדש³⁷. למרות התנגדותו התקיפה למינוי בא המשרד לקצו, שנה שהרב נוכח כי ההחלטה היא בגדר עובדה מוגמרת³⁸. הרבנים קוק ועוזיאל שיתפו פעולה בקשת מגוונת של נושאים, החל בענייני דת כגון כשרות ושחיטה, פסקי הלכה בבעיות גיטין וקידושין וכלה בדאגה לענייני סעד, חינוך, מוסר, בחירות למוסדות הקהילה וביטחון³⁹. שיתוף הפעולה ביניהם לא היה מאוּכָּץ, נימה של כבוד והערכה הדדית עולה מן ההתכתבויות בין שני האישים אשר חתרו למטרות משותפות. תקלות שאירעו לעתים לא פגעו במירקם היחסים החיובי שנשזר ביניהם וכפי שיתברר להלן הסתעפו והעמיקו הקשרים בין השניים בעת כהונתו של הרב קוק כרבה הראשי של ארץ-ישראל⁴⁰.

במשך שנות כהונתו של הרב קוק ביפו הצטמצם בהדרגה מחנה תומכיו, בעיקר בקרב העסקנים הפוליטיים ונושאי כליהם. ויכוחים בנושאים רעיוניים, פוליטיים חינוכיים ודתיים בהם היה מעורב כירסמו מעט באהדה

37. האור, כ"ב בחשוון תרע"ב; מ' בן הלל הכהן, עולמי, ד, ירושלים תרפ"ז-תרפ"ט, עמ' 159-162; הנ"ל, שמות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 117-118; הפועל הצעיר, כ"ז באלול תרע"א; מזריה, י"ד וכו"ד באב תרע"א; ש' דון יהיא, הרב בן ציון מאיר עוזיאל, חייו ומשנתו, ירושלים תשט"ו, עמ' 47.

38. אבנרי (לעיל, הערה 24), עמ' 61-65.

39. אבנרי, שם, עמ' 65; אגרות, א, עמ' קנ וכן דאג בנושאים שוטפים בהם טיפל, שם, עמ' פט, קא, קלח; ארכיון תל אביב (להלן, את"א), תיק הרב קוק, מסמכים 24, 26, 40, 34, 38, 62, 64.

40. על פולמוסים נוספים אליהם נקלע הרב קוק בתוקף תפקידו כרבה של יפו דאג: ספר הפרוטוקולים של קהילת יפו, את"א, עמ' 46, 127, 128, 130, 133, 134, 137, 138, החרות, כ"ג בתמוז תרע"ג; אגרות, ב, עמ' דג-רה; אבנרי (לעיל, הערה 24), עמ' 71-80.

הכללית שממנה נהנה בראשית דרכו.

גישתו האינדיוידואליסטית מנעה התגבשות מחנה ציבורי קבוע סביבו. הוא מעולם לא התייצב כתומך בקבוצה מסוימת ועובדה זאת שניתן לפרשה כמקור להולשה פוליטית, עשויה גם להבהיר מדוע בכל זאת הוא נהנה מאהדה בחוגים רחבים.

לכאורה נראה, כי בתקופה הנדונה קשה לזקוף לזכות רבנות יפו הישגים מרשימים, אולם עצם העובדה כי בלב היישוב החדש פעל רב המקובל על מרבית התושבים, מעורה בכל ענייני העיר ומאזין לרחשי לבם של בני עדתו - היוותה הישג, ושימשה גורם ממתן ומפשר ביחסי הציבור החילוני והחרדי ביפו. באותם ימים נוצרה - לראשונה - תדמית של רב רצוי לקהילה עירונית ארצישראלית אשר חלק ניכר מאוכלוסייתה אינו חרדי.

במושבות

מוקד פעילות נוסף של הרב היו מושבות העלייה הראשונה, ביהודה, בשפלה, אשר מנו בשנת תרס"ד כחמשת אלפים נפשי⁴¹. כשהחל הרב לכהן ביפו ובמושבות עדיין שלט במרביתן הצביון הדתי, אם כי ניצני החילוניות כבר נדאו בבירור, ומגילויים אקראיים הפכו לתופעת קבע. משרת רב המושבות היתה ייחודית הן מבחינת אופי הציבור המקומי והן מבחינת הבעיות שעמן היה צורך להתמודד. לכתחילה התמקדה פעילותו בעיקר בנושא "מצוות התלויות בארץ", ופתרון בעיות הלכתיות נוספות הנובעות מקיום אורח חיים חקלאי. במשך הזמן הידק את הקשרים עם המושבות, ומעורבותו במתרחש בהן הקיפה את כל תחומי פעילותו.

החיציון המרנין של שיבת עם ישראל לעבודת אדמתו השתלב בכיסופי האוילה של הרב אשר קיווה כי השיבה למקורות ארציים תלווה בחזרה לערכים דתיים. מיד לאחר עלייתו ביקר במושבות יהודה: ראשון-לציון, לחובות, נס-ציונה וגדרה. התרשמותו הכללית היתה חיובית ביותר, אם כי מצא לנכון להדגיש את קיומם של יסודות שליליים, מבחינת ההתנהגות הדתית, בקרב בני המושבות ובעיקר בין הצעירים שבהם⁴². אם נשפוט על פי עדות מתיישבי ראשון-לציון נראה כי נוכחותו בקרבם הסבה להם קורת רוח מרובה⁴³. כבר בסידורו הראשון במושבות החל לטפל בנושא מצוות התלויות בארץ שהיה לדידו אחד מעיקרי חזון תקומת ישראל בדורו. השיבה אל הקרקע שסימלה בעיני רבים מאנשי העלייה הראשונה והשנייה את ההינתקות

41. מ"אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777-1917, ירושלים 1978, עמ' 282.

42. ההשקפה, ה' בסיוון תרס"ד; נדיה, (לעיל, הערה 1), עמ' שיא; אגרות א"י הכהן קוק (אל האד"ת), מתאריך כ"ה וכו' בתמוז תרס"ד, ארכיון אישי, הרב צ"י קוק.

43. אגרת ממתיישבי ראשון-לציון למתיישבי לחובות מיום י"ג בתמוז תרס"ד, ארכיון לחובות, 1/10/1271. מתיישבי ראשון הפליגו בשבחי הרב "... אשר עוד לא זכתה ארצנו ברב גאון ורום המעלות...". ראה גם א"מ פרימן, ספר היוכל לקורות המושבה ראשון-לציון, א, ירושלים תרס"ז, עמ' 82.

ממציאות חברתית וכלכלית אנודמלית שנכפתה על היהודים בגולה, מיפחה לדעת הרב לא רק חיים שלמים יותר במובן החומרי, אלא גם ובעיקר מהות יהודית מושלמת יותר. ברם, הקפדה מלאה על מצוות אלו היתה כרוכה בנזקים כלכליים והרב השתדל למצוא - במסגרת ההלכה - פתרונות המצמצמים את שיעור ההפסד הנגרם לאיכרים כתוצאה מדקדוק במצוות. הנכונות להתחשב במצוקה החומרית שעמה התמודדו האיכרים, לא מנעה בעדו נקיטת עמדה תקיפה נגד אותו מיעוט שסירב לקבל על עצמו את עולן של "מצוות התלויות בארץ"⁴⁴. בפתח-תקווה שנוסדה על ידי ציבור חרדי נמצאו איכרים שניסו להשתמש מקיום מצוות אלו. באגרת לרב צטרון רבה של פתח-תקווה, הודיע הרב קוק כי יבקר פעם נוספת במושבה: "... עוד הפעם להתחנן לפני העומדים על דעתם הללו... אולי ירחם ה' ודברנו יכנסו בלבם..."⁴⁵. אבן הנגף המרכזית בנושא זה היתה שאילה השמיטה⁴⁶. ערב שנת השמיטה תר"ע שיגר הרב אגרות לכל המושבות ובהן הבהיר את פרטי היתר השמיטה, שנועד למנוע התמוטטות מטה לחמם של האיכרים. ההיתר לא היה מקובל על חרדי ירושלים, ובעטיו שלחו את חצי ביקורתם ברב. בהגינו על דעותינו ועל המושבות, נחל הרב צער וספג עלבונות מפשוטי העם ומגדולי תורה כאחד, אולם על אף כל המכשולים שהועמדו בדרכו, לא נסוג מתמיכתו בהיתר ובמושבות, ופעל כמיטב יכולתו להקנות את חוד העימות, שפרץ על רקע קיום השמיטה, בין היישוב הישן ליישוב החדש. התייצבותו החד-משמעית כימין המושבות והמאבק החריף שניהל למען תרמו לגיבוש תדמיתו כידיד המושבות והיישוב החדש. כאשר אנו מתחקים אחר התהוות תדמיתו של הרב,

44. אגרות, א, עמ' קפ, שז, שח; אגרות, יב, עמ' קטז, קיז, קעח, דיז, דעג, דעד, דיח; פרימן, שם, עמ' 81, 89, 103, 119.

45. אגרות, ב, עמ' ריח.

46. סקירות היסטוריות על פולמוס השמיטה דאה: מ' פרידמן, "למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה", שלם, א (תשל"ד), עמ' 455-480; י' קניאל, "התחדשות פולמוס השמיטה בשנת תר"ע", סיני, פו (תשמ"ב), עמ' רכז-רמ; ק' כהנא, שנת השבע, תל-אביב תשי"ט, עמ' קסז-רשז.

כפי שהיא ניבשת משפע המאמרים שנכתבו אודותיו, נמצא כי על רקע אירועי שנת תר"ע הוארה כדאשונה בחדות, תדמיתו הסטראוטיפית כאוהב ישראל, כנלחם כמען בוני ארץ-ישראל, כבעל מחלוקת עם היישוב הישן וכנוטה לפסוק לקולא בסוגיות הלכתיות בהן התלבטו ביישוב החדש⁴⁷. ללא שנתייחס בשלב זה למידת הדיוק שבתדמית זאת, ראוי להדגיש כי זו ליוותה אותו עד אחרית ימיו, זהודגשה ביתר שאת לאחר פטירתו.

עמדת הרב בפרשת השמיטה היתה גילוי מרכזי, אם כי לא בלעדי, שהעיד על פועלו כחילוצם של בני המושבות ממצוקותיהם הכלכליות. בין יתר פעילויותיו בנושא זה נמצא כי עודד את תנועת ה"מזרחי" ליטול חלק בסחר אתרוגי המושבות וניהל בעצמו תעמולה עניפה כמען אתרוגי ארץ-ישראל⁴⁸. כמו כן סייע בניהול תעמולה כמען יינות ארץ-ישראל שייצואם היה ענף מרכזי בכלכלת היישוב דאז.

אחת משאיפות הרב שזכו להגשמה מוגבלת בלבד, היתה מינוי רבנים בכל המושבות⁴⁹. השיבה לחיי חקלאות על מגוון בעיותיהן ההלכתיות הגבירה את נחיצות התגוררותו הקבועה של רב בכל מושבה. רבני המושבות אמורים היו להשתלב בהנהגת המושבות⁵⁰, להיות גורם משפיע ומחנך, ולשמש חוליית קשר חיונית וקבועה בין הרב קוק למושבות.

47. ראה: י"י אבנרי, "הרב קוק זצ"ל ויחסיו עם היישוב הישן בתקופת העלייה השנייה", י"י רפאל (עורך), שרגאי, ב (תשמ"ה), עמ' 11-30. ראוי להדגיש כי ההיתר שנתקבל בהבנה על ידי מרבית איכרי המושבות, נדחה על ידי פועלי העלייה השנייה ונציגיהם, אשר פסלו על הסף פתרון שתבע העברת חלק מהעבודה בשנת השמיטה לידיים ערביות (ראה הפועל הצעיר, כ"ז באלול תרע"א).

48. אגרות, ב, עמ' קכז, קטד-קסה; אגרות, א, עמ' פח-צא, קמה, רב, שכו; א"י הכהן קוק, עץ הדר, ירושלים תרס"ז.

49. אגרות, א, עמ' כב, קעה, קפד, קפה. בעת שהרב דן בנושא הרבנות במושבה עקרון הוא כתב: "...אולי יחונן ה' יתברך שמו, ויוכל לקבוע רבנות גם ביתר המושבות, כמען ישוב להן תואר מלא של ערי ישראל עם קודש..." שם, עמ' קעט.

50. הכוונה להנהגה רוחנית. אשר לעסקי ציבור אמר הרב את ההכל על ועדי המושבות המנהיגים את הקהל "...באופן הגון מאוד... ממש כמשטר הפאליציי באירופה... על כן אין בזה מקום לעבודת הרבנות..." שם, עמ' קכז.

פתיחות רעיונית, בקיאות בכל תחומי מדעי היהדות בצד השכלה כללית, כושר ביטוי בכתב ובעל פה, ובעיקר הזדהות רעיונית ונפשית עם מפעלם החלוצי של בני המושבות, כל אלו היו על פי השקפת הרב כישורים חיוניים למתעתד לשאת בעול הרבנות במושבות⁵¹. איוש משרות הרבנות במושבות ברבנים מעין אלו, היה במידה רבה בגדר מהפך, שחייב התמודדות עם עולם הרבנות הקונפורמיסטי והכשרת צוות רבנים בעל סגולות ייחודיות⁵².

חזון הרבנות החדשה לא התממש, ומרבית המושבות נותרו ללא רבנים. הישיבה המרכזית שייסד הרב ביפו וממנה אמור היה לצמוח סגל הרבנים הכאומיים, היתה אך בראשית דרכה, ואת רבני היישוב הישן סירבו בני המושבות לקבל. החלל הריק שנבע כתוצאה מהיעדר רבנים מוכא חלקית על ידי כלי קודש שכיהנו כשוחטים, משגיחים וגבאים ואלו תרמו במידת מה לארגון חיי הדת המקומיים⁵³.

51. שם, עמ' קצו.

52. שם, שם.

53. שם, עמ' עג, דנ.

ביונו לבין החלוצים

נושא נוסף המתקשר למושבות וענייננו יחסי הרב קוק עם חלוצי העלייה השנייה, יידון להלן במסגרת פרק נפרד שיוקדש למגעים שנרקמו בין הרב לבין הגושים הפוליטיים מן ה"שמאל" ומן ה"ימין". במסגרת פרק דקע זה אסתפק במספר הערות. הרב קוק התייחס לאנשי העלייה השנייה בשני מישורים, העיוני והמעשי⁵⁴. בדאשון דן בסוגיות כגון "הכפירה" במחנה הפועלים, המשמעות הדתית של פועלים החלוצי, שיתוף פעולה בינם לבין הציבור הדתי, הסיכוי למפנה רוחני-דתי בהשקפת עולמם והאמצעים הנאותים להחזרתם בתשובה. במישור המעשי הגיב על אירועים קונקרטיים הקשורים בהתערות החלוצים בבניין הארץ, בעיקר כאשר למקרים אלה היתה השלכה בתחום הדתי. ההתמודדות עם משנתם הרעיונית ואורחות חייהם של בני קבוצה זאת, היוותה אחד האתגרים המורכבים והמרתקים שהסעירו והיפרו מדי פעם את עולמו החוויתי והאינטלקטואלי של הרב. עצם התייחסותו הכנה והמבינה כלפי ערכי החלוץ היתה בגדר חידוש לעומת הגישה המקובלת ביישוב הישן, שגרסה פסיכה סוציאלית של מחנה החלוצים-הכופרים. החרדים חשו סיכון בעצם ראיית החילוניים צד לגיטימי בוויכוח אידיאי, בעוד שהרב נתייגע בניתוח מעמיק של הגותם, ובניסיון לגשר על פני התהום הרוחנית-חברתית שנפערה בינם לבין הציבור החרדי. מכאובים ולבטים בלתי פוסקים ליוו אותו בתהליך הכנסתם של הכופרים תחת כנפי חזון גאולת ישראל בצביונו המסורתי.

המציאות המדכדכת מבחינה דתית נראתה לא פעם כטופחת - לכאורה - על פני ההגות המיסטית והדיאלקטית במסגרתה יישב הרב את ההדורים ההלכתיים והתיאולוגיים שמנעו חיים בכפיפה אחת בין שלומי אמוני ישראל ומחנה העבודה החלוצי. לפתרונות האידיאיים שהציע היתה חשיבות, באשר אלו שימשו מצע רעיוני לשיתוף פעולה בין חילוניים וחרדים בבניין הארץ.

54. אבנרי (לעיל, הערה 34).

העובדה שהחלוצים בני הדור לא גילו התלהבות יתירה מכתבי הרב, והתייחסו כמעט בשוויון נפש למאמצי הבלתי נלאים כלמד סגוריה על פועלם, אינה פוגמת בתרומתו ההיסטורית ליצירת התשתית עליה ניצבו יחדיו חילונים וחרדים. מרקם היחסים שנשזר בין הרב לחלוצים בתקופת העלייה השנייה - למרות ידיעתו המצומצמת - קיפל בתוכו חלק מהרקע שאיפשר לו ברבות הימים לכבוש מקום כדמות כלל-לאומית. עבור החלוצים נוצרה דמות שגם אם לא ניתן היה להזדהות עמה באופן מוחלט, היא שימשה מוקד כדיונים, בידורים ותהיות בדבר שילובו של המנהיג הדתי ועולם ערכיו בחברה הארצישראלית החדשה.

חינוך

תשומת לב מרובה הקדיש הרב לנושא החינוך ביפו ובמושבות. הוא דאג בחרדה את התגבשות זרם החינוך הלאומי-חילוני⁵⁵, תמך בתלמודי התורה המתוקנים שנוסדו⁵⁶ וסמך ידו על שילוב לימודי חול במערכת הלימודים בבתי-הספר החרדיים.

במקרים מסוימים היה שותף לקביעת תכנית הלימודים בתלמודי התורה, בניסוח תקנון מוסדות החינוך, ובחיפוש אחר צוות המורים⁵⁷. נושא החינוך עמד על סדר יומו של כלל היישוב בארץ-ישראל, אשר בדבע האחרון כמאה הי"מ, החלו ניסיונות לחולל בתוכו תמורות הדרגתיות בחינוך. פעולות אלו שחלקן השתלב במגמות לפרודוקטיביזציה של היישוב הישן, בוצעו תחילה תוך הקפדה על צביונו הדתי המובהק של החינוך.

55. בדבריו על זכרון-יעקב ומוסדות החינוך שבה כתב הרב: "... ושם נעצה השיטה הצרפתית את יתדה וחרשי משחית ניכזו עמה..."⁵⁸, אגרות, א, עמ' קמ.

56. שם, עמ' קטו, קמ, קמח, דו, רט.

57. שם, עמ' רלט, דנה; אגרות, ב, עמ' שלח; פרימן (לעיל, הערה 43), עמ' 85, 126.

המאבק נגד השינויים בחינוך נוהל בעיקרו על ידי אנשי היישוב הישן האשכנזי, נתמך החלוקה, אשר חששותיו מפני מגמות החילון בחינוך גברו בתקופת העלייה הראשונה והשנייה⁵⁸. הרב קוק שנקלע עם עלייתו לארץ-ישראל למציאות חינוכית רב-גונית נאלץ תוך מיכוי תפקידו להתייחס לכל הגישות החינוכיות שרווחו ביישוב. עובדה זאת טמנה בחובה עימותים כמעט ודאיים עם אותם פלגים בציבור, שאת השקפותיהם החינוכיות לא יכול לאמץ, והם מצדם דחו את רעיונותיו בתחום הנדון. למעשה לא נמצאה ביישוב אף לא מסגרת חינוכית אחת שתאמה את דעתו בנושא זה. במידה מועטה או מרובה, בהתאם לסוג המוסד, מתח ביקורת על כלל מוסדות החינוך הקיימים בארץ-ישראל. כדרכו לא הסתפק בהצגת הליקויים הקיימים, אלא הציע פתרונות מעשיים לשיפור המצב. את ה"אני מאמין" החינוכי שלו פירסם בפומבי מעל דפי ה"חבצלת" ובו קבע עקרונות את היחס שבין לימודי חול וקודש בזמנו⁵⁹. החידוש בדבריו היה בהכרה העקרונית לפיה בראשית המאה העשרים אין שיטת "החינוך העתיק" מציגה פתרונות לכלל האתגרים החינוכיים האקטואליים. שיטה זאת כוחה יפה לציבור מסוים, אך הפלורליזם החברתי-דתי-רעיוני בחברה המודרנית, מונע החלטה המוצלחת על כלל הציבור. התייחסות הרב לחינוך גם במישור התיאורטי, לא היתה מנותקת ממערכת אילוצים שנתהוותה עקב מעמדו המיוחד כרב היישוב החדש מחד, וכאדם הדוחש הערכה רבה ליישוב הישן מאידך.

הגיגיו בנושא החינוך שימשו גורם לפולמוסים, ובעיקר רבה היתה חשיבותם עקב השאלה הקונקרטית הדוחקת, היכן וכיצד יחונך הנוער הדתי ביישוב

58. חומר כללי על מוסדות החינוך שפעלו בתקופה הנדונה בארץ-ישראל, ראה: אליאב (לעיל, הערה 41), עמ' 392-412; ד"ר אלבזים-זרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ו; ז"י וולק, "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", מ' אליאב ובהשתתפות ימימה דוזנטל (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 407-427; ג' קצבורג, "פולמוס החינוך ביישוב הישן", שנה בשנה, ז (תשכ"ו), עמ' 229-312; צ"י ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשכ"ד, עמ' 189-230.

59. החבצלת, י"ט בחשוון תרס"ט; אגרות, א, עמ' ריח-דכ.

החדש. כאן המקום להקדיש דברים לבית הספר "תחכמוני" אשר בשנותיו הראשונות שימש שדה-ניסוי למגמות חינוכיות חדשניות שהיוו סלע מחלוקת בין החוגים השונים ביהדות הדתית. ראשית ה"תחכמוני" ביפו בחדר מתוקן שהוקם בשנת 1905 על ידי אנשי אגודת "אחווה" במטרה לשלב לימודי חוב בתכנית הלימודים, שרובה המכריע נותר בתחום לימודי הקודש⁶⁰. רק לאחר לבטים ממושכים נאות הרב להמליץ בפני ה"מזרחי" ליטול תחת חסותה את ה"תחכמוני", ומאותה שנה חש מחויבות כלפי המוסד וגיללה מעורבות רבה בנעשה בין כתליו. המוסד עמד תקופה ממושכת תחת פיקוחו והוא שירטט את הקווים הכלליים לתכנית הלימודים, כאשר העקרון המנחה היה "...צריכים לעשות את התורה עיקר ויתר המדעים שפלים לה..."⁶¹. יסוד ה"תחכמוני" היה כרוך בחבלי בראשית של החינוך הדתי לאומי בארץ-ישראל, ותחילת דרכו לוותה בקשיים. יחסו האוהד של הרב למוסד הקל מצד אחד על התבססותו, אולם מצד שני יצרו ההסתייגויות העקרוניות והמעשיות שנתלוו מדי פעם לתמיכתו, תחושת אי-בהירות באשר לעמדתו, עובדה שלא הקלה על התפתחות המוסד. ייתכן וניתן לפדש חלק מן ההסתייגויות כאמצעי לבלימת קטרוג מצד היישוב הישן על ה"תחכמוני".

בשנת תר"ע פנה ד"ר י"ז ענגל, מנהל המוסד, לרב בשאלה, אם ימשיך ויתמוך ב"תחכמוני" למרות החרם שהוטל עליו על ידי רבנים בירושלים⁶². הרב שכאמור התלבט. מלכתחילה אם להעניק את חסותו למוסד, לא זנח את בית-הספר ברגעיו הקשים והתייצב נגד המחרמיים⁶³. כפי הנראה עמדה לנגד

60. על ה"תחכמוני" ומעורבות הרב קוק בפועלו ראה: א"א כהנא, פרשה מקורות הישוב, מזכרונותיו של אחד מראשוני הישוב ביפו (ללא מקום ההוצאה), תשי"ח; א"י בן פתחיה, "ראשית החינוך המזרחי בארץ-ישראל", י"ל מימון (עורך), ספר יובל ה"מזרחי", ירושלים תשי"ב, עמ' דצ-דצא; אבנרי (לעיל הערה 31), עמ' 182-189; ג"י בת-יהודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים תשל"ט, עמ' 173.

61. אגדות, ב, עמ' דפג-דפד.

62. מודיה, י"ד בחשוון, ז' בשבט תרע"ב; אגדות, ב, עמ' רסד.

63. החרות, כ"ח בטבת תרע"ד.

עיניו לא רק שאלת ה"תחכמוני", אלא מעמדה של כל רשת החינוך החרדית ביישוב החדש, ששילבה במידה זו או אחרת לימודי חול במערכת הלימודים. מדיניותו בתחום החינוך לא עודדה הקמת מוסדות דוגמת ה"תחכמוני", אולם משאלו נוסדו פיקח עליהם כדי למנוע את כשלונם⁶⁴. הרושם הכללי מיחסו של הרב ל"תחכמוני", בתום תקופת כהונתו ביפו, הוא של תקווה נכזבת. ייתכן וציפיותיו מן המוסד היו מוגזמות. ספק אם ה"תחכמוני", אפילו לו היה מגיע להישגים חינוכיים מרשימים, היה בכוחו לבלום את השפעת מערכת החינוך החילונית והגימנסיה "הרצליה" בראשה, כפי שסברו כמה מפטרוני המוסד ובהם הרב קוק⁶⁵. למרות שה"תחכמוני" לא זכה לגיבוי מוחלט מצד הרב, איפשרה תמיכתו פריצת דרך עקרונית בתחום החינוך הדתי-הלאומי בארץ-ישראל. העובדה כי מנהיג רבני בעל שיעור קומה סמך ידיו על שילוב קרוני של לימודי חול במערכת החינוך הדתית ביישוב החדש, הכשירה את המערכת הזאת בעיני חלק ניכר מן הציבור שהיה מעוניין להעניק ליכדיו השכלה כללית בצד לימודים תורניים, וכל זאת במסגרת לאומית. הרב סייע איפוא לחינוך הדתי-הלאומי בעת התגבשותו הראשונית, ובכך העלה תרומה רבת ערך להתפתחותו.

בקומב השני של מערכת החינוך ניצבה הגימנסיה "הרצליה" אשר נוסדה ביפו בשנת 1905, ביוזמת משכילים לאומיים מקרב היישוב החדש, ששאפו להקנות לבניהם השכלה כללית ולאומית. יחס הרב כלפי הגימנסיה שיקף את עמדתו השליכית, התקיפה והעקבית כלפי החינוך הלאומי-החילוני אשר "הרצליה" שימשה נדבך יסוד בבניינו ומקור גאוה להצלחתו⁶⁶.

עיקר תרומת הרב הופנתה כלפי המורים למקצועות היהדות שחתרו - לדעתו

64. אגרות, ב, עמ' 81.

65. אגרות, א, עמ' שיג; אגרות, ב, עמ' יג, כז, דסה-רטז.

66. אשר לדרכו הרעיונית חינוכית של המוסד, נישט זיכוח גם בתוך הציבור הלאומי-חילוני. דאה: אחד העם, כל כתבי אחד העם, תל-אביב-ירושלים תשכ"ה, עמ' תמו-תכ; ז' עפשטיין, הגמנסיה העברית ביפו, השלוח, כה (תרע"ב), עמ' 351-360.

- מתחת לשורשי היהדות⁶⁷. כידי גילוי קיצוני, הגיע יחסו השליכי של הרב לגימנסיה שנה שסירב לשתף פעולה בעצרת משותפת עם נציגי הגימנסיה שנקראה להפגין נגד המיסיון. לדבריו חש כי צודקים הטוענים "...אם קודא אני לעזרה ולצעקה על דבר צרת החינוך בארץ-ישראל, הנני מוכרח לקדוא בקול נגד הגימנסיה.. כי הלא כאחרונה כן הראשונה, מכלה את רוח חניכה, ומי זה יכול להכריע איזה רקב הוא יותר גדול לבית ישראל..."⁶⁸. את עמדותיו הביקורתיות על המיסיון והגימנסיה כאחד, השמיע בפומבי באסיפה שזמנה בבית הספר "תחכמוני"⁶⁹. המאבק בגימנסיה היה מועט סיכויים מלכתחילה והניסיון להכות באיבו את החינוך הלאומי-חילוני, היה כמוהו כקריאת תגר על עולמם הדעיוני והמעשי של אנשי היישוב החדש החילוניים. למרות הצער שהטבה הגימנסיה לרב, לא חרגה פעילותו נגדה מעבר לגבול הדק החוצץ בין ביקורת עניינית ונוקבת אך מבוקרת, לבין פרץ רגשות אימפולסיבי שהיה עלול לדרדר את העימות לעמדות נוקשות שהיו מכבידות עליו לחזור ולגשר על פני הפערים שנוצרו. עמדה זאת של הרב אשר הציבה סייגים למאבק ביישוב החדש ובמפעליו היא שהבדיקה בין גישתו לחילוניים ובין יחס היישוב הישן לחילוניים, והיא שהיתה מהגורמים שתרמו לגיבוש המעמד המיוחד לו זכה בקרב היישוב החדש. כמשקל נגד לגימנסיה תמך הרב ב"תחכמוני" אולם לא היה זה המעצור היחיד אותו הוסיף לבלימת תהליך החילון. שותף בכיר ל"תחכמוני" במשימה זאת אמור היה לשמש מוסד חינוכי מקורי שהרב יזם את הקמתו ביפו. המדובר

67. באחת מאגדותיו כתב על המורים למקצועות היהדות כי הוא "...אינו דוצה לגעל את עמו להציע את כל פרשת ההצעות הטפלות על דבר ערך תורתנו... המוצאת... על ידי... המורים המתעים הללו..."⁶⁸. אגדות, א, עמ' שיז; אגדות, ב, עמ' יג; על מאבק תנועת ה"מזרחי" בגימנסיה ראה: מ' אליאב, דוד וולפסון האיש וזמנו, ירושלים תשל"ז, עמ' 203 ואילך.

68. מודיה, כ"ה בתמוז תרע"א; ועוד בעניין המיסיון, אגדות, ב, עמ' עב.

69. אגדות, שם.

בישיבה גבוהה בעלת צביון לאומי, אשר מסגרת לימודיה אינה מצטמצמת בדי אמות של הלכה. הקמת הישיבה בלב היישוב החדש היתה אמורה להיות גולת הכותרת בפועלו החינוכי של הרב באותה העת. בחזונו נתמזגו במוסד זה מגמות חינוכיות חברתיות, הנהגתיות ולאומיות בעלות השפעה מרחיקת לכת על עיצובם המחודש של היישוב הישן והחדש כאחד. ההכרה בתפנית ההיסטורית המתחוללת בעם היהודי בכלל וביישוב היהודי בארץ-ישראל בפרט, הייתה לדעתו חריגה משיגרת החינוך התורני המקובל, ויצירת מסגרות חינוכיות שתמודדנה עם אתגרי הזמן.

תכנית הלימודים במוסד החדש נראתה לכאורה כנועזת⁷⁰, אולם היא לא שמשה סלע מחלוקת, ראשית מפני שכמעט ולא נודעה ברבים, ושנית מפני שהרעיון בהתאשמותו נתגמד לכלל תופעה שולית שרישומה בציבור כמעט ולא ניכר⁷¹.

בפרספקטיבה היסטורית ראוי לבחון מוסד תורני חדש זה לא רק על פי מידת הצלחתו. עצם הניסיון להוסיף מימד רוחני-חינוכי חדש בנוף היישוב הישן והחדש כאחד היה בגדר העזה.

למעשה לא נגרז הרעיון, הוא זכה לקדום עור וגידים לאחר שובו של הרב קוק לארץ-ישראל (תרע"ט), עם הקמתה של הישיבה המרכזית העולמית.

השקפת הרב על ערכו המכריע של החינוך הביאה למעורבותו המקיפה והמעמיקה בנושא זה בו השקיע מאמצים אינטנסיביים מתוך תקווה לחולל ביישוב תמורות מפליגות לטובה. לעומת נושאים שונים בהם נקט עמדה

70. על מגמות ותכניות הישיבה ראה: אגרות, א, עמ' נב, סו, קכב, קלא, קמ, קפה, קפט, קצה וכן מצויות בנושא זה אגרות בארכיונו האישי של הרב צ"י קוק.

71. בשנת תרע"א ציין הרב באגרת לרב מ' ברלין, שבישיבתו לומדים בסך הכל עשרה תלמידים (אגרות, ב, עמ' יד) והוא הוסיף "...איני רוצה שידובר אודות ישיבה קטנת-הכמות כזאת בתור דבר עשוי וגמור, אבל כדאית היא לדבר אודותיה בתור מטע וצמח ה' שתקוות עולמים נשקפת לו...".

פסיבית, הוא הציג בנושא החינוך יוזמות מקוריות ופעל להגשמתן⁷². לא כל מאמציו הוכתרו בהצלחה. קשיים אובייקטיביים שנבעו מפיצול בדעות ובאמונות ביישוב, בעיות כספיות מתמידות וחבלי בראשית של כלל מערכת החינוך ביישוב החדש מנעו הישגים מידיים. מאמציו לבלום את תהליך הסקולריזציה בחינוך לא נשאו פרי, אך האלטרנטיבה החינוכית הדתית-לאומית שזכתה לתמיכתו מנעה קיטוב מוחלט בחינוך, בין זרם דתי קנאי ואנטי לאומי מחד גיסא, לבין זרם חילוני-לאומי ואנטי דתי מאידך גיסא. מעורבות הרב בנושאי חינוך לא הוגבלה בבחינת המימסד החינוכי-פורמלי. יצירות מקוריות בתחומי התרבות, האמנות, הספרות והעיתונות היו חלק בלתי נפרד מאורחות חיו של היישוב החדש; הן העניקו כתנופת בניין הארץ את המימד הרוחני-תרבותי. אהדת הרב ליישוב החדש שהיתה רצופת התלבטויות והסתייגויות באה לידי ביטוי אמביוולנטי גם בענייני תרבות ורוח⁷³.

72. ראוי לציין כי במסגרת דאגתו של הרב לחינוך בארץ-ישראל, לא נפקד מקום החינוך לבנות ישראל. הוא הציע לייסד בית ספר מיוחד לבנות "...כדי שיהיו לנו אמות לישראל... היוזמות להכך עם החיים, חמושות בעוז דעת אהבת תורה ואמונת אומן..." (אגרות, ב, עמ' יג), וכן דאגה יוזמתו להקמת בית מדרש למורים (שם, עמ' רסז).

73. דאגה: אבנרי (לעיכ, מבוא, הערה 6), עמ' 153-175.

אורא דירושלים

פרק מורכב וסבוך בחיי הרב, שהחל עם עלייתו ארצה בשנת תרס"ד, נוגע לזיקה ההדדית שבין היישוב הישן לבינו. מאחר ופרשת יחסים פרוכלמטיים אלה, עיקרה בתקופה בה כיהן הרב כרבה הראשי של ארץ-ישראל, אסתפק בכמה הערות כלליות לגבי יחסי הרב והיישוב הישן בתקופת כהונתו ביפו. ניתוח יסודי של נושא זה בין השנים תרס"ד-תרע"ד, ישולב בפרק הכללי הדן ביחסיו עם היישוב הישן.

הסתגרותו היחסית של היישוב הישן מכל מגע חיצוני לא בלמה את השפעתו של הרב על ציבור זה, שחלק מבכירי תלמידי החכמים הצעירים שבו נמנו עם אוהדיו. הביקורת המתונה שמתח על סדרי חברה וחינוך ביישוב הישן היתה בגדר "פצעי אוהב" החרד' לגורל יקיריו. משמעות דומה העניק לביקורת שהוטחה נגדו על ידי היישוב הישן, אף-על-פי שספק אם לכך נתכוונו מתנגדיו.

נושא חריג ורצוף התפתחויות דרמטיות היה פולמוס השמיטה אשר חשף בבהירות את הניגודים האידיאולוגיים בין הרב לחלק מאנשי היישוב הישן. דווקא מתוך מרידותו של המאבק עמדו הצדדים זה על טיבו של זה, ונמצאו למדים ברמז על אופי העימותים ביניהם לעתיד.

אם בנושא החינוך ובעניין היחס ליישוב החדש נחשפו חילוקי דעות מהותיים בינו לבין חלק מאנשי היישוב הישן. הוויכוחים הלכו עוררו אצל הרב התמרמרות לא מחמת עצם המחלוקת, אלא עקב אופיים הפולמוסי, שבו בלטה נימת הקנטור והעלבון האישי⁷⁴. סגנון הוויכוח הבוטא שהיה שיגדתי ביישוב הישן הציג לעתים את הרב כאיש ריב ומדון ותדמית זאת היתה משוללת כל יסוד.

ההידרדרות שחלה במשך הזמן ביחסי הרב והיישוב הישן נעוצה בעיקרה בעמדת שנקט הרב בבעיות עמהן התמודד היישוב החדש. פייסנותו כלפי

74. אגרות, א, עמ' שלא.

היישוב הישן לא מנעה חילוכים עמו, אך היה בה כדי לאתר את מוקדי המשבר ולהקנות במידת מה את חודם.

גרעיני העימות בין הרב לבין היישוב הישן שנבטו בתקופת כהונת יפו, נתנו פריים בשמשו ברבנות בירושלים. עם זאת, היו אלה מרבני ומעסקני היישוב הישן בירושלים אשר פנו אליו בעת שבתו בלונדון והציעו לו את כתר הרבנות בירושלים. כיצד מתיישרות מגמות סותרות אלו, ומהי הדינמיקה שמחד העלתה את יחסי הרב והיישוב הישן על שרטון, ומאידך סללה בפניו את הדרך לרבנות בירושלים - אלו כמה משאלות היסוד האמורות להתבהר בפרקים הדנים במכלול יחסיו של הרב עם היישוב הישן.

בתום תקופה

עשר שנות פעילותו של הרב ביפו ובמושבות מהוות מבחינה כרונולוגית תקופת ביניים בתולדותיו. חוליה המקשרת בין פרק חייו בגולה לבין כהונתו הכאומית הדמה כרבה של ארץ-ישראל. ברם, תקופת העלייה השנייה, הן בתולדות היישוב והן במסכת חייו האישיים מהווים חטיבה היסטורית העומדת בפני עצמה.

בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב החדש בארץ-ישראל, נמצא אישים המזהים עם פרק זמן מסוים, וזאת על אף העובדה שפעילותם השתרעה על פני דורות. מבחינה זאת, נגרע גם חלקו של הרב שאולי מפאת מעלתה של תקופת ירושלים בתולדותיו, הוצנע פועלו בתקופת העלייה השנייה. על כן, ראוי להדגיש, כי לרב קוק יצאו מוניטין לא רק כרבה הראשי של ארץ-ישראל במשך שנים, אלא קודם לכן כבן העלייה השנייה, בשאתו בשנים אלו בכתר של מנהיגות דתית-רוחנית ביישוב החדש.

הגות מקודית, הסתפקות במועט, התמדה, מסירות נפש ולהפ לבניין הארץ ולהקמת חברה חדשה - כל אותם אלמנטים שאיפיינו את החלוץ בן העלייה השנייה השתקפו בפועלו, בהגותו ובאישיותו של הרב. זהותו כבן העלייה השנייה לא היתה כרונולוגית גרידא ובה במידה שנשא בכתר רבנות, ראוי

היה לשאת בכתר החלוציות. בסוקרנו את הדמויות המאפיינות את העלייה השנייה שהחלו להטביע את חותמם על היישוב החדש בתקופה זאת, והתמידו בכך לאחר מכן במשך עשרות שנים, ניווכה כי בשורת אישים אלה נועד לרב מקום בולט. השיבות יתירה נודעת לתשתית האידיאולוגית והמעשית שהניח אז לשיתוף הפעולה בבניין הארץ, בין הציבור הדתי לציבור החילוני. העובדה כי השתלבות הציבור הדתי במפעל הציוני חלוצי בארץ-ישראל החלה מאוחר יחסית, ובתקופת העלייה השנייה כמעט ולא ניכר רישומו. הבליטה את דמות הרב קוק, אשר פרץ נתיב לא רק במישור האידיאולוגי. עצם ישיבתו ופועלו בלב היישוב החדש, סייעו בסלידת דרך בפני המחנה החלוצי-דתי, שהתעתד לעלות לארץ-ישראל ולפעול ברוח משנתו. התמונה המסתמנת מסיכום הדברים עד כה תלקה בחסר, אם לא תודגש העובדה, כי קשיים מרובים בהם נתקל הרב וכשלונות אותם נחל, מהווים חלק בלתי-נפרד ממאזן עשייתו בתקופה הנדונה⁷⁵. על אף זאת, שיקלול מכלול פועלו מורה בבירור כי הכף נוטה לצד החיוב, שאם לא כן, ספק אם היה זוכה כעבור מספר שנים לעלות על הכס הרם של "מדא דארעא ישראל".

75. במאבקו למען שמירת הצביון היהודי ביישוב החדש נחל אכזבה, השפעתו על מערכת החינוך הלאומית-חילונית לא ניכרה ובמערכת יחסיו עם היישוב הישן נתגלו בקיעים.

14

פרק ב

גלות

"...מאת ה' מימין עליון
היתה זאת להרחיקני מאדמת
הקודש, מחמדת רוחי, עד אשר
יגלה ויראה לנו ישעו באור
חסדו ורוב טובו..."¹.

המסע לגרמניה

בלב הרב קוק פיעמה תחושה לפיה יד ההשגחה העליונה, המהפכת בגורל עולם ומלואו, נשלחה אל מסכת חייו האישיים והותירה אותו בנכר, מחמת הנסיבות ההיסטוריות החרוגות.
מסע קצר אל מעבר לים בשלהי דקיימא שנת תרע"ד (1914), נתארך לחמש שנות גלות, במהלכן נחרץ גורל מדינות ויושביהן לשבט ולחסד.
תקופה זאת חוללה תמורות מפליגות במעמד העם היהודי בתפוצות, אך האפיל על כולם השינוי הדומיננטי שנפל בגורלה של ארץ-ישראל ויישובה היהודי.
במשך עשר שנות כהונתו כרב היישוב החדש סירב הרב קוק להענות לפניית אישים ותנועות להופיע מחוץ לארץ-ישראל². העובדה כי נעתר דווקא להפצרות ראשי "אגודת ישראל" להופיע בוועידתם שאמורה היתה להתכנס בכ"ז באב תרע"ד (19.8.1914) בהמבורג שבגרמניה מעונה הבהרה³. מימד בעייתי שיוותה לנושא הסתייגותם של תומכי "אגודת ישראל" בירושלים

1. אגרות, ב, עמ' שיא.

2. הרב קוק היה מעוניין להיות נוכח בקונגרס הציוני הי"א שהתקיים בווינה בשנת תרע"ג, אולם עקב סיבות שונות לא יצא הדבר לפועל. לבסוף הסתפק בשליחת אגדת לנציגי ה"מזרחי" בקונגרס, והביע תקווה כי הם ישמשו פה לדעות שחפץ להשמיע בקונגרס.

מהזמנת הרב קוק לוועידה הנ"ל. הרב משה בלוי, לימים ממתנגדיו התקיפים והעקביים של הרב קוק וממנהיגיה הבולטים של "אגודת ישראל" בארץ-ישראל, הביע בתזכיר מפורט ששכת למארגני הוועידה, את מורת רוחה של היהדות החרדית מהזמנת הרב קוק*. הרב בלוי נימק את הסתייגותו מהזמנת הרב קוק, בחששותיו מפני השפעה אפשרית שכו על מהלך הדיונים. בין הפגמים שמצא ברב קוק היתה סובלנותו, וכראיה לכך: "...הוא השתתף כמשל בחנוכת הגמנסיה ביפו...". ומלבד זאת "...לא היתה שיטתו שנתפרסמה בחוברת עקבי הצאן מקובלת אצל רבני ירושלים וקנאיה...". כדוגמה לדרכו המוזרה של הרב קוק ציין בלוי את העובדה שהוצאותיו ביפו על ספר הכוזרי נשאו אופי פילוסופי. נראה כי תזכירו של בלוי - אז צעיר לימים ועדיין נטול השפעה ממשית - לא הותיר רושם על מארגני הוועידה, שלא זו בלבד שהתעלמו מחוות דעתו, אלא הוועידה לרב קוק מקום מרכזי בסדר היום בנושא ההרצאה על היישוב היהודי בארץ-ישראל*. למרות זאת עומדת בעינה השאלה מה הביע את הרב קוק שהיטיב להכיר את קנאי ירושלים וידע על זיקתם ל"אגודת ישראל", להטריח את עצמו בנסיעה מייגעת לוועידה אשר חלק ממתכנסיה מתח ביקורת על הגותו ופועלו.

ואמנם, היסוסים, לבטים וחששות קיונו בלבו טרם נסיעתו ונפח מאלו חשף באגרת לבנו הרב צבי יהודה*. מאגדות הרב עולה כי המסע יועד גם לצרכי מרפא עבור רעייתו, שאמורה היתה לשהות בקרלסבדל*. הד נוסף

3. נוסח ההזמנה וסדר יום מפורט של הוועידה שכוונתה "הכנסיה" דאה: אגרות לדאי"ה, בעריכת המכון להוצאת ספרים על שם הרצי"ה זצ"ל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 11-12 (להלן: אגרות לדאי"ה). בראש ההזמנה הוגדר הרב כחבר "...למועצת חכמי התורה...". שחבריה היו אמורים להתכנס לפגישה מוקדמת לפני פתיחת הוועידה.

4. מ' בלוי, על חומותיך ירושלים, תל אביב תש"ז, עמ' 11. הציטוטים להלן ממקור זה.

5. אגרות, 1, עמ' דצח.

6. שם, שם.

7. שם, שם; וכן שם, עמ' שא. מהאגרת האחרונה של הרב משתמע כי גם הוא וגם זוגתו נזקקו לטיפולים רפואיים.

למטרות הרפואיות עולה מזכרונות הרב צבי יהודה קוק, אם כי בשינוי ניכר.⁸ מן ההדגשים השונים של הרב ובנו משתמעות הערכות שונות לגבי זיקת הרב ל"אגודת ישראל" בראשית דרכה. אם נקבל את דברי הראי"ה כפשוטם נסיק כי נסיעתו לחוץ לארץ היתה בגדר מחווה יוצאת דופן כלפי הארגון החרדי שזה עתה פסע את צעדיו הראשונים. נוסף לכך קיימות ראיות משנים קודמות לפיהן חפץ הרב קוק להופיע בפני מוסדות "אגודת ישראל". עוד בחודש אייר שנת תרע"ב, זמן מועט אחר יסוד "אגודת ישראל" הוא כתב להנהגת התנועה: "...מכתב קודשם העיר בקרבי רוח לקיבוץ המון מחשבות... אשר אם מצאה ידי לבא לאסיפתם הנהדרה אולי הייתי מוציאם... אחרי הרישיון אשר אקווה שיהיה ניתן כי מהוד כבודם לחוות דעתי ואת השקפותי בכלליות על חוג מפעלם הרחב..."⁹. דברים ברורים אלו אינם מותירים מקום לספק כי לרב היה עניין לשאת דברו בפני הסתדרות חרדית, שראה בה גורם בעל עוצמה פוטנציאלית ניכרת, העשוי לפעול למען יישוב ארץ-ישראל. בהמשך האגרת הנ"ל שיבח הרב את יוזמת "אגודת ישראל" וציין ראשי פרקים שכהערכתו ראויים לשמש כקווים מנחים לתנועה זאת. העובדה כי אחד הסעיפים שעמדו על סדר יומה של "הכנסיה הגדולה" היה ארץ-ישראל ודאי חיזקה את החלטתו להשתתף בכנסיה. מאחר ובתקופה הנדונה גישה עדיין "אגודת ישראל" מבחינה אידיאולוגית בכיוונים שונים, רבה היתה חשיבותה של הכנסיה הגדולה כמעמד הולם להבעת השקפות, ולהכוונת התנועה לאפיקי פעילות התואמים את תפיסת עולמם של המרצים השונים. היכרותו המוקדמת של הרב עם חלק מהנהגת התנועה היוותה דקע אישי באות

8. צ"י הכהן קוק (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' כה. לדבריו יצא אביו לגרמניה רק לאחר קבלת חוות-דעת רפואית לפיה הוא זקוק לטיפול בחוץ לארץ. כן מתברר מדבריו כי ללא האילוץ הרפואי לא היה הרב קוק מכבד את "הכנסיה הגדולה" בנוכחותו. ראוי לציין כי דברי צ"י הכהן קוק נאמרו כעשרים שנה לאחר המעשה. בשנים הללו היו חברי הסניף הארצישראלי של "אגודת ישראל", ראש חץ בהתקפות על אביו ולא מן הנמנע כי ההמעשה בחשיבותה של "אגודת ישראל" קשורה בהתפתחויות המאוחרות.

9. אגרות, ב, עמ' עז.

לחילופי דעות ושיתוף פעולה בינו לבין מנהיגים ב"אגודת ישראל"י.
 התבטאויותיו בדיעבד לאחר ביטול הכנסיה העולמית מחזקות את הרושם לפיו
 יחס חשיבות מרובה להופעתו בכנסיהי. מכל האמור לעיל סביר להניח כי
 החלטתו להופיע בפני נציגי תנועת "אגודת ישראל", נבעה משיקולים
 ענייניים אשר עלו על הפרק עוד שנים רבות קודם הנסיעהי. בעמיתן של
 תפוצות הגורל לא יצאה שאיפה זאת אל הפועל. ועידת "אגודת ישראל"
 נדחתה עקב פרוץ מלחמת-העולם הראשונה ושהותו הקצרה של הרב בגרמניה
 הוקדשה לטיפולים רפואיים בו ובזוגותי. מחמת שיבוש התכניות השתדלו
 בני הזוג קוק לשוב בהקדם לארץ-ישראל, אולם מאמציהם עלו בתוהו¹⁰.

בשנוי

בראשית תרע"ה קבע הרב - שהיה בעל נתינות רוסית - את משכנו בשנוי
 הנויטראלית¹¹. סיכויי השיבה לארץ-ישראל - שחזרו ונדונו מדי פעם -
 נעשו קלושים יותר ויותר. משנתברר כי השהות בגולה עלולה להימשך זמן
 רב, השתלב הרב קוק בהדרגה בפעילות הקהילתית במקום מושבו. בצירוף
 =====

10. אישים כר' יעקב רוזנהיים, יונתן בנימין הלוי איש הורוביץ, רבנים
 במזרח-אירופה כר' חיים עוזר גראדז'ינסקי ועוד.

11. אגרות, ב, עמ' שטז.

12. שם, עמ' טו, שטז, שכא. באגרת ששלח הרב קוק ממקום גלותו בשנוי
 אל ידידו ד"ר זיידל, הוא ציין מפורשות: "...באתי לאשכנז בשביל
 מטרת אסיפת אגודת ישראל...". (שם, עמ' טו).

13. שם, עמ' שא-שב. יום אחד לפני פרוץ מלחמת-העולם הראשונה שיגר
 יעקב רוזנהיים - שהזמין את הרב לכנסיה הגדולה - אגרת לרב ובה
 ציין כי האסיפה תתקיים רק אם ההתנגשות הצבאית תוגבל
 לאוסטריה וסרביה (אגרות לדאי"ה, עמ' נד).

14. אגרות, ב, עמ' שד, שה-שו.

15. מבחינת עולם היהדות לא שימשה שנוי אכסניה לתורה וחוכמה. עיקר
 מעלתה בימים ההם, בהיותה ארץ מקלט בטוחה עבור מקצת מפליטי
 המלחמה, ובהם הרב קוק אשר המשיך שהותו בגרמניה היה כרוך בסכנה.
 לדבריו "...הרבה סבלנו באשכנז משנאת הרוסים...". (אגרות, שם, עמ'
 שיג).

התארגנה סביבו חבורת בני תורה ללימוד גמרא¹⁶. כעבור חודש העתיק את מקום מגוריו לעיירה סאנט-גאלן בה זכה לתמיכתם של שני יהודים אמידים מיוצאי מזרח-אירופה שהתגוררו במקום. נחמה פורתא בנדודיו מצא בתרומתו להעמקת לימודי היהדות בקרב בני קהילתו הקטנה, אשר לדבריו מצב יהדותם "...צריך הוא להתעודדות פנימית..."¹⁷. בשנה בה עשה בשווייץ התמקדה מעורבותו בעיקר בתחום הרבצת תורה, ועתותיו הפנויות הוקדשו ללימוד ויצירה הגותית¹⁸. באחת מאגדותיו ציין כי אינו נושא בעול צרכי ציבור, ומצוקותיו מקורן ב"...טרדת הנפש הפנימית, מצב הפרט ומצב הכלל..."¹⁹ לעתים רחוקות נקט עמדה בעניינים פנימיים של הקהילות וראוי לציון מקרה אחד בו השקיע מאמצים ניכרים כדי להביא על תיקונו עול של הערכתו גרם לאחד מהמשמשים בקודש בציריך²⁰. בפרשה זאת היו מעורבים הרב ד"ר טוביה לעווענשטיין רבה של ציריך, הרב ד"ר אשר מיכאל כהן, רבה של בזל וכן רבנים מחוץ לשווייץ²¹. בשיאה של הפרשה הפגין בפומבי את התמרמרותו על התנהגות הנהגת הקהל בציריך בפרט ובשווייץ בכלל, בצעד יוצא דופן: ביטול שיעור תורה בקהילת ציריך²². עמדתו הנחרצת לא חוללה כל תמורה בגישת הצדדים השונים שהיו מעורבים במחלוקת, ויותר משהיא הורתה על השפעתו היא הצביעה על דגישותו לכל

16. אגדות, שם, עמ' עד. בציריך עדיין קיווה כי עניין השיבה לארץ-ישראל יוסדר תוך ימים ספורים. הוא התגורר בבית ד"ר משה דאם ממנהיגי ה"מזרחי" בשווייץ. ראה: י"י צוגאל, "לתולדות התנועה בשווייץ", י"י רפאל, ש"ז שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 402.

17. אגדות, שם, עמ' שה.

18. צ"י הכהן קוק (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' כו.

19. אגדות, ב, עמ' שלג. לעומת זאת בעיתון ההד, גיליון אייר תרצ"ו ישנה עדות של יעקב גולדמן, ששמע מפי הרב כי בזמן שהותו בשווייץ לא נעשה שום דבר גדול על ידי הרבנים, מבלי שנועצו בו תחילה.

20. אגדות, ב, עמ' שז.

21. המדובר ברב ד"ר דוד צבי הופמן ראש בית המדרש לרבנים בברלין שהרב ד"ר לעווענשטיין מציריך היה תלמידו. דמות רבנית נוספת שהיתה מעורבת בעניין זה הוא הרב שכמה בדעייר רבה של פרנקפורט דמיין.

מעשה עוול אנושי²³.

נושא ממנו לא הניח הרב ידו בכל תקופת גלותו הן בשוויץ והן בלונדון היה היישוב היהודי בארץ-ישראל. כבר בראשית המלחמה חשש כי אלפים מבני ארץ-ישראל עלולים לגווע ברעב, והוא התריע על כך באגדות ששלח לאישים יהודים שונים בעולם²⁴. דאגה מיוחדת גילה כלפי קהילת יפו ומוסדותיה התורניים, אשר לדעתו קופחו בקבלת תמיכה²⁵. האחריות לגורל קהילתו בארץ והתחושה כי למעשה הוא עדיין רבן של יפו המושבות, באה לידי ביטוי באגדת למושבות יהודה והגליל מחודש אייר תרע"ה²⁶. בצד הדאגה לענייני ההווה, איפיינה את הרב דאייה מרחיקה לכת מעבר למציאות הקונקרטית. מגלותו בשוויץ הוא ציין כבר בראשית המלחמה את הצורך להתכונן לשלב בו תתכונן ועידת שלום באירופה, וגורלה של ארץ-ישראל יעלה על סדר היום²⁷. בדם, שוויץ לא היתה באותה עת מוקד מדיני בו נידונו בעיות גלובליות בכלל ובעיות היהודים בפרט.

בשוויץ התוודע הרב לאישים שונים, אשר לעתיד לבוא שיתפו עמו פעולה וסייעו בידו במהלכים ציבוריים שונים. לציון מיוחד ראוי פגישתו בערב ראש חודש אכול תרע"ה בבאזל עם ר' דוד כהן ("הנזיר"), שלימים נעשה מהמקורבים ומהנאמנים לו, וזכה להימנות עם החוג האינטלימי ביותר שסבב

22. אגדות, ב, עמ' שטו. הוא כתב בין היתר: "...חושב אני להשתמש מבקשת חברה ש"ס, מפני שקשה לי ההתנהגות עם תנאי המקום, כל זמן שאינם מצייתים לבא לדין תורה...". באגדת אחרת (שם, עמ' שכ) חשף טפח ממבוכתו וציין "...אני מצידי בלי נזר נכון ככל האפשר לי לעמוד לימין עשוק, אבל מה כוחי פה בארץ נכריה...".

23. דאה יחסו כלפי מנחם מנדל בייליס, אגדות, ג, עמ' כז.

24. אגדות, ב, עמ' שיט, שכ-שכד, שלב-שלב. אגדותיו בנושא זה הופנו לאישים שונים, ציונים ובלתי ציונים, חרדים ובלתי חרדים. עם הסתבכות המלחמה הלכו ותכפו פניות הרב בעניין זה.

25. אגדות, ב, עמ' שכא-שכג, שכח.

26. שם, עמ' שכו-שכז.

27. שם, עמ' שיט, שכד.

את הרב²⁸. בעקבות הפגישה הראשונה ציין "הנזיר" כי נפתחה תקופה חדשה בחייו: "...נהפכתי והייתי לאיש אחר, לב חדש ורוח חדשה בקרבי, נפסקו היחסים הנפשיים עם המשפחה, עם כל החביבים והיקרים, מוזר הייתי לאחי, נכדי לבני עמי..."²⁹.

האהדה האישית המיוחדת לה זכה הרב בכל מקום אליו הגיע והחמימות האנושית בה הוקף מכל עבר, הקלו עליו את יסורי גלותו. תקופת מגוריו הקצרה בשווייץ, הזתירה הישומה על אנשי המקום. חלק מראשי יהדות שווייץ המשיך לעמוד עמו בקשר במשך שנים ארוכות. אישים אלה שיתפו עמו פעולה, כאשר ייסד את תנועת "דגל ירושלים" ונמנו עם אוהדיו בעת כהונתו כרבה הראשי של ארץ-ישראל.

בלונדון - המינוי כרבנות

השהות השלווה בשווייץ הנוצרית לא ארכה זמן רב. משהוזמן הרב לכהן כרבה של קהילת "מחזיקי הדת" בלונדון, העדיף פעילות במרכז יהודי ובינלאומי על פני שיגרה דוגמת וחסרת אתגר ציבורי בשווייץ. התחושה לפיה בלונדון עשויות ליצול הכרעות גורליות לעתיד עם ישראל, העניקה תמריץ נזכר להחלטתו לעבור ללונדון. מבחינה זאת היה יוצא דופן בין רבני דורו, שרובם ככולם לקו באדישות פוליטית. העירנות הפוליטית לא זו בלבד שנחשבה בעיניו כחיונית, אלא הוא העלה אותה לדרגת מצווה שביטולה ייחשב כעוון חמור של התרשלות במצוות הצלת נפשות. באגדת שעלה בראשית המלחמה לרב פרופ' שמואל צבי מרגליות, רבה של פירנצי, הוא שידלו להגות בדבר פעולה למען ארץ-ישראל ועם ישראל, ולהתכונן ליום בו יתכנסו נציגי האומות לדון בעתיד העולם. לדעתו, ראוי להסתייע

28. "הנזיר" שעלה לארץ-ישראל בשנת תרפ"ב כינס וערך חלק מכתביו ההגותיים של הרב קוק, וחיבר את תכנית הלימודים לישיבה המרכזית שייסד הרב בירושלים.

29. דוד כהן, קול צופיך, (זכרונות דוד כהן), יוסף שולדנו (עורך), ירושלים תשכ"ג, עמ' צב-צג; וכן דאה, א"י הכהן קוק, אורות הקודש, דוד כהן (עורך), ירושלים תשכ"ג, עמ' 17-18.

בהיסטוריונים ומשפטנים שייצגו את עמדת עם ישראל בפני אומות העולם.
 "...אין אנו רשאים לעזוב כל מאורע גדול מבלי להשתמש בו לטובת עם
 ה'... את החדקון מלהשתמש בשעת הכושר... הנני חושב לעוון פלילי, ככל
 ביטול מצווה חמורה וככל התרשלות של הצלת נפשות..."³⁰.
 מיד עם הצעת התפקיד החדש בקהילת "מחזיקי הדת" בלונדון, השיב הרב
 בחיוב, אלא שהתנה הסכמה עקרונית זאת בכמה תנאים. הוא רצה לוודא, כי
 המינוי לא ייתקל בהתנגדות, ולא תצמח מכך מחלוקת. כמו כן ביקש פרטים
 על דרישותיה המיוחדות של הקהילה³¹. הרב מרדכי צבי שוורץ מלונדון
 הבהיר לרב קוק, כי מזה שלוש שנים הוא מכהן כרבה של קהילת "מחזיקי
 הדת" בלונדון. החששות מפני השגת גבול ועימות אפשרי עם הרב שוורץ
 הרתיעו את הרב, שביקש ממקורביו בלונדון לדווח לו על פשר העניין
 ולהשתדל ליישר את ההדורים³². הצל שהעביר על המינוי הוסר, משהודיע
 הרב שוורץ לרב קוק, כי התפייס עם קהילת "מחזיקי הדת" וביטל כל טענת
 חזקה שהיתה לו. בהמשך הוא כתב "...הנה כי כן אבוא בזה להודיע את
 הדר"ג שליט"א שיוכל מעתה לקבל משרת הרבנות... על שכמו ויבוא בדננה
 בשעה טובה ומוצלחת בעת שיבחר לו בלי שום עכוב. מובן... כי דברי
 האגרת שכתבתי להדר"ג לפני חמישה שבועות הנני מבטל כעת... ואם אולי
 הגיע... איזה עגמ"נ (עגמת נפש י"א) על ידי הנני מפייסו..."³³.
 כדי להקנות יתר תוקף למעמדו בלונדון ביקש הרב כי על כתב הרבנות
 יחתמו חשובי הרבנים בלונדון, וכי יודיעו לרב ד"ר הרץ רבה הראשי של
 אנגליה על בואו "...באופן היותר מכובד והיותר רשמי..."³⁴.

30. אגרות, ב, עמ' שיט-שכ; דברים ברוח דומה כתב לאדם נוסף שזהותו לא
 נתבררה לי. ראה שם, עמ' שטז-שיז.

31. אגרות, ג, עמ' ז-ח.

32. שם, עמ' מז-יז.

33. שם, עמ' רפז. ראה תשובת הרב לרב שוורץ שם, עמ' כד. לימים נרקמו
 יחסי ידידות בין השניים, והרב קוק הקדים הקדמות לשניים מספריו
 של הרב שוורץ. ראה: A. Carlebach, "Rav Kook in England",
 נ"ב המדרשיה, יח-יט (תשמ"ה/ו), עמ' 28.

פעילות ציבורית.

ביום ה', כ"ב בשבט תרע"ו, הגיע הרב קוק ללונדון, ונתקבל על ידי כמה מנכבדי קהילת "מחזיקי הדת", שחבריה נמנו עם המהגרים ממזרח-אירופה. במידה מסוימת הוא חש עצמו "בבית" בהיותו בקרב עדה שעל פי הגדרתו היא "...טיפוס של קהילה עתיקה בישראל בליטא, לכל פרטי סידוריה..."³⁴. עובדה זאת הקכה על התאקלמותו בלונדון, שכן למעשה הוא חי בשני מעגלים סביבתיים. האחד - פנימי אינטימי שהיה מעין קהילה בתוך קהילה, ומעבר לו מעגל חיצוני במסגרתו הוא בא במגע עם כלל היהדות האנגלית³⁵. קשרים עם גורמים בממשל האנגלי ובחברה האנגלית כמעט ולא היו לו³⁶. הבדלים מנטליים ומגבלות לשוניות חצו בינו ובין הסביבה הזרה, ובכלל זאת החברה האנגלית-היהודית הוותיקה שהיתה שונה באורחותיה מקהילת יוצאי מזרח-אירופה. כדי לתפקד ביתר הצלחה בסביבתו החדשה השתלם הרב בלשון האנגלית³⁷.

עיסוקיו הציבוריים הקיפו את מכלול התפקידים בהם נושא רב מקומי כגון מיפול בסדרי שחיטה, פסקי הלכה דרשנות וכדומה³⁸. ביתו שימש בית ועד לדיונים בנושאים כלכל יהודיים³⁹, ובפעילותו הציבורית שקד על ביסוס מוסדות הקהילות האורתודוקסיות⁴⁰. מעמדו הרג מעבר לתפקידו

34. אגרות, ג, עמ' ח, מז. עם הרב הרץ עמד הרב בקשרים עוד בתקופת כהונתו כרבה של יפו. הוא ראה במשרת הרב הרץ מוקד השפעה העשוי לסייע רבות ליהודים. ראה: אגרות, ב, קנט-קס. על פי עדות הרב קוק, עם בואו ללונדון קיבלו הרב הרץ "...במכתב ברכה כתוב בנימוס והידור הראוי ובידידות..." (אגרות, ג, עמ' כט).

35. אגרות, ג, עמ' כח.

36. בלונדון נתקיימו קהילות יהודיות שמוצאן ממקומות שונים, כגון קהילת יוצאי גרמניה, וקהילה ספרדית עתיקת יומין.

37. חומר כללי על קהילת "מחזיקי הדת" בלונדון ועל כהונת הרב קוק בקהילה זאת ראה: B. Homa, *Orthodoxy in Anglo-Jewry 1880-1940*, London 1969; idem, *A Fortress in Anglo-Jewry, The Story of the Machzike Hadath*, London 1953; קרליבך (לעיל, הערה 33), עמ' 24-43; ש' גליצנשטיין, "מחיי הרב (בלונדון)", סיני, כ (תש"ז), עמ' ק-קס (גליצנשטיין היה מזכירו האישי של הרב בעת כהונתו בלונדון); נריה, (לעיל, פרק א, הערה 1), עמ' 29-42.

הרשמי, ורבנים ומנהיגי קהילות מחוץ ללונדון נועצו בו לעתים מזומנות. כדוגמה, היה זה הרב, שערך את תקנות קהילת "אהבת אלים" ובהן הציע בין היתר שכל הגבאים המנהלים ונושאי המשרות באגודה, יהיו שומרי מצוות⁴². בהשראתו נוסד ועד רבנים זרים בלונדון ולמעשה הוא שימש כבא כוחם⁴³. במגזר האורתודוקסי של יוצאי מזרח-אירופה זכה הרב להצלחה מרובה, לעומת זאת לא הצליח לחדור למימסד של יהדות אנגליה הוותיקה. עדות על המאמצים המרובים שהשקיע בעבודתו ועל ההוקרה לה זכה אנו מוצאים באגרותיו של ההיסטוריון זאב יעבץ. שהתגורר אז בלונדון וכתב אל הרב בין היתר: "...לא לקהילה פלונית או אלמונית אתה - מורי ורבי - נתון, כי אם קנין אחד אתה, מן הקנינים שקנה והקנה הקב"ה בעולמו לעולמו כולו..."⁴⁴. בהמשך הביע יעבץ צער על ההידרדרות

38. על פי עדותו האישית של מורהו לשון האנגלית הרב ד"ר י"מ לעהרמן ז"ל, שהיגר עם משפחתו מרוסיה ללונדון בשנת 1904. הנ"ל שימש ברבנות באנגליה עשרות בשנים ולפני קרוב לשלושים שנה עלה ארצה. בהיותו כבן שש-עשרה, לימד את הרב קוק אנגלית, ובתמורה למד עמו הרב "שמונה פרקים" לרמב"ם. על פי עדות זאת שליטתו של הרב באנגלית היתה חלקית בלבד. מאחר וגם הרבנית קוק לא ידעה אנגלית על בוריה, נתלווה לעהרמן מדי פעם אל הרבנית, בשעה שיצאה לקניות ועדיכת סידורים שונים. א' קרליבך מציין כי את שליטתו באנגלית רכש הרב מקריאת תנ"ך ותלמוד בתרגום אנגלי. ראה: קרליבך (לעיל, הערה 33), עמ' 31.

39. בלונדון כביצו נלחם הרב על קדושת השבת והתריע בפני כל יהודי לונדון להימנע מחילול שבת בפומבי. דאה: אוסף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: בס"א) L/1658, כרוז לא מתוארך בלשון יידיש, בו פנה הרב ליהודי לונדון.

40. אגרות, ג, עמ' לח-לט, מג, עז-עט, פא, צט.

41. קרליבך (לעיל, הערה 33), עמ' 31-32.

42. בס"א, ארכיון הרב הילמן, 101/356.

43. קרליבך (לעיל, הערה 33), עמ' 31, 42. הכוונה לרבנים שהיגרו ממזרח אירופה. לדברי קרליבך היחס לרבנים באנגליה היה מכובד יותר כאשר נשאו תואר אקדמי.

44. ז' יעבץ, "מכתבים", זרעים, שנה ב, חוברת א-ב (תשרי-חשוון תרצ"ז), עמ' יא; הנ"ל, "מכתבים", זרעים, שנה א, חוברת ה (שבט תרצ"ו), עמ' 11-13, בתקופת לונדון הודקו היחסים שבין הרב קוק לזאב יעבץ, דאה: אגרות, ג, עמ' קיה וכן שם על פי מפתח.

במצב בריאותו של הרב, וזקף זאת לחובת התעסקותו היתירה בדברי שיגרה שניתנים לביצוע גם בידי אחרים. הוא הביע התמרמרות על פרנסי קהילת "מחזיקי הדת" המכלים את כוחו של הרב. בדומה לעצת יתרו למשה חתנו, השיא יעבץ עצה לרב לחדול מלהתעסק בקטנות, ולהותיר זאת בידי שרי מאות ועשרות⁴⁵. בתשובתו ליעבץ אישר הרב כי אמנם "המעמד הגלותי" וההשתעבדות לעבודות זעירות מוסיפות דכדוך ומתלאה גופנית, אולם לא רק בכך נעוצה הבעיה כי אם "... מפני טרדות פנימיות, של טיסת הרוח מתלמוד אל תלמוד, ממרחבים אידיאליים השונים למיניהם הדורשים כל אחד בפני עצמו עבודה רוחנית... והתאמה במסילות הלב ואורחות החיים..."⁴⁶. השתמע מדבריו כי -עצם השהות בגולה פוגמת בכושרו, האור המיוחד שהאיר לו בארץ-ישראל נעלם ב"ארעא-דמחשכא". אשר לעצותיו המעשיות של יעבץ, הוא הסמיך את האחרון לבוא בדברים עם קהילת "מחזיקי הדת" בעניין חלוקה מחודשת של נטל העבודה המוטל על כתפיו. לא בכדי נתעוררו דאגות וחששות לשלום הרב. בריאותו היתה רופפת מאז ומתמיד, עתה הוא נזקק לטיפולים רפואיים ולניתוח, והודות לכך חל שיפור במצבו⁴⁷. טרדות היום-יום והבריאות הלקויה לא מנעוהו מלהמשיך ולשקוד על יצירתו הרוחנית. בלונדון יצא מתחת ידו הקונטרס "ראש מיכין" שהוא הגדירו כחיבור מיסטי הגיוני, החתום לגבי רוב הקודאים, אולם למעמיקים הוא נושא רב ערך. עניינו של החיבור ב"תכונת האותיות, התגין, הנקודות והטעמים..."⁴⁸. מפאת הקושי הכרוך בהבנת הרעיונות שהיו מעוגנים בעולמה של הקבלה חובר לקונטרס זה פירוש אולם הוא לא זכה אז להידפס⁴⁹.

45. יעבץ המליץ בפני הרב על סדר יום מפורט ובין היתר ציין כי על הרב לישון כל יום בשעות הצהריים, ולצאת מביתו מדי יום לטיול. הוא הוסיף כי אינו דובר בשם עצמו אלא בשם אוהביו ומעריציו של הרב.

46. יעבץ (לעיל, הערה 44, זרעים תרצ"ז).

47. בתקופה זאת חיבר צוואה. הדים למצבו הבריאותי ראה: אגרות, ג, עמ' רעב-רעד; צ"י קוק (לעיל, פרק א, הערה 18), עמ' כז; א"י הכהן קוק, משפט כהן, ירושלים תשכ"ו, עמ' רחצ.

קצב ההתרחשויות בלונדון לא הותיר בידי הרב פנאי ניכר לעיסוקים רוחניים. הדאגה לכלל ישראל היא שמילאה את חכל עולמו והאפיקה גם על מצוקותיו המשפחתיות⁴⁹. בלונדון כבשוויץ, מרדות המקום לא הסיחו דעתו מן ההתעניינות המתמדת בגורל היישוב היהודי בארץ-ישראל, ובעיקר בגורל היהדות החרדית על כל גווניה⁵⁰.

מלחמת-העולם הראשונה העלתה שורת בעיות אנושיות שעמן נאלץ הרב להתמודד, לעתים בנסיבות מביכות. דיון בנושאים כגיוס יהודים לצבא הבריטי, שאלת קיום ההלכה במסגרות צבאיות, מצוקת מהגרים ופליטים יהודיים וניסיונות להתיר כבלי עגינות - כל אלה היו חלק משיגרת פעילותו⁵¹.

באנגליה התרכזו פליטים יהודיים רבים מרוסיה. הלכו לא היו אזרחי המדינה, ובעת המלחמה שקלה הממשלה האנגלית להחזיר לרוסיה את נתיניה, כולל צעירים יהודיים שאפשרות גיוסם לצבא הרוסי הלכה עליהם אימים. מיד עם בואו ללונדון החל הרב לפעול לביטול הגזירה. מזכירו שמעון גליצנשטיין ציין, כי תזכיר שהגיש הרב לשלטונות בגנות הצעתם "...היה כל כך נמרץ עד שצירי הפרלמנט אילצו את מניסטר הפנים... להסיר את ההצעה הזאת הפרק..."⁵². גם מחובת השירות בצבא האנגלי ביקש הרב

48. אגרות, ג, עמ' עד, קכח. החיבור יצא לאור בלונדון בשנת תרע"ז.

49. שם, עמ' קטב. וראה על יחסו המיוחד של הרב קוק ליצירה זאת, שם, עמ' דא-דב.

50. אחיו הוריו ובנותיו נותרו בארץ-ישראל והקשר עמם היה דופף. ראה: אגרות, ג, עמ' קכה, קכו, קמג-קמח, קעז. לעומת זאת הוא עמד בקשר מכתבים רצוף עם בנו צבי יהודה שנותר בשוויץ. חלק ניכר מאגרות הרב בתקופת המלחמה נשלחו אל בנו, והן מכמות על הזיקה המיוחדת שבין האב לבנו.

51. אגרות, ג, עמ' דב-דג.

52. שם, עמ' קעז. הוא הציע בין היתר הקמת קרן לתמיכה כלכלית בעגונות שלא ניתן להתירן, וכן יזם פעילות עניפה לברור פרטים על נעדרים וגיטה עניין בהוצאת כתב עת הלכתי שיוקדש לכיבון סוגיות עגינות.

53. ההד, אדר תרצ"ו (מזכרונות שמעון גליצנשטיין); הנ"ל (לעיל, הערה 37), עמ' קיג-קיד; צ"י קוק (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' כז.

לפטור את המהגרים מרוסיה. הוא הדגיש את חובת הפטריוטיות לאנגליה שבשורותיה נלחמים בני הקהילה היהודית-אנגלית הוותיקה, אולם הצעירים מרוסיה עדיין לא נקלטו בחברה האנגלית מבחינה מנטלית וחברתית ושירותם בצבא לא יביא - לדעתו - כל תועלת. לעומת זאת היו צעירים אלה חיוניים למשפחותיהם הסבוכות בחבלי קליטה⁵⁴. יש רגלים לסברה, כפיה ראה הרב במלחמת-העולם הראשונה התגוששות בין אומות העולם, שאין טעם ליהודים לישול בה חלק⁵⁵. לפיכך פעילותו לשחרור יהודים מחובת הגיוס הצבאי לא הצטמצמה בנושא "הרוסי". בהתאם לחוק הוא העניק אישורים - בעיקר ל"כלי קודש" ובני ישיבות - כדי לפטרם מחובת הגיוס לצבא הבריטי. על רקע זה נקלע למצב מביך, שעה שנחקר על ידי המשטרה הבריטית בחשד שהעניק אישורים מפוקפקים ליהודים, במטרה לשחררם מחובת השירות הצבאי⁵⁶. למזלו של הרב ולמזלם של כל יהודי אנגליה, הוא פטרוהו השלטונות באזהרה בלבד. מעשה כגון זה שנעשה בשעת מלחמה על ידי מנהיג דתי שבעצמו היה פליט, עלול היה להסב נזק לכלל יהודי אנגליה⁵⁷. כמרות זאת על פי עדות מזכירו של הרב, המשיך האחרון במתן אישורים גם לאחר האדווע הנ"ל, וזאת מתוך שכנוע פנימי עמוק כי הוא עושה את הדבר הנכון.

בנושא שחרור בני הישיבות לא היתה תמימות דעים בין הרב קוק לבין הרב ד"ר הרץ ומאגרותיו של הרב קוק, אנו למדים על לחץ כבד שהוא הפעיל על רבה הראשי של בריטניה, כדי שהאחרון יטייל את מלוא השפעתו לשחרור בני הישיבות מחובת גיוס לצבא ולעבודות ביטחוניות אחרות. על אף הפער

54. אגרות, ג, עמ' נד-נז. לאגרת שניסח הרב בעניין זה הצטרפו רבנים נוספים יוצאי רוסיה שכהנו ברבנות באנגליה.

55. קרליבך (לעיל, הערה 33), עמ' 35. הרב קוק הטייל ספק האם תצמח ליהודים תועלת מן הברית שבין אנגליה לרוסיה.

56. שם, עמ' 33-35; ההד, אדר תרצ"ו.

57. אמנם יצא לעז בעיתונות האנגלית נגד יהודים המתחמקים מחובתם הלאומית. ראה קרליבך, שם, שם.

הפורמלי הניכר שחצץ בין הרב קוק שזה מקרוב הגיע לאנגליה, לבין רבה הראשי של בריטניה, לא נמנע הרב קוק מדברים תקיפים ביותר כלפי הרב הרץ בנושא זה. "...לא נסוג אחר מכל פחד, במו אש נלך ולא נכווה..." וידע שכעת הגיע השעה שיעשה את הצעד הנכון להציל מה שהוא יקר לנו מן החיים..."⁵⁸. בהמשך תבע מן הרב הרץ "...שהדדת כבודו יציג את הדרישה הזאת בכל תוקפה בלי שום מורך לב לפני הממשלה..."⁵⁹. לדידו פגיעה בישיבות כמוה כהחרבת בתי כנסת ושריפת ספרי תורה. למכתב צורף תזכיר, שנועד להבהיר את הרקע הרעיוני-הלכתי לפשור לו זכאים תלמידי הישיבה⁶⁰. הרב הרץ היה נתון כלחצים סותרים. מחד, כנראה נתבקש על ידי חוגים שונים בקהילה היהודית למעט בדרישותיו מן הממשלה, מאידך הפעילו הרב קוק ומקורביו לחץ נגדי⁶¹. מן הסתם נוכח הרב במצוקתו של רבה הראשי של אנגליה והוא נימק את פניותיו התקיפות בכך "...שאיש העומד בראש איזה משרה כללית שנמצאים בתוכה זרמים שונים, צריך הוא תמיד אמוץ לדוחו... כלכת עם הזרם היותר שהור"ם⁶².

במקביל למאבק זה, פעל הרב למען יצירת תנאים, בהם יתאפשר ליהודים מקיימי מצוות שאכן התגייסו, לשמור במידת האפשר על מסגרת חיים דתית. גם הפעם הכתובת לפנייה היתה הרב הרץ, שנתבקש לפנות לשלטונות ולדרוש

58. אגרות, ג, עמ' פח.

59. שם, עמ' צ.

60. שם, שם. הנימוקים שהועלו בתזכיר הנ"ל היו מקיפים ויסודיים עד שבתקופה מאוחרת יותר נשענו חוגים שהתנגדו לשרות בחורי ישיבה בצה"ל על חזית דעתו של הרב מתקופת לוונדון. הדברים הגיעו לידי כך שהרב צ"י קוק יצא בגילוי דעת פומבי ובו פסק חד משמעית כי היתרו של אביו ניתן בנסיבות מיוחדות של גלות לוונדון, ואין להסיק מכך על המציאות בארץ-ישראל (ראה גילוי הדעת בשם "הודעה גלויה למען האמת והתורה" מכ"ה בניסן תש"ח, ארכיון עידית ירושלים (להלן אע"י), תיק 189. הרב צ"י קוק הגדיר את טענת החרדים לגבי אביו "...סילוף מן המין הגדוע והמחפיד ביותר...").

61. אגרות, ג, עמ' צה.

62. שם, שם.

שהיהודים ימלאו תפקידי ביטחון, "...בהגנת המדינה באופן שלא יפריע אותנו משמירת התורה וחוקותיה..."⁶³.

את תפקיד הרב הראשי לבריטניה ראה הרב קוק במתכונת שתדכן-על, אשר "...הקימו ה'... לעמוד לפני מלכים ושרים, לדבר טוב על עם ה' וקדושת תורתנו..."⁶⁴. תפיסה זאת של תפקיד הרב הראשי חיונית להבנת עתידותיו של הרב קוק, שעה שהוא עצמו יכהן כרב ראשי בארץ-ישראל המנדטורית, ויאלץ להתמודד עם נציגי השלטון הזר. הנחה נוספת שעמדה ברקע פעילותו בנושא הצבאי היתה, כי האומה הבריטית היא בעלת רמה מוסרית גבוהה, ועל כן תתחשב ברגשות הקודש של כל אזרחיה⁶⁵. גם הנחה זאת הועמדה במבחן בתקופת שלטונה של אנגליה בארץ-ישראל.

בקיץ שנת 1917 כאשר נוסדו "הגדודים העבריים", שיועדו ללחום לצד האנגלים בזירה הארצישראלית, עלו על סדר יומו של הרב נושאים שונים הקשורים בפעילות הצבאית של חיילים יהודיים⁶⁶. הוא ביקר במחנה המתנדבים היהודים וניסה לסייע בפתרון בעיות הלכתיות שנתעוררו במהלך השרות הצבאי⁶⁷. כאשר בשלב מסוים דובר על שליחת חלק מהגדודים ללחום בחזית הצרפתית, פנו מספר חיילים לאישים כנחום סוקולוב והרב קוק והבהירו כי הם נכונים למסירות נפש למען ארץ-ישראל, אולם לא למען אינטרסים זרים⁶⁸. הרב האיץ בסוקולוב לפעול למען חיילי הגדודים⁶⁹.

63. שם, עמ' לב.

64. שם, עמ' לג.

65. שם, עמ' לב.

66. אין הדברים מתייחסים לגדוד נהגי הפרדות שפעל קודם לכן. על הגדודים העבריים ראה: י' עילם, הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, תל-אביב תשל"ג; ג"ה פטרסון, עם הגדודים העבריים בארץ-ישראל, תל אביב-תרפ"ט.

67. Jewish Chronical, 14.12.47; אגרות, ד, עמ' כט; צ"י קוק (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' כט.

68. מכתב הראי"ה לנחום סוקולוב מיום כ"ב באב תרע"ח, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), 24/106/21.

ועמד בקשר עם רבני הגדודים העבריים בכל הנוגע לאספקת תשמישי קדושה, פתרון בעיות הלכתיות ותיאום ביקוריו בגדודים⁶⁹. מאגרות הרב משתמע כי הופעתו לפני החיילים הרשימה ופעלה "...לטובה על לב אחינו היקרים בני החייל...".⁷⁰ התחום הפרובלמטי בקיום הגדודים מבחינת הרב היה קשור ברצונו ובדרישתו להקפיד על האפשרות לקיום מצוות גם במסגרת הצבאית. בעניין זה העלה הצעות שמימושן עלול היה ליצור קשיים בתיפקודו השיגרתי של הגדוד. לדוגמה, הוא הציע להשתדל לפני הממשלה שבימי שבת תישלח "...איזה יחידים חיילים שאינם בני ברית, שיעשו את העבודות המוכרחות ביום שבת קודש...".⁷¹ כפי שיתברר להלן במהלך המחקר, היה "גוי של שבת" אחד האלמנטים המרכזיים עליהם השתית הרב את פתרונותיו בסוגיית ההלכה והתמודדותה עם בעיות שהזמן גרמן. גישה זאת נתקלה בהסתייגות לא רק במחנה החילוני, גם חוגים בציבור הדתי ציפו לפתרונות שיאפשרו חידוש החיים הלאומיים בארץ-ישראל ללא הישענות על החברה הנוצרית⁷². אשר לעצם קיומו של גדוד עברי לוחם, הוא ראה לכך הצדקה רק בעובדת יעודו של הגדוד לפעילות בזירה הארצישראלית, ולאן דווקא למטרת כיבוש הארץ. הכיבוש יתבצע על ידי כוחות זרים, אולם שמירת "גבולי הארץ הנכבשה העומדת להיות נחלת עולמים לעמנו, זה באמת נאה ויאה לגדוד עברי מיוחד. ובהנהגה יפה כזאת יתרומם כבודו של

69. שם, שם. כמו כן ביקש הרב סיוע מוויצמן בעניין פדיון שבויים יהודים. ראה, שם, אגרת מהרב קוק לוויצמן מתאריך י"ד בכסליו תרע"ט.

70. אגרות, ג, עמ' קמא, קכז, קכז. הרב הצבאי פאלק נעשה לאחד ממעריציו של הרב ולדברי זאב ז'בוטינסקי, היה זה פאלק אשר כדאשונה הסב את תשומת לבו לאישיותו המיוחדת של הרב קוק. ראה: ז'בוטינסקי, "אלו שהצילו", האומה, 80 (סתיו תשמ"ו), עמ' 150-151.

71. שם, עמ' קלו.

72. שם, עמ' קכז.

73. ראה דיון מפורט להלן בתת-פרק הדן ביחסיו עם ה"מזרחי".

הממלכה הבריטית בעולם ונצחונה המוסרי ילך הלך וגדל...".⁷³ בכך הנוגע למהלכי המלחמה ותוצאותיה לגבי ארץ-ישראל והעם היהודי הנחתה את הרב אמונה עמוקה בדבר חובת כלל העמים לעם ישראל. ללא הבנת השקפה זאת לא ניתן לדדת לסוף דעתו, בעיקר כאשר תוך כדי שיבתו כזר באנגליה נקט עמדות, שניתן לפרשן כהתנשאות כלפי שלטון שגמל עמו חסד, בעצם נכונותו להעניק לו מקלט. הרב ציפה ממדינאים שעישוב פני העתיד הנחה את פועלם, שבכל הנוגע לעם ישראל יתחשבו בשיקוליהם גם במאורעות העבר. ההיבט המוסרי, שהיה אבן פינה בכל תפיסת עולמו, הוחל אצלו גם על הפוליטיקה שדרכיה ונתיבותיה כמעט ולא נשטטבו במסילות המצפון. על דקע זה נראית לעתים גישתו למדיניות הלאומית והעולמית כלוקה בנאיביות. מאידך, באותה תמימות מוסרית היה גלום חלק מקסם שיטתו, שבחנה את המציאות האנושית על בסיס האידאל הצרופ. נקודת המוצא של הרב בהצגת נושאים יהודיים לפני אומות העולם היתה דתית-מוסרית, אולם תביעותיו לא הצטמצמו בתחום הדתי, כפי שסברו אישים שונים ממקורבי הרב.⁷⁴ בתפישת עולמו היו התביעות הלאומיות חלק אינטגרלי מהנושא הדתי, ולא היה מקום להפרדה בין דרישות דתיות ולאומיות. הוא דאג עצמו מחויב להגן על אינטרסים פוליטיים של עם ישראל באותה מידה בה נאבק למען ערכי היהדות. חרף מקומו השולי של המוסר במערכת הפוליטית היתה תהודה מסוימת לעמדה הייחודית שנקט הרב. בקרב האומה האנגלית, שחונכה על ברכי התנ"ך, היתה משמעות לשיעון היסטורי-דתי-מוסרי, והוא הזין חלק

74. אגרות, ג, עמ' קכז-קכח.

75. לאחר סיום המלחמה הציע הרב צ"פ פרנק שמשדד הרבנות בירושלים ימנה את הרב קוק "...להגן על עניני הדת..." לפני אסיפת הלאומים בפריס. דאה: פרוטוקול של משדד הרבנות בירושלים מיום כ"ח בטבת תרע"ט, ארכיון הרבנות הראשית (להלן, אר"ר), ספר הפרוטוקולים של משדד הרבנות בירושלים. ההצעה הועלתה בשנית בישיבה מיום א' בשבט תרע"ט על ידי הרב אלישר שביקש "...למלא את ידי הרב קוק במכתב ולדבר ולעסוק בשמנו בעניני הרמת קרן התורה, אם ימצא הזדמנות וצורך בדבר, וגם באסיפת השלום הכללית...". על פי הפרוטוקול לא נתקבלה שום החלטה, והרעיון לא יצא לפועל.

מן האווירה האוהדת, שבמסגרתה דנו הבריטים בשאלה היהודית ובזיקתה לאינטרסים החיוניים של האומה הבריטית. ראוי להדגיש כי לאחר מלחמת-העולם הראשונה נוצרה לזמן מה אווירה פוליטית-עולמית רווית אופטימיות, שנשענה על תקוות להסדרים פוליטיים צודקים ומוסריים. מייצגה הבולט של מגמה זאת היה הנשיא האמריקני וודרו וילסון⁷⁶, אשר השתדל לשכנע את עמיתיו האירופאיים להשכין שלום הנתמך בהסדרים פוליטיים ומדיניים הנשענים על אדני המוסר. על רקע זה העלו עמים שונים תביעות פוליטיות שצידוקן המוסרי עלה על משקלן הפוליטי. במסגרת זאת לא היו טיעוניהם של הרב קוק כה חריגים, ואף נציגי התנועה הציונית ראו בהיבט הדתי-מוסרי נדבך בארגומנטציה שהצדיקה את תביעותיהם ביחס לארץ-ישראל. ההבדל היה במשקל שהוענק לטיעון הדתי-מוסרי. בעוד שבהשקפתו של הרב היה טיעון זה דומיננטי, הרי שבמדיניות הציונית הוא נלווה לשורת נימוקים פראגמטיים שבאו להוכיח את קיומו של אינטרס בריטי, בהיענות לתביעות היהודים.

76. וודרו וילסון (1856-1924) נשיא ארצות-הברית בשנים 1913-1920. היה הרוח החיה מאחורי ועידת השלום שכונסה בפריז אחרי המלחמה. היוזם והמאיץ להקמת "חבר-הלאומים". הרב קוק היה ער להצהרותיו ומדיניותו של וילסון, ופנה אליו בדרישה להגן על זכויות עם ישראל בארץ-ישראל. ראה: אגרות, ג, עמ' דנ.

במאבק על הצהרת בלפור

מעורבות הרב בענייני ציבור בלשה בתקופה בה הגיעו לשיאם המאמצים שהשקיעה התנועה הציונית, ביצירת מחויבות ברישית כלפי העם היהודי, בעניין מעמדה של ארץ-ישראל לאחר מלחמת-העולם הראשונה. בעיצומם של המגעים שנסתיימו במתן "הצהרת בלפור" פעלו החוגים היהודיים האנטי-ציוניים באנגליה להכשלת היוזמה הציונית, ופירסמו גילוי-דעת אנטי-ציוני מובהק⁷⁷.

החשש פן יבולע למעמדם של היהודים באנגליה וביתר המדינות בהם זכו לאמנציפציה, הוא שהגיע אותם חוגים להסתייג מהקמת בית-לאומי. ארץ-ישראל כמקלט לעם היהודי, מחמת היותו נטע זר בין הגויים נראתה בעיניהם כהשקפה מעוותת ובלתי תואמת את המציאות. גילוי הדעת שעלול היה להסב נזק לפעילות הציונית בלונדון, עורר תסיסה ומחלוקת בקהילה היהודית. למרנת העובדה שהרב קוק היה "גד ותושב" בלונדון, לא נמנע מלצאת בכל תוקף נגד החוגים היהודיים האנטי-ציוניים שחלקם נמנה עם "סולתה ושמנה" של הקהילה היהודית הוותיקה.

בכרוז נדיר בחריפותו שבסגנונו הבוטה כמעט ואין לו דומה בתגובות הרב⁷⁸, הוא הגדיר את מפרסמי גילוי-הדעת ותומכיהם כ"...בוגדים... מוסרים... ודוברי דיק מכל המינים... ומה תמוה הוא שבעת הנפלאה הזאת... ימצאו אנשים בעלי מוחות מטומטמים ולבבות ערלים כאלה שתהיה

77. ראה גילוי הדעת Times, 24.5.1917 ותגובת הרב לעניין זה Jewish Chronicle, 25.5.1917. ערב הצהרת בלפור תמך ד"ר מיעוט קטן מן הציבור היהודי בבריטניה בתנועה הציונית. על המאבק סביב הנושא הציוני בתוך הקהילה היהודית ראה: סטיוארט אי כהן, "כבושה של קהילה? הציונים וועד שליחי הקהילות היהודיות בבריטניה 1917", אי גרמנד (עורך), יהודי אנגליה בעת החדשה, ירושלים 1981, עמ' 159-176; הו"ל, "עמדת הקהילה היהודית-דתית באנגליה בשאלת הציונות המדינית בשנים 1895-1920", בשבילי התחייה, א (תשמ"ג), עמ' 81-108.

78. ראה להלן, בפרק הדן ביחסי הרב קוק והשלטון הבריטי, כרוז חריף ביותר שהפנה הרב נגד שלטונות המנדט שהצרו לדעתו את צעדי היהודים בארץ-ישראל.

להם החוצפה להביע דברים בכדי להקטין ולפגוע את השלמות היהודית הגדולה המקורית...⁷⁹ עוד נאמר בכתוב שנשא את הכותרת "על דבר הבגידה הלאומית" כי ארץ-ישראל היא גזילה אשר העם היהודי תובע אותה בשלמותה בבד בבד עם הדישה, ש"... זכויותינו האזרחיות הלאומיות בכל הארצות, מוכרחות להחזר אלינו כגמרי לכל פשרות לכל חנופות - כגמרי בשלמות...". כדינו לא היתה כל סתירה בין האמנציפציה ונאמנות היהודים לארצות מושבם לבין שאיפתם לכונן ישות לאומית יהודית בארץ-ישראל. חרדה יהודית גלונית שחברה לפרשנות מעוותת של רעיון האמנציפציה ואי הבנה של האידיאל הליברלי הם שהובילו לדעתו לגילוי הדעת האנטי-ציוני.

הוא שכל מכל וכל את ההפרדה הנעשית על ידי חלק מיהודי אנגליה, בין היהדות כדת ליהדות כאומה, ופנה באגרת לכל העמים לתקן את העוול ההיסטורי שנעשה לעם ישראל. כי "... אז תוסר חרפת עולם מהחברה האנושית...". פניית הרב התמקדה איפוא בשני מישורים, הלאומי והכללי אנושי. במישור הראשון הוא בא להשמיט את הקרקע מתחת שיטותיהם של יוזמי הכרוז האנטי-ציוני ולהציגם לא רק כזרים לציונות אלא גם כזרים ליהדות, ובתור שכאלה לשלול את עצם זכותם להביע דעה לפני אומות העולם בדבר גורלם של עם ישראל. במישור הכללי-אנושי לא חסך את שבט ביקורתו מהגויים, עמם ערך חשבון היסטורי נוקב בדבר אשמתם ואחריותם לאסונות ולתלאות שפקדו את עם ישראל. האנושות כולה נתבעה לגלות מחויבות מוסרית עמוקה כלפי העם היהודי ותביעותיו על ארץ-ישראל.

הפנייה הפומבית של הרב היתה יוצאת דופן בתוכנה ובניסוחה. על רקע משא-ומתן מדיני המתנהל באווירה דיפלומטית מאופקת ולעתים מעורפלת, בלטה הצהרת הרב קוק בניסוחה החריף ובמסר החד משמעי שהשתמע ממנה. בנוסף לכרוז הנ"ל פנה בקריאה אל ועד בתי-הכנסת באנגליה בבקשה נפרדת,

79. אגרות, ג, עמ' קט-קי"א; ראה בפרשה זאת גם: גליצנשטיין (לעיל, הערה 37), עמ' קכג-קכד.

ובה תבע מהם להביע הסכמתם לדרישה המופנת אל ממשלת אנגליה, לסייע בשיבת היהודים לארץ-ישראל. תביעתו לא היתה ערטילאית, הוא דרש שכל בתי הכנסת ישלחו באופן מידי למשרדי ההסתדרות הציונית באנגליה מסמך ובו ארבע החלטות שתמציתן מובאת להלן:

א. בקשה כללית לסייע מאת הממשלה האנגלית, לבנייתה המחודשת של מוכדת לעם ישראל בארץ-ישראל.

ב. נכונות לתמוך ב"מנהלים של המשימה הקדושה הזאת ברוח ישראל...".

ג. שיבת ציון מיוסדת על אחדות הדת והלאום בעם ישראל.

ד. דרישה שוועד-רבנים יעניק אישור כמהלכים בעלי משמעות דתית, שתבצע התנועה הלאומית⁸⁰.

במסגרת יוזמה זאת ניסה הרב, לכרוך הפעלת שני מוקדי לחץ על ידי הציבור הדתי באנגליה. האחד יופנה כלפי הממשל האנגלי כדי לסייע לתנועה הציונית, והשני יופנה כלפי התנועה הציונית כדי שזו לא תנקוט מדיניות שאינה עולה בקנה אחד עם רוח היהדות. ניסוח הסעיף הרביעי היה מעורפל, אולם מגמתו היתה די ברורה. הציבור הדתי יסייע לתנועה הציונית באחת משעותיה המכריעות, בהנחה שהתנועה הציונית תכבד את רגשותיו ומאוזניו ותאפשר מעורבות של אזורי מטה דתית במהלכים פוליטיים בעלי משמעות דתית.

למעשה ניתן היה ליחס לכל מהלך פוליטי של התנועה הציונית גם משמעות דתית, ובדרישה היה פתח לפיקוח רבני מרחיק לכת על התנועה הציונית. עם זאת ראוי לציין כי הדברים לא הוצגו כתנאי. העזרה שהגיש הרב לתנועה הציונית לא היתה בגדר מהלך טקטי, כי אם צעד מהותי שנבע מאמונתו העמוקה ביעודה ההיסטורי-דתית. התנועה הציונית שמצאה עצמה באותה עת מותקפת, יכלה לזקוף לזכותה, שלימינה התייצבה אישיות רבנית מרשימה ובעלת השפעה כרב קוק.

=====

הרב נמנה עם אלה שהכשירו את האנוכיה הציבורית ברחוב היהודי באנגליה לקראת הצהרת בלפור. לצדם של מנהיגים לוויצמן, סוקולוב ואחד-העם נאם בכנסים ציוניים⁸¹, אולם לכלל שיתוף פעולה ממשי עם המנהיגות הציונית לא הגיע. מנהיגים ציונים בארץ-ישראל ובחוץ לארץ שנועצו בו מדי פעם, עשו זאת בעיקר בנושאים בעלי היבט דתי. כדוגמה, בקשר לפעילות הציונית שנועדה להציג את תביעות היהודים בארץ-ישראל בפני הבריטים, פרט הרב בפני ז' לבונטין⁸², על פי בקשת האחרון, את רשימת האתרים המקודשים לעם היהודי בארץ-ישראל⁸³.

הרב ניסה להיעזר בתנועה הציונית בהשתדלותו למען סיוע למוסדות היישוב הישן בירושלים. כאשר נודע לו על התייחסות שלילית של לוויצמן כלפי ציבור זה, מיהר לשגר אליו אגרת ובה הבאת תדהמה נוכח התבטאויותיו כלפי חרדי ירושלים ותמיכתו (של לוויצמן) בעיכוב הגשת עזרה לציבור זה⁸⁴. בתשובתו הכחיש לוויצמן את הידיעות שפורסמו בעניין זה⁸⁵, אולם נראה כי בפועל גילה הסתייגות מחרדי ירושלים⁸⁶.

סוקולוב, שניסה לדתום את הרב לניהול תעמולה למען הציונות בקרב

81. קרליבך (לעיל, הערה 33), עמ' 37; וכן ראה אגרת הרב קוק לבנו מז' בחשוון תרע"ז בה ציין כי הופיע לצידו של סוקולוב באסיפה ציונית פומבית וסוקולוב שנאם אחריו אמר על דבריו שהם "כטל של תחיה... והם הם יהיו לפדוגרמא היסודית בתחיה הלאומית...". (אגרות, ג, עמ' 87, וראה: להלן, הערה 87.

82. ז"ד לבונטין (רוסיה 1957-ישראל 1940); לפני המלחמה ניהל את בנק אפ"ק ביפו. במלחמה יצא למצרים ופתח בה סניף בנק אפ"ק. ממניחי התשתית לכלכלה הארצישראלית.

83. אגרת הרב קוק לז' לבונטין, מיום כ"ב בטבת תרע"ח, אצ"מ, 74/106/20.

84. שם, אגרת הרב קוק לוויצמן, מיום ט' בכסליו תרע"ט.

85. שם, אגרת לוויצמן לרב קוק מיום ט"ו בכסליו תרע"ט.

86. על יחסו האמביוולנטי של לוויצמן ליישוב הישן ראה: ח' לוויצמן, מסה ומעש, ירושלים-תל-אביב תשכ"ג, עמ' 225-230; על תחושת היישוב הישן כפיה לוויצמן מזלזל בחרדים ראה: ש"ז זוננפלד (עורך), האיש על החומה (מסכת חיי, פעליו, מנהיגותו ודברי ימי התקופה של מרן הגאון ר' יוסף חיים זוננפלד ז"ל), ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 92.

הציבור האורתודוקסי, פקפק לבסוף ביכולת הרב לבצע משימה כזאת. באגרת לוויצמן כתב סוקולוב: "...נוכחתי בקושי הגדול לעשות זאת. הרב קוק... הוא בעל דעיונות משלו בנוגע למדיניות הציונית - דעיונות שאמנם יש בהם עניין, ואין ספק שכוונתם טובה, אולם הם מלאים "תמימות קדושה" ואינם מעשיים. הייתי מסווג אותו כציוני אינדיבידואלי שאינו נתון להשפעה לשיתוף פעולה בארגון כשלנו...".⁸⁷ הדו-שיח בין הרב קוק להנהגה הציונית התנהל באותה עת, במובן מסוים, בשני מישורים מקבילים, ועל כן לא נפגשו. ייתכן והיעדים המיידים אותם ראה הרב לנגד עיניו עם הצהרת בלפור וכיבוש הארץ נראו למנהיגים הציונים כבלתי משמעותיים. לדוגמה, באגרת ששלח הרב לסוקולוב ווויצמן לאחר מתן הצהרת בלפור הוא כתב בין היתר: "...לדעתי ראוי להסכים שתיכף שתכנס יבנה ברשותינו נשתדל לקבוע שמה במקום הכרם ביבנה, ישיבה לתורה במובן רחב שתכלול בקרבה כל חוכמת ישראל... לזכרו של רבן יוחנן בן זכאי ע"ה...".⁸⁸ מבחינת הרב היתה בהצעה הזאת מלבד השאיפה להאדרת התורה, סמליות עמוקה. החזרת עשרת יבנה לקדמותה, משמעותה הכרת התנועה הציונית במרכזיותם של נכסי הדת והמסורת לעם ישראל. ההנהגה הציונית לא גילתה התנגדות עקרונית לרעיון, אולם אין ספק כי בסדר העדיפויות שלה נדחקה "יבנה" לשוליים.

ההצעה בדבר "יבנה" הועלתה בי"ח בכסליו תרע"ח, כחודש לאחר הצהרת בלפור שרישומה הדרמטי נתן אותותיו באגרת בה פסק הרב: "אני רואה להכרח גדול... לקדש את תנועת התחייה, ולהודיע באופן רשמי לעם, לכל

87. כהן, בשבילי התחייה, א (לעיל, הערה 77), עמ' 98, וראה שם, הערה 58, וכן דבריו על עמדת יתר הרבנים האורתודוקסים כלפי התנועה הציונית. גם מאגדות וויצמן משתמע כי הרב קוק לא היה מעורב ממש במהלכים המדיניים אותם ניהלה ההנהגה הציונית, ראה על כן, דבורה ברזילי בהשתתפות לי שטרן (עורכים), אגדות וויצמן, ז, ירושלים תשל"ז, עמ' 359, אגרת 314.

88. מכתב מהרב קוק לסוקולוב ווויצמן, מיום י"ח בכסליו תרע"ח, אצ"מ, 24/106/20.

ישראל את קדושת האמונה בה, ואת התגלות קץ המגוּלָה...⁸⁹ (להדגשות במקור י"א). נראה כי סוקולוב מחל על הכבוד לעסוק בענייני קודש והשיב לרב כי אמנם ראויה מלאכת קודש להעשות, אלא ש"...לא עלינו מלאכת הקודש לעשות, כלי שמשתמשים בו חול, אין משתמשים בו קודש. אנו אנשי חול... על כבוד תורתו החובה והמצווה לקדש את תנועת התחייה...⁹⁰. למגעים בין הרב להנהגה הציונית - למרות רפיפותם - נודעה חשיבות אישית וציבורית שעה שעל סדר היום עתה שאלת ההסדרים החדשים שיונהגו בארץ-ישראל עם הכיבוש הבריטי. שיתוף הפעולה עמו בתקופת לונדון, שנשען על הכרת דעותיו בנושא הלאומי ועל ציפיות כי יעשה נפשות לתנועה הציונית במחנה החרדי, נשא פירותיו עם שובו של הרב לארץ-ישראל, ושימש בסיס למערכת היחסים שעתידה היתה להקדם בינו לבין מנהיגים בתנועה הציונית⁹¹.

89. שם, שם. על הדושם המיידני שעשתה הצהרת בלפור על הרב ראה באגרותיו מהתקופה הנדונה (אגרות, ג, ובמיוחד האגרת לבנו צ"י קוק בה כתב "...מלאי עוז הננו חשים את עצמנו רכובי מרומים... אבטח שבכל מרחבי ארץ עשתה הבשורה לפי ערך, את רשמה התכני המשובב...") (שם, עמ' קלא) וכן ראה בעניין זה אגרתו לכורד רומשילד (שם, עמ' קכ).

90. אגרתו של סוקולוב אל הרב קוק מתאריך ה' בטבת תרע"ח. נראה כי זו תשובתו לפניית הרב קוק. ראה: גריה, הרב (לעיל, פרק א, הערה 1) עמ' 36.

91. ראה בפירוט להלן בפרקים הדנים בשובו של הרב לארץ-ישראל ובפועלו בארץ-ישראל. ראוי לציין כי בשלב ראשון לא גילו חלק מהמנהיגים הציונים התלהבות מדעיון מינויו של הרב קוק לרב בירושלים.

"דגל ירושלים"

"...אנכי מוטב לי שאקדא שוטא כל ימי ואת אש האלוקים הבוער בעצמותי לא אעצור. את השלהבת המתלקחת בלבבי מוכרח אני לתן לה מקום להגלות... איני אחראי שהתנועה ירושלים תהיה רבת אונים במעשיה, אבל מובטחני שמסילות אל הכב תסלול..."⁹².

על מפתן הגאולה

התמודדות שחוללה מלחמת-העולם הראשונה בעולם היהודי הגיעו לשיאם בהצהרת בלפור ובכיבוש ארץ-ישראל על ידי הצבא הבריטי. הרב קוק שחוזה כל ימיו באינטנסיביות את תחושת הגאולה, דאג בהתרחשויות היסטוריות אלו אות ומופת לגאולה הממשמשת ובאה. אך דא עקא שפעמי משיח שהדהדו בעוצמה כה רבה באוזניו, לא פילסו דרכם ללבו של ההמון החרדי אשר גיכה, לדעתו, בדומה לציבור החילוני, קהות חושים לנוכח ניצוצות הקדושה הבוקעים ממהלך האירועים ההיסטוריים.

כיצד פורסים בפני היהודי החרד לדבר ה' את דעיון הגאולה? על מדוכת שאלה זאת שקד הרב עוד בעת כהונתו כרבה של בויסק כעשרים שנה לפני מתן הצהרת בלפור. באחת מאגרותיו הראשונות כתב לאביו על שאיפתו לייסד אגודת "ציונים שומרי תורה". לדבריו: "...הענין גדול ואין פה המקום לבאר קצהו ועוד חזון למועד..."⁹³. הדברים נאמרו לשנתיים לאחר ייסוד התנועה הציונית, שעה שה"מזרחי" עוד לא בא לעולם. ציבור דתי מצומצם נטל אז חלק בפעילות הציונית, ואילו רובו המכריע של המחנה החרדי התנגד לציונות או היה שווה נפש כלפיה. נראה כי מסיבה זאת

⁹². אגרות, ג, עמ' רטז (להלן תכונה "דגל ירושלים" גם בכינוי ה"דגל").

⁹³. שם, א, עמ' ט.

הועלה רעיון "ציונים שומרי תורה", ששיבו אינו מוחזר דיו. האם הדברים היו אמורים בארגון ציוני דתי המסונף לתנועה הציונית, או תא חברתי ופוליטי מחוץ למסגרתה? פרטים אלה נותרו סתומים. אגרת נוספת, וייתכן שניתן לקשרה לעניין זה, שיגר הרב באביב בשנת תרס"ב, סמוך למועד הקמתה של תנועת ה"מזרחי" אל צעירי ישראל והזמינם להשתתף בכינוס אשר הוא יזם, כדי לאגד את הכוחות הפזורים במרכז אחד, ולהפיח רוח חיים וטל תחייה בקרב המחנה⁹⁴. מעבר לכך לא מצאתי בכתבי הרב ובמקורות נוספים המשך ליוזמה מקורית זאת.

אגב ציון אגודת "ציונים שומרי תורה" ראוייה לאיזכור אפיזודה היסטורית נוספת שלא הותירה חותמה בתוכדות ישראל, והיא אגודת "מזריה"⁹⁵. "מזריה" נוסדה בשנת 1910 כארגון לאומי חרדי, שנועד לפעול מחוץ למסגרת התנועה הציונית. היוזמים, קבוצת דבנים אורתודוקסים בראשות הרב מאיר לרנר מאלטונא שבגרמניה, שאפו ללכד את כלל הציבור החרדי במסגרת ארגון לאומי אחד שיפעל למען יישוב ארץ-ישראל. למרות האהדה הראשונית שזכה לה הרעיון בקרב חוגים חרדיים, נכשל מימושו, והציבור החרדי נותר מפוצל במסגרות פוליטיות וחברתיות שונות, ואף לא אחת מהן הזדהתה עם הרעיון הציוני.

לעומת נסיונות הנפל שצוינו לעיל נתארגנו בפרק הזמן שבין השנים 1904-1911 שתי תנועות פוליטיות דתיות - ה"מזרחי" בתנועה הציונית, ו"אגודת ישראל" מחוצה לה⁹⁶. נראה כי תקופה ממושכת קיווה הרב שתתגשמה ציפיותיו "במסגרת פעילותן של תנועות אלה. עתה, לנוכח החזיונות ההיסטוריים המרעישים, נמנע מלהשליך את כל יהבו על המימסד הדתי-הפוליטי הקיים, והחליט לשוב ולנקוט יוזמה אישית כדי להטות את המוני החרדים לאפיקי הלאומיות היהודית המתחדשת.

94. שם, עמ' יב.

95. ראה בהרחבה על כך: אי. דון-יהיא, "תפיסות של הציונות בהגות האורתודוקסית", הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 70-72.

"דגל ירושלים" ומטרותיו

עשרים שנה חלפו מאז הגה הרב את רעיון "ציונים שומרי תורה" עד שהניף בשלהי מלחמת-העולם הראשונה את "דגל ירושלים" גלגול חדשני של רעיונו הקודם. מה שנראה בשלהי המאה התשע-עשרה כרעיון בוסר שהוא בבחינת "עוד חזון למועד", הפך עתה לצו השעה. הזירה ההיסטורית השתנתה, מעמדו הציבורי של הרב השתנה, נצטרפו לכאורה כל הגורמים והנסיבות אשר הכשירו את הקרקע, לחזור ולפנות אל המוני החרדים לתת את ידם לחזון שיבת-ציון. ניתן לאמר שיוזמתו של הרב קוק היתה בלתי נמנעת. קשה להעלות על הדעת כי ברגע כה מכריע בתולדות ישראל הוא ייוותר כמשקיף פסיבי מן הצד.

שני גילויי הדעת הראשונים של התנועה החדשה פורסמו בחורף ובאביב שנת תרע"ח בשתי לשונות, בידיש ובעברית⁹⁶. בפירסום הראשון, "מכתב גלוי מהרב קוק" הוא פנה להנהגה הדתית, לקהילות וליחידים, להשיב בחיוב על קריאתו לייסוד התנועה. כמניע מכריע להקמתה הוא ציין את "דגל ציון" (הכוונה לתנועה הציונית) המאגד בתוכו חלקים ניכרים של הציבור החילוני, אולם אך מעטים מן הציבור הדתי הצטרפו לשורותיו. לדעתו יש משום פארדוקס בהתייבבות החרדים מנגד לתנועה הלאומית. "...הלא דבר שאי אפשר הוא שהחלק היותר גדול היותר לבבי ויותר תמים מישראל שהם הרוב של העולם הכשר הישראלי, יהיה נשאר עומד מרחוק אצל המאורעות הנפלאות של הזמן הנוכחי, ולא ירים את ידו לטובת הבנין הקדוש של אומתנו על אדמת קדש..."⁹⁷.

=====

96. לפרשת יחסיו עם ה"מזרחי" ו"אגודת ישראל" מוקדש פרק מיוחד בהמשך המחקר.

97. אגרות, ג, עמ' קמג-קנא, קפב, ד (אין ציון מדויק של תאריך חיבור גילוי הדעת).

98. שם, עמ' קמח.

בזהירות מרובה, כדי שלא לעורר מחלוקת ולהימנע מפגיעה בתנועה הציונית, הדגיש כי קביעתו בדבר עמידתם של החרדים מחוץ לתנועה הציונית אינה עוסקת בשאלת צידוקה של תופעה זו, אלא דנה בעובדה כשלעצמה.

ציפיה משיחית נסתתרה מאחורי הצהרת הרב שלפיה "...ברור הוא שהכוח האלוקי הקדוש מתגלה עלינו כעת בתוך המאורעות... אנו היהודים הכשרים צריכים אנו לדעת עמוק ולהאמין שהיד האלוקית הקדושה היא מנהלת אותנו כעת..."⁹⁹. כל העולם צריך לחזות כיצד עם ישראל צועד עם הדגל האלוקי המבטא את המהות האמיתית של החיים הישראליים. השעה דוחקת ואל לו לעם ישראל לדחות את הזמן הצועד בצעדי ענק.

תכנית הפעולה המדוקדקת של "הדגל" התמקדה בשלושה תחומים: א. פוליטי; ב. עבודתי; ג. תרבותי. בתחום הפוליטי חייבים להחדיר את ההכרה בדבר הקדושה האלוקית עליה נשענת אחיזתנו בארץ-ישראל, ולרומם את העולם האנושי "...לאחיזה קדושה בכל העניינים הפוליטיים שלהם... אותה ההתלות האלוקית של הפוליטיות שלנו, תהיה כחומת אש אשר תכניס בטחון וכבוד אל קיומנו העתיד על ארצנו הקדושה..."¹⁰⁰.

הייחוד העבודתי משמעותו גיוס היהדות הדתית להתיישבות בארץ-ישראל, כינון מושבות, ייסוד חוות, ערים, כפרים ובתי חרושת. הציבור החרדי יקים התיישבות דתית כוללת, אלטרנטיבית להתיישבות החילונית. אמנם בניסוח הדברים לא הוצגה התכנית כתחליף לפעולה של התנועה הציונית, אולם כך הדברים משתמע. הכוונה היתה ליצור תשתית דתית שבבוא היום יהיה חותמה בארץ-ישראל מכריע.

התחום השלישי, התרבותי, התייחס להחזקת מוסדות הדת והחינוך וקידום

99. שם, עמ' קמט-קו.

100. שם, עמ' קצה. להערכת הרב גילו אומות העולם ומנהיגהן פתיחות להנמקות דתיות של הלאומיות היהודית ולדדישותיה ביחס לארץ-ישראל, ולכן הוא סבר שה"דגל" יתרום לביסוס תביעת היהודים לזכותם על ארץ-ישראל (ראה: אגרות, ד, עמ' מח).

מבחינה ערכית וחומרית כאחד. גולת הכותרת במישור התרבותי היתה ייסוד ישיבת עולים גדולה, בעלת תכנית לימודים מיוחדת החודגת משיגרת הישיבות המקובלות. כמו כן תוכננו הוצאתו לאור של ביטאון קבוע בעריכת גדולי תורה וחכמי הישיבה וכינון בית-דין גדול בירושלים, בו יכהנו גדולי התורה שבדור¹⁰¹. אל התכנית צורף מעין תקנון הקובע מיהו היהודי הראוי להסתפח לתנועה החדשה, ומה יהיה המבנה הארגוני-חוקי של התנועה.

כמקום הוועד המרכזי של התנועה נקבעה תחילה העיר לונדון. בתכנית ובתקנון לא פסחו אף על הנשים והנוער, ועבורם תוכננו ארגוני משנה נפרדים שכונו "צעירי ירושלים", "צעירות ירושלים" ו"בנות ירושלים". כל החברים והחברות בתנועה חויבו במסי חבר. בכל שנה אמורה היתה להתכנס אסיפה כללית של נציגים מסניפי התנועה הפזורים ברחבי העולם. לתזכיר הנ"ל צורף קול קורא מאת רבנים אשר הביעו נכונותם להצטרף לתנועה, ופנו לכלל הציבור החרדי ללכת בעקבותיהם¹⁰². הסכמות נדרשות הגיעו מרבנים נשואי-שם ומעסקנים מפורסמים, שצידדו ברעיון הקמת התנועה. הרב קוק הודיע על הקמת ועד מרכזי של התנועה, ופנה להמונים להצטרף כחברים לשורותיה וכייסד בכל אתר סניפים חדשים¹⁰³.

101. שם, ג, עמ' קצו-קצח.

102. הרבנים החתומים היו כולם בלי יוצא מן הכלל מאנגליה, מאזורי לונדון, לידס ומנצ'סטר. נראה כי במשך השנים שבהן כיהן הרב בקהילת "מחזיקי הדת" ביסס את מעמדו בממסד הרבני באנגליה, ועשה נפשות לרעיון הלאומי. יצויין שגם קודם היו רבנים באנגליה שתמכו ב"מזרחי" ונשכחו כצירים לקונגרסים ציוניים.

103. אגרות, ג, עמ' קנא.

ה"דגל" - בין ה"מזרחי" "אגודת ישראל" והתנועה הציונית

את עיקר מאמציו בתחום ההסברה מיקד הרב במישור הרעיוני. בפנייה הנושאת את הכותרת "אל מה ממטר הדגל ירושלים"¹⁰⁴ הבהיר בהרחבה ובנימה אפולוגטית את הכורח שבהקמת התנועה, ותלה אותו באי יכולתן של התנועה הציונית ותנועת ה"מזרחי" כמלא את התפקידים שנועדו ל"דגל". מן הסתם עמדה לנגד עיני הרב הטענה הסבירה, שלפיה ראוי לכבוש את התנועה הציונית מבית על ידי הצטרפות המוני חרדים אליה עד שתהיה בעלת רוב דתי. הוא הסכים כי ייתכן שאפשר לשנות מגמות בתנועה הציונית על ידי הצטרפות חרדים רבים, אולם להערכתו היתה אפשרות זאת תיאורטית בלבד. אי האמון הבסיסי שרכשה מרבית היהדות החרדית לתנועה הציונית היה כה עמוק, ועולם המושגים שחצץ בין תפיסת העולם הציונית-חילונית לבין זו החרדית היה כה מהותי, עד כי לא נותר סיכוי ממשי להצטרפות חרדים לתנועה הציונית. המפנה יזכר להתחולל רק באמצעות תנועה חדשה.

הפגמים החמורים שמצאה היהדות החרדית בתנועה הציונית השילו את צלם גם על ה"מזרחי" כך "...שאפילו לתוך ההסתדרות של המזרחי שנוסד ביחוד בשביל אחינו הכשרים, אין עדין שום אפשרות להכניס המונים גדולים וכוחות טובים רבים של אחינו היהודים הכשרים שלומי אמוני ישראל..."¹⁰⁵. מציאות זאת, בין אם מרוצים ממנה ובין אם מיצרים עליה, לא הותירה אלא אפשרות אחת, פעולה מחוץ לכל מסגרות התנועה הציונית. בשלב זה לא התמודד הרב עם קיומה של "אגודת ישראל" כמסגרת בכוח לפתרון הבעיה הלאומית לציבור החרדי. לכאורה היתה תנועה זאת עשויה לשמש מסגרת ארגונית נאותה לציבור שאכיו פנה הרב, אלא שהסתמנו בה אז מגמות אנטי-ציוניות והן מנעוהו מלהשליך יהבו עליה. מלבד זאת "דגל ירושלים" התעתדה להיות תנועה א-פוליטית. דה-פוליטיזציה של

104. שם, עמ' קפב-קצח (בעברית וביידיש).

105. שם, עמ' קצב.

התנועה נועדה להכשירה לקליטת חברים מכל החוגים הדתיים, למנוע בעדה מלהיגרר אחר ארגונים פוליטיים שונים, חרדים או חילוניים, ולהדגיש את ציונה המיוחדת. באגרת לאחיו ש"ח קוק כתב: "...גם המזרחי יוכל להכנס לתוך ההסתדרות, ואגודת ישראל תוכל ללכת עמה שלובת יד בכל מהלכיה, ועם הציונות הכללית תעמוד תמיד במעמד של אחווה, ושכ השפעה אצילית...".¹⁰⁶ "דגל ציון" (הציונות) ו"דגל ירושלים" בתבניתם האידיאלית אינם סותרים זה את זה, אדרבה הם משלימים זה את זה, ורבה התקווה כי ילכו יחדיו בשלום. "דגל ציון" במשמעותו הסמלית שימש מאז ראשית תולדות האומה כסמל הממלכתיות, שגם בה גלומה קדושה מצד עצמה, והיא משרתת מטרות נעלות של עם ישראל, אלא שקדושה זאת מוצנעת¹⁰⁷ לעומת זאת ב"דגל ירושלים" מודגשת הקדושה שבתגן גאולת ישראל ומן הראוי ליהדות הדתית להיספח אליה. בתכנית "הדגל" צויין כי התנועה החדשה מכירה בתנועה הציונית, ונכונה לעזור לה בהשגת מטרותיה הפוליטיות והחומריות. הדגש בדברים על התנועה הציונית היה בקביעת תחום מוגדר לתנועה הציונית כאחראית על תחיית ערכי החול של האומה. בכך הפקיע הרב קוק מהציונות כל פעילות במישור הרוחני והחינוכי. הוא הציג מעין חלוקה שעל פיה תזאג הציונות להתפתחות גוף האומה, וה"דגל" לרוח האומה.

אשר ל"מזרחי", היה תפקידו בהקשר זה "...להכניס את הכוחות החומריים של חלקי האומה הכשרים לתוך עובדתה של ההסתדרות הציונית...".¹⁰⁸ נדאה שגם ב"מזרחי" לא תכה הרב תקוות גדולות לפעילות במישור הרוחני. לכאורה, לא היתה לתנועה הציונית, ל"מזרחי" ול"אגודת ישראל" סיבה לחשוש מפני הארגון החדש. אדרבה, ה"דגל" הרי מברך על פעילותן של

106. שם, עמ' רב.

107. שם, עמ' קמח-קנ.

108. שם, עמ' שטו-שטז.

תנועות אלה על אף הסתייגויות מסוימות אשר אין בהן כדי ליצור עימות. כך נראו הדברים לרב קוק אשר הוויית החיים הפוליטיים על מכלול גילוייהם מעולם לא תפסה מקום חשוב בתודעתו. לא כן היה בעיני האמונים על דרכי הפוליטיקה. משלוש הצלעות הנפרדות "דגל ירושלים", "מזרחי", "אגודת ישראל" קשה היה להרכיב משולש בעל בסיס איתן, מה עוד שצבע דביעית, הציונות, ניצבה ברקע, והטילה את צלה הסבוכ. ההנהגה הציונית הסתייגה מהתנועה החדשה, ובעיקר נתעורר חשש מפני הסתפחותם של חוגים אנטי-ציוניים לסניף התנועה בארץ-ישראל. מציאות זאת היתה עלולה להכביד על יצירת מחנה גדול, המלכד את היישוב סביב הרעיון הציוני¹⁰⁹. שתיים מהדמויות הבולטות ב"מזרחי", הרבנים מימון ובר-אילן התייחסו ישירות להקמת ה"דגל". הרב מימון ברח על מחשבותיו וכוונותיו הטובות של הרב קוק בנוגע לעתידות העם והארץ, הביע הסכמתו עם מגמותיו הציבוריות, אולם חלק מכל וכל על דרכי הביצוע שהציע. הרב¹¹⁰. מימון היה סבור כי העיתוי שנבחר לייסוד ה"דגל" אינו מוצלח, וכי דווקא בשעה זאת היה צורך להעלות על נס את ההסתדרות הדתית לאומית היחידה, היינו ה"מזרחי". לדעתו, היה על הרב קוק לקרוא לציבור החרדי להצטרף ל"מזרחי" הפועל בתוך התנועה הציונית שיוקרתה מצויה בסימן עלייה. הגברת כוחם של החרדים בתוך התנועה הציונית תאפשר להם לנתב את הפעילות הלאומית לאפיקים הרצויים להם. את "דגל ירושלים" סבר הרב מימון, יש להניף בתוך התנועה הציונית ולא מחוצה לה. להערכתו עלול ה"דגל" לגרום "...להתפוררות הכוחות האורתודוקסים הלאומיים..."¹¹¹ ומן הראוי שהרב ישוב וישקול את הנושא. מכלל דברי

109. אי מורגנשטרן, הרבנות הראשית לארץ ישראל, יסודה וארגונה, ירושלים-נתניה תשל"ג, עמ' 35, על פי אצ"מ, Z4/106/20 (לא מצאתי תעודה זאת בארכיון). המחבר הנ"ל סבור כי מטעם זה גם התנגד וויצמן למינוי הרב קוק כרבה של ירושלים.

110. י"ל מימון, אגרות הרב מימון בעדיכת אי ביק ואחרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 225-226.

111. שם, שם.

הרב מימון השתמע כי עצם התייצבותו של הרב בראש תנועה דתית-לאומית חדשה עלולה היתה ליצור בקרב חלק מחברי ה"מזרחי" ואוהדיו את התחושה, שאם הרב קוק יצר תנועה חדשה, מן הסתם אין ה"מזרחי" ממלא את יעודו כהלכה.

בתשובתו לרב מימון לא נסוג הרב קוק מתכנית ה"דגל". הוא שיבח את ה"מזרחי" על פעילותו והביע תקווה להתפתחותו, אולם להערכתו לא היה די ב"מזרחי" כדי להגיע ליעדים אליהם חותרת תנועה ה"מזרחי". הוא סבר כי שוחרי הנוכריות שבתנועה הציונית מזלזלים ב"מזרחי", רואים בו שריד ארכאי אשר קרובה שעתו להסתאב והפציר לרב מימון "...חביבי מעומק לבי אני מתחנן הנני עמכם, ידי מוכנה לעזור ולתמוך את המזרחי, הציונות וכל שאיפותיה משאת נפשי היום, אבל נתאזר חייל... לדומם את התנועה הקדושה משפלותה..."¹¹².

הרב מאיר בר-אילן, שלאחר מלחמת-העולם הראשונה החל בפעילות עניפה לביסוס תנועת ה"מזרחי", הביע צער על שהרב קוק "...כפי הנראה אינו קרוב ביותר אל ההסתדרות הציונית..."¹¹³. בדבריו נשמעה נימת הסתייגות מ"דגל ירושלים", וחששותיו גברו נוכח התארגנות ה"מזרחי" באנגליה באותה העת¹¹⁴.

112. אגרות, ג, עמ' ריז.

113. מ' בר-אילן, אגרות, א, בעריכת נ' קצבורג, דמת-גן תשל"ו, עמ' 91-93; הרב בר-אילן בספרו, מוזלזלין עד ירושלים, ב, בעריכת ישעיהו ברושטיין ויוסף תירוש, תל-אביב תשל"א, עמ' 591, מספר כי הרב קוק המשיך משל על ה"מזרחי", ה"דגל" והתנועה הציונית. ה"דגל" משול ליד הימנית, ההסתדרות הציונית ליד השמאלית, וה"מזרחי" אלו הם התפילין המונחים על היד הכהה ומקדשים אותה.

114. מעניינת הידיעה שהופיעה ב"המזרחי" בי"א בניסן תרע"ט וזכיה "...בעת האחרונה נספחה בירושלים וכן בלונדון, אל המזרחי ההסתדרות דגל ירושלים שנוסדה לפני שנה..." - ה"מזרחי" ניסה ללא הצלחה לייסד סניף בבריטניה בשנת 1904, אולם רק בשנת 1918 הוקמה פדרציה של ה"מזרחי" בבריטניה. ראה: כהן (לעיל, הערה 87), עמ' 99; וכן ראה על ה"מזרחי" בבריטניה מאמריהם של: ז' פלוטניק, שי לווינברג ומ' אידלבוים, על הציונות הדתית באנגליה, ספר הציונות הדתית, ב (לעיל, פרק א, הערה 9), עמ' 289-290, 291-294, 295-298.

הרב קוק היה שבוי ברעיון ה"דגל" ונימוקי הרבנים מימון ובר-אילן לא עוררו כל היסוס בלבם ביחס לצדקת דרכו, אולם השפעה מסוימת בכל זאת נודעה להם. באגרת לבנו בעניין ה"דגל" כתב הרב בין היתר: "...עניני העבודה בהסתדרותינו הנני מעבב כעת, מפני שהמזרחיים עוסקים בשקידה בעניניהם, ואין חפצי שיהיה מורגש מצידי שום התנגדות לכל מי שעושה איזה דבר טוב בישראל, אף על פי שכפי דעתי הדברים צריכים השלמה רבה... אנחנו כפי עצמיות הכרתנו צריכים להיות מנוקים מכל מום של איזה קנאה שנאה ותחרות..."¹¹⁵. מבין השיטין של דברים אלה השתמע קיומה של תחרות בין ה"מזרחי" לבין ה"דגל" שהרב היה מעוניין להצניעה. הרבנים מימון ובר-אילן לא היו היחידים שעוררו את שאלת התבדלותה של תנועת "דגל ירושלים". הדים לשאלה זאת נשמעו גם בין רבנים מקורבים לרב קוק ובקרב חוגים מסוימים בציבור הדתי.

באגרות לסופר ולהיסטוריון זאב יעבץ אשר חיבר את ה"קול קורא" על יסוד ה"מזרחי", ביקש הרב להדגיש את הנהגת ה"מזרחי" והדגיש כי חוד החנית של ה"דגל" רחוק ממפלגתיות וכיתתיות ומופנה כלפי אלה ששכלו את ה"מזרחי" עקב זיקתו לציונות¹¹⁶.

הרב צבי הירש הורוביץ מלידס ציין, כי בקהילתו מסתייגים מהתבדלות התנועה החדשה ומתנגדים לפיצול ולמחלוקת בישראל. על ה"דגל", לדעת הרב מחבריו, להיות חלק מן התנועה הציונית. כתנועה פורשת אין לו סיכוי לעמוד נגד התנועה הציונית וה"מזרחי"¹¹⁷. ברם, אז ושאלת השאלה מה יהיה ייחודו של ה"דגל"? זמה יבדיל בינו לבין ה"מזרחי".

אם אפשר לסמן גבול דשמי ברור בין ה"מזרחי" ל"דגל" ולקבוע כי הראשונה

115. אגרות, ג, עמ' דסא; שם, עמ' דסג כתב הרב כי הפסיק את הפעולות התעמולתיות לשעה מפני שבאי כח ה"מזרחי" באו ועוסקים במרץ בתעמולה שלהם, והוא אינו חפץ שתהיה בין שתי התנועות "תחרות תגרנית"; וכן ראה בעניין זה, שם, עמ' רפ"ז.

116. אגרות, ג, עמ' קע-קעא, קסג; שם, ד, עמ' מא.

117. שם, ג, עמ' רפ"ז.

הינה תנועה ציונית ואילו "הדגל" אינו ציוני - נישטשטן לכאורה גבולות החיץ שבין "אגודת ישראל" ל"דגל", משום ששתי התנועות פעלו מחוץ למיסד הציוני, ולא נמנעו מלמתוח עליו ביקורת. שאלה ברוח זו הופנתה במישרין אל הרב, ובאגרת לבנו הוא ציין - "...ראוי להשיב להם דברים ברורים... ויחלו להרגיש מה בין תנועה של קדושה המיוחדת ביסודה על הנשמה של תחית האומה ועל אדיגת אור הגאולה... לבין השתדלות אגודתית המסעדת את המצב של שבוי היהדות בגולה, המוכרחת לזחול בשפל, ולהיפגע ממדות נמוכות, שגם אם תכניס את הפרנציפ של ארץ-ישראל בתוך הפרוגרמה שלה יהיה בה רק תוכן של חיקוי מעושה...".¹¹⁸ "הדברים הברורים" על "אגודת ישראל" שנאמרו בין האב לבנו נתערפלו במידת מה בשיחות שבין הרב לנציגי "אגודת ישראל".

בפועל היה בולט שה"אגודה" נקטה מדיניות אנטי-ציונית מוצהרת, ואילו ה"דגל" רחשה אהדה לציונות והצהירה על נכונותה לשיתוף פעולה עם התנועה הציונית. נוסף לכך דאתה ה"דגל" בנושא הארצישראלי מוקד פעילות מרכזי, ואילו הזרם המרכזי ב"אגודת ישראל" דאה בגולה את זירתו המרכזית. תחומי הפעילות השונים של שתי התנועות אפשרו לדעת הרב קיום מקביל של שני הארגונים, מבלי שיתחרו זה בזה.¹¹⁹ הסברים אלה לא תמיד הניחו את הדעת, וחוגים שונים המקודבים ל"מזרחי" ול"אגודת ישראל" כאחד תבעו הבהרות מפורטות. על דקע בעייתיות זאת, הצהיר הרב שה"דגל" לא "...תהיה סניף אגודת ישראל, דבר זה לא יתכן, ולא אפשר, ההסתדרות יש לה האידיאה היסודית שלה, השכלול הגמור של תנועת התחיה...".¹²⁰ נראה, כי בחוגי "אגודת ישראל" דאו ב"דגל" מתחרה, ואחד ממסייעיו המרכזיים של הרב בארגון ה"דגל", מ"ז פינס מצידריך, התכוון: "...מסירותי לדגל ירושלים כבר עלתה לי, והעלתה עלי איבה

118. שם, ד, עמ' לט-מ.

119. שם, ג, עמ' רעה.

120. שם, שם.

ותחרות מצד בעלי האגודת ישראל...¹²¹. בנוסף לכך ציין פינס כי נציגי "אגודת ישראל" נושאים את שם הרב קוק לשווא, ומוסדים בשמו דברים שלא אמר כלל כגון: ש"דגל ירושלים" זר לכל יחס אל ה"מזרחי".¹²² נוסף לכך, מתפארים דוברי "אגודת ישראל" כי הם בקשר מתמיד עם הרב, ומדיניותם תואמת את השקפותיו. לדעת הכותב על-אף אהבת שלום ורדיפת שלום שמצווים עליה, במקום שישנם ניגודי השקפות עקרוניות אין להימנע מעימות עם "אגודת ישראל" מה גם שאנשיה "...עורכים הם קרב עם המתנגד להם...¹²³. החיכוכים בין פינס ל"אגודת ישראל" היו למורת רוחו של הרב, אשר לא היה איש קרבות ותגובותיו היו לדוב פייסניות ומאופקות. בתגובה להצעת איחוד עם "אגודת ישראל" ציין הרב: "...אין ובאיזה אופן לא אדע, כפי הנראה שהצד האצילי הלאומי שמתבטא באודות כמו כל שאיפותינו הפנימיות הוא באמת נגד רוחם ונגד יכולתם הנפשית...¹²⁴. מבין השיטין ביצבצה בדבריו נימה של אכזבה מתנועת "אגודת ישראל" "...שהולכים ועוסקים במגמה של הפרדה בין אחים, ובכל זאת חושב אני שגם מפעילותם תצא תועלת, ולבסוף ישימו אל לב לשמוע לעצת יועצי שלום...¹²⁵. תנועת "דגל ירושלים" נעדרה לפחות בשלב הקמתה יומרות פוליטיות ולא התכוונה להתמודדות עם המפלגות הדתיות. ברם, מפלגות אלה לא עמדו על טיבו של "עובר" זה, ואף שנהגו בו ביטול, כדסם בהן החשש מפני תחרות פוליטית. הצהרותיו הגוררות של הרב על דה-פוליטיזציה של

121. שם, עמ' רצג.

122. שם, עמ' רצב, מדברי בעל האגרת משתמע כביכול שנפוצה ידיעה ממקורות ה"מזרחי", וכפיה הפסיק הרב לנהל תעמולה "ועזב את המערכה לאחרים". ידיעה זאת אינה מדויקת, מאחר שהרב המשיך לפעול למען ה"דגל", אולם ייתכן שפעילותו הצטמצמה ונוהלה בעיקר על ידי נציגיו, מתוך רצון שלא לעמוד באופן אישי במוקד של פולמוס ציבורי.

123. שם, ד, עמ' פז.

124. שם, עמ' צ; וכן ראה בעניין זה, סידורו להצעת הרב ד"ר לעזענשטיין מנהיג "אגודת ישראל" בשוויץ שהציע להתאחד עם ה"דגל" (שם, ג, עמ' רמג; אגרות לראי"ה, עמ' סז-ע).

תנועתו לא הפיגו את החששות ב"מזרחי" וב"אגודת ישראל", ובכל שנות קיום "הדגל" התמידו תנועות אלה בהסתייגותן ממנו.

בתכניה עוררה התנועה החדשה עניין מוגבל בקרב התנועות הדתיות, אם כי לדעת הרב הקרינה תנועתו מחיוניותה עליהן. ה"מזרחי", על פי השקפתו, שקט על שמריו, והנה עם הופעת "הדגל", "...התעורר המזרחי שהיה נרדם לצאת לפעולה...".¹²⁵ וזוהי להערכתו אחת מתוצאות הלוואי החשובות של הקמת תנועתו.

זהותה הפוליטית הבכתי מוגדרת של "דגל ירושלים" עוררה פקפוקים בקרב רבים שהיוו את נאמניה בכוח, ומכיוונים שונים נשמעו בקשות ודרישות להבהרה. ממהלך הדיונים בסניף התנועה בשוויץ עלה כי "...הדברים אינם ברורים כגמרי, ונשמעה דרישה לבירור העניין הירושלמי...".¹²⁶ עדות נוספת לחוסר הבהירות בעניין ה"דגל" נמצא בהתכתבות הממושכת שבין הרב קוק לבין הרב ד"ר דייטר מרוטרדם. הרב דייטר בדומה לרבים במחנה האורתודוקסי לא גילה לכתחילה התלהבות יתירה ל"דגל", הביע הסתייגות וביקש הבהרות. על אחת מהן השיב הרב במברק קצר ובו נאמר שה"דגל" הוא עצמאי.¹²⁷ נראה כי חששם של דייטר ואישים נוספים שזוהו עם "אגודת ישראל" היה לא רק מפני קרבה יתירה של ה"דגל" לתנועה הציונית, אלא לתנועת ה"מזרחי".¹²⁸

באגדותיו כדייטר הדגיש הרב, שאין לתנועה החדשה כל קשר לתנועה

125. אגדת הרב קוק לרב דב אריה דייטר מרוטרדם, מתאריך כ"ג בטבת תרע"ט, אצ"מ, K11/24. במקור זה מצויות אגרות נוספות בנושא "הדגל" שהוחלפו בין הרבנים קוק ודייטר בשנת תרע"ט (במקצת מן האגרות לא צויין תאריך מפורט). הרב דב אריה דייטר שהיה אז הגאב"ד בעיר רוטרדם נולד בדינסדורף (פרוסיה) בשנת 1855. חניך סמינר הרבנים בברסלאו. נמנה בהולנד עם שולכיה המובהקים של התנועה הציונית, והיה מראשי "אגודת ישראל" המקומית. נפטר באנטוורפן בשנת 1935. דאג: י"י מכמן, ה' ים, ד' מכמן (עורכים), פנקס הקהילות בהולנד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 396; א' דסברג, "המאבק על הציונות ביהדות החרדית (בהולנד)", י"י מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ירושלים תשל"ט, עמ' 199 (הערה 8).

126. קוק-צופיין (לעיל, הערה 29), עמ' מט.

הציונית - "...אדרבה, הוא כל עיקר עבודתנו הוא מפני שהציונות היא מחוסדת נשמה. על כן היא הולכת מדחי אל דחי... וחוצפתה מתגלה באופן יותר נורא, ואם לא נתאזר להגדיל את מעשינו וכברא לנו אורגניזציה שתאחד את כל כוחותינו הקדושים לשמור את כל הרכוש הקיים שיש לנו בארץ-ישראל שיהיה הכל בידנו... הוא אין שיעור לכח ההריסה... של הכפירה..."¹²⁷. התבטאויות נוקבות אלו על הציונות נועדו אולי להפיס את דעתו של אחד מן הפוסחים על שני הסעיפים בנוגע ל"דגל", ולהבהיר לו מה דב המרחק בין ה"דגל" לתנועה הציונית, אך לא התיישבו עם סגנון דבריו השגרתי של הרב על הציונות. ייתכן ודווקא ניסוחים אלו סייעו לשכנע את ריטר לצרף לבסוף את תמיכתו ל"דגל"¹²⁸. תגובתו של ריטר לא באה כלמד על הכלל. שכן, ניסיונו של הרב להדגיש את הניתוק בין התנועה הציונית ל"דגל" ועם זאת לשמור על יחס אוהד לציונות לא היה יכול להתקבל על דעת דובו המכריע של הציבור החרדי, אשר לא היה נכון ככל פשרה עם הלאומיות החילונית. החרדים האנטי-ציונים חשדו כי ה"דגל" כמרות ניתוקו מן התנועה הציונית אמור להיות מוצא של פשרה עבודה, וגם אם לא כך הציגה הרב קוק, בתור שכזאת היא נדחתה על ידם.

אחת מהנחות היסוד שעליהן ביסס הרב את ציפיותיו להצלחת התנועה היתה כי "...העולם הכשר שעמד מרחוק ולא רצה להכיר את התנועה הציונית, הוא

127. מברק קוק לרב ריטר, התאריך אינו ברור, אצ"מ, 11/24. כוונת המברק היתה לציין כי התנועה אינה תלויה בכל גורם פוליטי, ובעיקר לא בתנועה הציונית. הודעה קצרה זאת באה להניח את דעת אלה שטברו כי ה"דגל" אינו אלא אמצעי לחיזוקה של התנועה הציונית. נראה כי בעיתונות נתפרסמו ידיעות בלתי מדויקות על "דגל ירושלים", והן שעוררו חששות אצל ריטר ואחרים. ראה בעניין זה גם: אגרות, ג, עמ' 10.

128. מכתב מהרב קוק לרב ריטר מינום כ"ב בכסליו תרע"ט, אצ"מ, 11/24. הרב ריטר יצא נגד המגמה להכשיר את "דגל ציון" באמצעות "דגל ירושלים" וטען כי דברי הרב ניתנים לפרשנויות רחבות וברצונו לדעת אם ארץ-ישראל היא מגמתו המרכזית של "הדגל" (אגרות, ג, עמ' 10-11).

129. אגרות הרב קוק לרב ריטר, שם, שם.

130. אגרת הרב קוק לרב ריטר מתאריך כ"ג בטבת תרע"ט; אצ"מ, 11/24; אגרות, ג, עמ' 11.

זה רק בשביל שהוא מבקש את הגילוי של רוח הקודש הישראלי בתוך האומה...¹³¹ בהמשך וען, כי ביקורת החוגים החרדים כלפי הציונות אינה שלילית במהותה. החרדים אינם סבורים כי אין לתנועה הציונית כל ערך. הפגם שבה הוא באי-יכולתה להתרומם לגבהי החיים הישראליים האמיתיים, וקיומה של תנועת ה"דגל" ירומם עת ערכה. נשאלת השאלה, כלום היתה הערכה זאת מדויקת, וכי ההתנגדות לרעיון הלאומי המודרני היתה רק על שום חילוניותו, או שמא מניעים נוספים, מורכבים ויסודיים, מנעו בעד החרדים מלהצטרף לתנועה הלאומית. בתקופת "חיבת ציון" רב היה משקלם של החוגים הדתיים בתנועה זאת, ואיכרי המושבות היו רובם ככולם שומרי מצוות, ובכל זאת התייצב רוב הציבור החרדי מנגד. מבשרי הציונות הרבנים אלקלעי וקלישר קראו להתעוררות לאומית, אך לא שבו את לב החרדים, על אף שאיש לא העלה אז בדעתו כי התנועה הלאומית עלולה לכבוש צביון חילוני. מכאן, שההתנגדות בקרב הציבור החרדי לרעיון הלאומי, לא היתה נעוצה רק בחילוניותה של תנועה זאת. שורשי ההתנגדות החרדית עוגנו בין היתר באידיאולוגיה ששללה את "שיבת ציון" כתהליך לאומי. מושגים כ"דחיקת הקץ" ו"עלייה בחומה" היו אבני-יסוד באידיאולוגיה, שגרסה הימנעות מעלייה לארץ-ישראל מתוך מניעים לאומיים¹³². מציאות זאת אינה עולה בקנה אחד עם ההנחה כי צביונה החילוני של התנועה

131. אגרות, ג, עמ קצג.

132. כתב העת "הפלס" שימש בין השנים תרס"א-תרס"ה אכסניה לחוגים החרדים האנטי-ציוניים, ובו נתפרסמו מאמרים רבים שנקודת המוצא לשלילתם את הלאומיות היהודית המתחדשת היתה התנגדותם ל"עלייה בחומה". באחד מגיליונות כתב העת נתפרסם השיר שקטע מתוכו מובא להלן. תוכנו שיקף באמנה את עמדת החוגים החרדיים האנטי-ציוניים.

"...הן מי מכולנו לא יתאוו חיים
על אדמת קודש ציון וירושלים
אך חכו עוד מעט אחים אהובים
אל תדחקו הקץ, על תעלו בחומה
אל תעוררו האהבה עד בא יומה
יום יופיע המבשר ויושב הכדובים..."

(מתוך השיר "מלחמה בשלום" חובר על ידי ירחמיאל באבד, הפלס, תרס"ג, עמ' 43).

הלאומית הוא שהכריע בהתנגדות לציונות. נראה כי האופטימיות היתירה שליוותה את הרב בעת שהקים את תנועתו נשענה גם על ההנחה שחילוניות התנועה הציונית היא הגורם המכריע בהתנגדות החרדית ללאומיות המודרנית. בנקודה זאת אולי טמונה אחת הסיבות לאי-הצלחתו של ה"דגל". הנחת היסוד של ה"דגל" היתה שלחרדי יש יחס חיובי כפפי הלאומיות ושיבת ציון, וממילא כוונה התעמולה בעיקרה לאפיקים אחרים, ואילו העניין הבסיסי של עצם חיוב שיבת ציון, שלא היה מקובל כלל בחוגים החרדים, לא הודגש במידה מספקת.

התפרסות "דגל ירושלים"

מבחנה המעשי של התנועה היה ביכולתה לתקוע יתד בקהילות היהודיות הגדולות. ואמנם סניפיה של התנועה היו פזורים בכמה מדינות, ובמספר רב יותר של קהילות, אלא שלרוב היו אלה סניפים מצומקים, השפעתם היתה מוגבלת וכמעט שלא ניכרה בחיים הציבוריים.

אחיזה ממשית היתה לתנועה בעיקר באנגליה, במקצת ממדינות מערב-אירופה (בעיקר שווייץ) ובארץ-ישראל, היינו בעיקר באותם מקומות שבהם פעל הרב קוק. שהותו הקצרה של הרב קוק בשווייץ בראשית מלחמת-העולם הראשונה הותירה בעקבותיה מחנה אוהדים שהיה לו עתה לעזר רב. במדינה זאת התגורר באותה עת בנו צבי יהודה, ששימש כיד ימינו בנושא "הדגל" וכן זכה שם הרב קוק לסיועו של ר' דוד כהן ("הנזיר")¹³³.

העברת מרכז התנועה לארץ-ישראל עם שובו של הרב אליה, לא חוללה תמורה משמעותית במעמדה, לא בארץ ולא מחוצה לה. משקלה של התנועה ביישוב הארצי-ישראלי לא ניכר, בה בשעה שכוחן של התנועות הדתיות הפוליטיות גדל בהתמדה.

מבני היישוב שנהו אחר ה"דגל" היו ששוכנעו בחיוניותה של התנועה. עמם

133. קול צופיין (לעיל, הערה 29), עמ' מד, מה, מז-מח. הנ"ל הציע עזרתו בעיקר בעריכת בטאון התנועה.

נמנו לרוב, חסידי הרב קוק ומקורביו, וראש וראשון להם היה הרב חרל"פ¹³⁴. ראוי להזכיר בנדון זה גם את הרב מ"מ פרוש, שנמנה עם פעילי המרכזים של התנועה בירושלים¹³⁵. ה"דגל" נוסד בירושלים בקיץ תרע"ח וכוונה בשם "הסתדרות ירושלים". סביבו התלכדו חוגים מתונים וקנאים כאחד¹³⁶, מה שהיה ברבות הימים לרועץ לתנועה¹³⁷. בין אלה שהביעו את תמיכתם בתנועה היו גם אנשי "ועד העיר האשכנזי בירושלים" ובראשם דוב בער הלוי אפשטיין, יו"ר הוועד, וראובן שלמה הלוי יונגרייז, מזכירו הראשי של הוועד, אשר העמידו שבחים על הרב קוק והודיעו כי "...בתור ועד העיר האשכנזי באי כח ונבחרו כל קהילות עדת האשכנזים בירושלים... נותנים ידינו עמכם, נמנים לדבר מצוה, להיות חברים בהסתדרות ירושלים..."¹³⁸. שני האישים פנו לכל שלומי אמוני ישראל בארץ-ישראל להצטרף לתנועה החדשה. יונגרייז, איש כולל הונגריה נקט לימים עמדות חרדיות קיצוניות, ונמנה עם ראשי הציבור הקנאי, אך

134. י"מ חרל"פ, הד הרים, ירושלים תשי"ג, עמ' עד.

135. מנחם מנדל פרוש (ירושלים תרל"ח-תשי"ג), שו"ב בירושלים, ממייסדי שכונת שערי חסד, ממקורבי הרב קוק עוד בתקופה שכיחן כרבה של יפו. היה מהיוזמים את מינוי הרב קוק כרבה של ירושלים. פעיל במוסדות רבים של היישוב הישן, ועם זאת מחברי ה"מזרחי" בירושלים.

136. מ' פרוש, בתוך החומות, ירושלים תש"ה, עמ' 230.

137. הרב חרל"פ ציין כי התנועה בירושלים נכשלה מאחר שנספחו לתנועה "...כאלה אשר היה ליבם רחוק מההשקפה הציונית והתחיה הלאומית, ובהם ... גם ... שכל מגמתם וספוק רוחם מצאו רק בקנאות ונרגנות ובמלחמה של התקפה...". פרוש, שם, עמ' 233. חרל"פ הוסיף כי בעקבות כשלון ה"דגל" בירושלים, היתה תקומה ל"מזרחי" שם. לדברים אלו שנמסרו בספרו של פרוש ראוי להתייחס בזהירות. וראה עוד בעניין זה ברוח שונה, האיש על החומה (לעיל, הערה 86), עמ' 137. המחבר מציין כי בחורף תרע"ט הקימו החרדים בירושלים את "הסתדרות ירושלים" בה נתארגן היישוב הישן על כל פלגיו. הסתדרות זאת, לדבריו היתה הגרעין ממנו צמחה "אגודת ישראל" בארץ-ישראל, ולא היה קשר בינה לבין "דגל ירושלים". ארגון זה לא הוציא את שנתו.

138. אגרות לדאי"ה, עמ' סה-סו. התמיכה הובעה עוד קודם לשובו של הרב לארץ-ישראל.

נענה בשלב זה לאתגר שהציג הרב¹³⁹. ייתכן שצעד זה היה פרי שיקולים אינטרסנטיים ודמז לכך ניתן למצוא באגרתו של יונגרייז אל הרב קוק, שבה שטח בפניו את מצוקתו הכלכלית הקשה של היישוב הישן, בתקופת מלחמת-העולם ולאחריה¹⁴⁰, וביקש ממנו לפעול להגשת סיוע חירום לוועד העיר האשכנזי בסך חמישים פונט. הכותב השליך את כל יהבו על הרב קוק שהוא "ראשון לראשונים" שהתעורר לדרוש בשלום היישוב הישן. נמצאנו למדים כי בצד האהדה שנהנה ממנה הרב קוק, ובנוסף לתמיכה ברעיון ה"דגל" עמדה על הפרק בעיה כלכלית סבוכה וברב קוק תלו תקוות לפתרונה. אולם בעניין הכלכלי נקלע הרב לקושי. מחד גיסא, הוא היה תמים דעים עם אלה שטברו כי היישוב הישן וכלל מוסדות הדת ביישוב קופחו בתמיכת המוסדות הציוניים, ומאידך גיסא הוא שאף שמוסדות הדת בארץ-ישראל לא יהיו תלויים בהקצבות הכספיות של המימסד הציוני, אשר תבע בצד תמיכתו הפיננסית את הזכות להתערב בסדרי חיו של הציבור החרדי¹⁴¹. מתברר כי אחת ממטרות ה"דגל" היתה ליצור תשתית כלכלית עצמאית שתאפשר לציבור החרדי לנהל מדיניות משוחררת מלחצים של המימסד הציוני¹⁴². בתקופה שנדמה היה כי ה"דגל" עשוי להפוך לתנועה בעלת השפעה, דמז הרב על נכונותו לפעול במישור הכלכלי למען המוסדות החרדיים, בתנאי שיקבל יפוי כוח פומבי בכתב מאת כל מוסדות הדת ביישוב, לרבות מוסדות דתיים-לאומיים כבית ספר "תחכמוני"¹⁴³. אף אם הדבר לא נאמר במפורש,

139. בעקבות כיבוש ירושלים על ידי הבריטים הוקמו בעיר שני ועדים נבחרים: "ועד העיר ליהודי ירושלים" ו"ועד העיר האשכנזי". פרטים ראה: מ' פרידמן, חברה ודת, האורתודוקסיה הכל ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו, ירושלים תשל"ח, עמ' 34-53.

140. אגרות לראי"ה, עמ' סב-סד. יונגרייז חתם בשם ועד העיר האשכנזי.

141. באגרת לאחיו מקיץ תרע"ח כתב הרב כי "...אי אפשר להתפשר עם הרעיון שכל עניני הקודש בארץ-ישראל יהיו נתונים אפילו רק במעמד החומרי, בידי מנהיגים כאלה, שבאופן היותר טוב, הם רק מכבדים את הקודש מפני השכום והנימוס..." (אגרות, ג, עמ' ריג).

142. פרידמן (לעיל, הערה 139), עמ' 102-103, 111-112.

143. אגרות, ג, עמ' ריג.

אפשר להסיק כי הרב רצה לראות בעצמו את מייצגה של כלל היהדות הדתית בארץ-ישראל, ולא של פלג מסוים בלבד. הנחה זאת תואמת את האידיאולוגיה של ה"דגל", בדבר אחדות המחנה הדתי. יפוי כוח בעניין זה עשוי היה לתרום לחיזוק מעמדו של הרב בעיני ההנהגה הציונית, והיא היתה נוכחת לדעת כי מאחורי ה"דגל" ניצבת עצמה ממשית. בפועל, לא התאגד כלל הציבור הדתי מסביב לעניין זה, וה"דגל", לא היה מסוגל בכוחותיו הארגוניים המוגבלים לשאת בנטל פיננסי כה כבד.

האהדה ל"דגל" והבקשות לסיוע כלכלי לא עוררו קושי מבחינת מעמדו של הרב קוק, כל עוד הוא שהה בלונדון, ואוהדיו מחוגי היישוב הישן שכנו כבוד בירושלים. שובו של הרב קוק לארץ-ישראל ומעורבותו הנמרצת בחיי היישוב, שינו את המצב מעיקרו. אלה שהיו נכונים לתמוך ב"דגל" כתנועה עולמית שמנהיגה יושב בלונדון ומסייע לכלל הציבור הדתי בארץ-ישראל, לא בהכרח גילו נכונות לתמוך ברב קוק כמנהיג דתי בארץ-ישראל. נוכחותו האישית של הרב בירושלים, עשויה היתה לתרום מחד גיסא להתגברות עצמת ה"דגל" בירושלים, אולם מאידך גיסא טמנה בחובה קשיים מהותיים¹⁴⁴. בדיעבד ניתן לקבוע, כי עוצמתם של הגורמים המעכבים גברה על משקלו הסגולי של הרב. נראה כי גם כוחם של המסייעים בפועל להגשמת הרעיון בארץ-ישראל היה זעום. בחודף תרפ"א כתב הרב לבנו כי עקב היעדרו מן הארץ של הרב פרוש עבודת ה"דגל" "...כמעט מכונסה בחוגה..."¹⁴⁵. אם היעדרותו של אדם אחד עלולה היתה לשתק חלק ניכר מפעילות התנועה, משמע שלא היו בה פעילים רבים. כשנתיים לאחר מכן, בראשית שנת תרפ"ג, הודיע הרב קוק לז' פינס מנושאי ה"דגל" בשווייץ, כי פעילות התנועה מתנהלת בכבוד, וכי הוא מבקש סיוע מהתנועה בשווייץ כדי שיוכל להוציא לפועל כמה מתכניות ה"דגל", כגון: הוצאת כתב העת וסיוע בקניית אוטומוביל

144. הקשיים נבעו לא רק מעמדות שנקטו חוגים חרדיים קיצוניים. ה"מזרחי" בארץ-ישראל ראה עצמו אוהד של הרב קוק, אולם לא תמיד הוא הזדהה עם עמדות הרב קוק.

145. אגרות, ד, עמ' פז.

אחד או שניים, לשם נסיעות תכופות למושבות ולקבוצות וקירוב הבנים החילוניים אל היהדות¹⁴⁶. תקציב לפעילות זאת אמורים היו להקצות מוסדות היישוב והתנועה הציונית, אולם בפועל, ההקצבות שזכתה להן הרבנות הראשית לא היה בהן די כדי לממן פעילות דתית עניפה. ה"דגל" נוצל איפוא כתנועה העשויה לסייע למימסד הדתי-ציוני, שלא יכול היה לשאת בכוחות עצמו בנטל הכספי של הפעילות הדתית ביישוב.

ביקורו של הרב בשנת תרפ"ד בארצות-הברית לצורך גיוס כספים למוסדות דת בארץ-ישראל לא שינה מעיקרו את המצב הכספי של ה"דגל". בכורח הנסיבות נצטמק חזון ה"דגל", ובמחצית שנות העשרים הוא התמקד בניסיון להגשים את רעיון הישיבה המרכזית העולמית בירושלים.

חלק ניכר מייעדי ה"דגל" בארץ-ישראל הוגשמו על ידי תנועות דתיות אחרות. ההתיישבות הדתית, הן זו הכפרית והן זו העירונית, אורגנה בעיקר באמצעות תנועות ה"מזרחי" ו"הפועל המזרחי", אלא שהיהדות הדתית התפצלה תוך כדי כך לכמה גורמים. על רקע עשייה זאת נראה היה כי כמה מן המטלות שיועדו ל"דגל" בארץ-ישראל הן מיותרות, ועל התנועה להגביל עצמה לנושאים ייחודיים שאינם זוכים להגשמה על ידי התנועות הפוליטיות הדתיות. יש הסבורים, כי מלכתחילה לא היו מדוברים סיכוייו של ה"דגל" להיקלט בארץ-ישראל, מאחר שהארגון החברתי-פוליטי של הציבור החרדי בירושלים לא היה ערוך להשתלב בתנועה ארגונית מודרנית כ"הדגל". הכשלון בארץ-ישראל לא ריפה את ידי הרב, אשר זנח את טיפוח המימד הארגוני-פוליטי של התנועה ושקד על ייסודם של מוסדות שאמורים היו מלכתחילה להשתלב במסגרת פעילותה של "דגל ירושלים" והדוגמה המובהקת היא "הרבנות הראשית".

146. שם, עמ' קלט-קמ, קמג, קמד.

הדגל - כלום ושברו

הדיון בפרטים המסוימים הקשורים ל"דגל" עלול להסיח את הדעת מן המימד הכולל שבו היתה מעוגנת פעילות התנועה, ובמישור זה ראוי לציון היבט נוסף. החתירה ל"כיבוש החילוניות" היתה חלק מהרקע לפעילות הרב במישור הלאומי, ונשאלת השאלה, כלום חזון ה"דגל" לא בא להעניק תנופה סוחפת ל"כיבוש" זה? וכי לא נסתתרה מאחורי ה"דגל" המגמה ליצור אקטורנטיבה כוללת לציונות החילונית?

רבים מאלה שפנו אל הרב בבקשת הבהרות על ה"דגל", אכן הבינו בתום לב כי הוא עלול לדחוק את רגלי התנועה הציונית. הסברי הרב בנקודה זו חזרו ונישנו, אך לא תמיד שיכנעו. אף ידיד מקורב לרב קוק כד"ר משה זיידל, תבע הסבר בעניין זה, ועל כך השיבו הרב: "...אין כאן התנגדות בין שתי הסתדרויות. לא באה תנועתנו הירושלמית לדחוק את רגליה של התנועה הציונית, כי אם להרחיב את גבולה ולהכניס בה זרם של חיים יהודתיים..."¹⁴⁷.

עיון במצעה של "דגל ירושלים" מורה, כי התנועה לא נתכוונה לתחום פעילותה בארבע אמות של חיי הרוח והדת¹⁴⁸. אלה היו אמנם מוקדי פעולה ייחודיים ומרכזיים, אך לא בלעדיים. כינון מושבות, ייסוד חוות, ערים, כפרים ובתי-חרושת, היו יוזמות אינטגרליות בפרוגרמה של ה"דגל". גם מבחינה ארגונית נטה ה"דגל" לאמץ דפוסיים "ציוניים", כגון: הקמת הסתדרות עולמית וסניפים מקומיים שיוצגו על ידי נציגים נבחרים במרכז התנועה בלונדון, הזצאת עיתון התנועה, תשלום מס חבר, עריכת קונגרסים שנתיים וכמובן פעילות תרבותית חינוכית. בתכנית הודגש כי ההנהגה הרוחנית שעתידה "דגל ירושלים" להקים תוכר לא רק על ידי כל שדרות העם

147. שם, ג, עמ' רל"ט.

148. שם, עמ' קצ"ו. לדעת מ' פרידמן אמורה היתה "דגל-ירושלים" "...להחזיר את האיזון ביחסים שבין ההנהגה הדתית להנהגה הפוליטית..." פרידמן (לעיל, הערה 139), עמ' 103.

היהודי אלא גם על ידי העולם הרחב¹⁴⁹. אילו הצליחה, כיצד היתה עולה פעילות מסועפת מעין זאת בקנה אחד עם הפעילות הציונית, קשה לתאר. ולא זו בלבד - "דגל ירושלים" כגוף חברתי נבדל מעודר שאלה נוקבת נוספת, בדבר מקומו של רעיון ההתבדלות בתפיסת הרב קוק. מצד אחד נחשב הרב לאחד מאדריכליו הרעיוניים והמעשיים של שיתוף הפעולה בין חרדים לחילוניים בבנין הארץ, ומצד אחר מעוררת עצם הקמת ה"דגל" תהייה אם לא שאף הרב לתחום שיתוף זה במסגרות מוגבלות, או אולי לא היתה ה"דגל" אלא אמצעי לקירוב הציבור החרדי לרעיון הלאומי?

משלא נענו המוני החרדים לאתגר "הלאומי" פנה רעיון "כיבוש החילוניות" בארץ-ישראל לאפיקים פחות דרמטיים. המהפך ההיסטורי שהגה בו הרב, לא התחולל, ולא רק במישור הלאומי - גם היהדות החרדית נותרה מפוצלת בינה לבין עצמה. "ארגון הגג" החרדי המיועד, "דגל ירושלים", לא צבר עצמה כוללת. פעילותו של ה"דגל" דעכה והלכה. רישומו כתנועה לאומית כמעט שכא ניכר. הדים קלושים לקיומו נשמעו עד מחצית שנות העשרים, ואחר כך הגיע עת חידלונה של התנועה.

ה"דגל" אשר הונף לראשונה בסערת אירועים היסטוריים מהפכניים, לא הגיע מעולם לראש התורן. בקול דממה דקה הוא הורד וקופל למגינת לבו של מחוללו. הזון שיבת-ציון לא כבש את דוב מניינה של היהדות החרדית. כשכון הניסיון המרשים לככד את שורות כלל הציבור החרדי מסביב לרעיון הלאומי, סייע בשימור אופייה החילוני של התנועה הלאומית, והשלכותיו על גורלה של היהדות החרדית באירופה, חרגו הרחק מעבר לשאלת בניינה של

149. שם, עמ' קצג. באגדת ליעובץ כתב הרב: "...חושב אני שהדגל הירושלמי לא יהיה לגמרי זנוח את המערכה הפוליטית, ואף על פי שלא ישקיע בה את מבחר כוחותיו..." (שם, עמ' קעה). וכן ראה אגדתו אל הרב מנחם מנדל הכהן (שם, עמ' קעו) שבה ציין כי ב"דגל" יהיו כוחות פוליטיים "...שיוכלו לבאר לפני הממשלה ונגד כל העמים את טהרת שאיפתנו...". לעומת זאת את אלה שחששו מפני פלישת ה"דגל" לתחומי פעילות של התנועה הציונית הרגיע הרב: "...אין אני מתכוון בתוכן הפוליטי שלנו פעולות פוליטיות ממש, להתייצב בפני ממשלות, תיכף בתור כוח מופרד מההסתדרות הציונית...". הכוונה הפוליטית היא לנהל בעולם תעמולה מתמדת למען רעיון שיבת ציון.

ארץ-ישראל.

מדוע לא שבה הרעיון לבבות, האם היו מחדלים ארגוניים בעוכריו? האם לא היתה השעה כשרה? שמא היו המתנגדים רבים ותקיפים? אולי באישיותו של הרב נעוצה הסיבה? כבכל תהליך היסטורי חברו כמה גורמים שצירופם הוביל לקראת כיוון התפתחות מסוים, במקרה דנן לקראת התנוונות.

כביר היה כוחו של הרב בהעלאת רעיונות מקוריים, ובפרישת חזון חובק עולם, ברם שאר הרוח שאיפיין את כל תחומי יצירתו ופעילותו, לא היה בו די כדי להפוך רעיון נשגב למציאות הקורמת עור וגידים. נראה כי הכושר הארגוני היה נוקדת תורפה אצל הרב. עולמו הרוחני הרקיע שחקים, אך מנע בעדו עיסוק מרוכז בנושאים מינהליים-ארגוניים, שעשויים היו לקדם את תנועתו. לא עמד לימינו צוות קבוע שיסייע בידו, והפעילות השוטפת התנהלה בעצלתיים. כשזכתה תנועת ה"דגל" לאישור הממשל הבריטי ציין הרב כי עתה ניתן לגשת לפעולה, אלא "...איך נישאים עכשיו לפעולה, קשה להחליט עם מעוט עוזרים..."¹⁵⁰.

הגשמת התכנית חייבה יצירת תשתית ארגונית מסועפת, ומערכת תעמולה עניפה היתה חייבת לשאת את הרעיון לכל קהילות ישראל. במקום זה פורסמו כמה כרוזים מרכזיים בשם הרב, בצירוף גילויי דעת מקומיים. אלה לא יכלו להיות בשום אופן תשתית למתקפה תעמולתית כבדה על ציבור, שמלכתחילה לא נלהב לרעיון.

הפעיל המרכזי בתנועה היה הרב צ"י קוק אשר ייצג את אביו ולא הוכר אז כאישיות בזכות עצמו. מטבע הדברים היתה התייחסות אליו פחותה לאין שיעור מההתייחסות כלפי אביו.

מעניין הפגם שמנה הרב באגדתו לריטר, כמעט את יציאתה של תנועתו למרחב. לדבריו "...והנה ידעתי שכל החסרון שיש בתנועה זו שאין לנו איזה אדם גדול אוטוריטטי מפורסם שישא אותה, אבל מה אוכל לעשות, אני

150. אגרות, ד, עמ' מג. נראה כי הכוונה בדברים אלה היתה בעיקר להוצאתו לאור של בטאון התנועה.

יודע את המצב... ובליבי מבורר הענין כמה מסוכן כעת מעמד הדממה...¹⁵¹. מהדברים האמורים משתמע, כי הרב עדיין חש עצמו נחות ביוקרתו ובמעמדו הייצוגי. גדלותו בתורה ובמידות, רעיונותיו המקוריים והסממנים הכריזמטיים שניחונה בהם אישיותו, לא היה בהם די כדי לפרוץ את מחסום הניכור הניצב בפני מי שבא לחולל תמורות בחברה המסורתית. הסיכוי לפריצת דרך היה טמון בהישענות על דמויות סמכותיות ביותר בעולם החרדי ואלה, לא נענו לקריאת הרב, בעוד הוא עצמו עדיין לא הגיע לככל מעמד דם זה.

קשיים מהותיים וארגוניים נוספים, קשורים למיקום מרכזי של תנועת ה"דגל". מלכתחילה היה ברור כי הפוטנציאל האנושי שאכיו פנה הרב שכן רובו ככולו במזרח-אירופה, בפולין ורוסיה. באיזור זה של אירופה יישב לא רק רוב מניינה ובניינה של היהדות החרדית, זה היה לב לבו של הגוש החרדי האנטי-ציוני. והנה, קהל היעד של ה"דגל" מצוי במזרח, ואילו מרכז התנועה פעל במערב. אמנם היו סיבות, מקצתן אובייקטיביות, שבעטיין הוחלט לשכן את מרכז התנועה בלונדון. עיר זאת היתה אז מוקד ההתרחשות הציונית ומרכז תקשורת בין-לאומי, ובנוסף לכל אלה, הרי הרב כיהן אז ברבנות בלונדון (כששב לירושלים נעשתה זו מרכז התנועה).

יזמה נועזת כ"דגל ירושלים" תבעה להשקיע מאמצים ניכרים בלב לבו של ציבור היעד. השתקעות ולו זמנית, במרכז היהודי החרדי הגדול בעולם במגמה לחולל בתוכו תמורה, אולי היתה מגיבה תוצאות מרשימות. עם זאת, ייתכן שהופעתו המחודשת של הרב במזרח-אירופה כנושא המסד הלאומי, היתה מגבירה את הקרע בין חרדים ציונים לבין חרדים אנטי-ציונים. ראוי לציין כי עוד קודם לעלייתו הראשונה של הרב לארץ-ישראל (בשנת תרס"ד) פנה אליו הסופר וההיסטוריון הדתי-לאומי ז"י יעבץ והמליץ בפניו שלא לעלות לארץ-ישראל, מאחר שזירת המאבק המרכזית של העם היהודי ובעיקר של הציבור החרדי אינה בארץ-ישראל, כי אם באירופה. יעבץ קרא אז בשם

151. אגדת הרב קוק לרב דימר (לעיל, הערה 128).

רבנים מחוגי ה"מזרחי", לרב קוק להתייצב בראש מערכות הציונות הדתית בחוץ-לארץ. ההנחה שעמדה מאחורי תביעה זאת היתה ברורה - בלי מפנה דרמטי בעמדת היהדות החרדית במזרח-אירופה, אין סיכוי לבניין ארץ-ישראל ברוח היהדות, ועל כן הפעילות בקרב יהדות אירופה קודמת בחשיבותה לפעילות בארץ-ישראל¹⁵². הדיכמה שנשקפה מדברי יעבץ ערב עלייתו הראשונה של הרב לארץ-ישראל עמדה בעינה קודם לעלייתו השנייה. לרב לא היה ספק כי מקומו אינו במזרח-אירופה אלא בארץ-ישראל. עמדת יהדות מזרח-אירופה כלפי הרעיון הלאומי ויכולת השפעתו על המוניה שאוסי לא נראו בעיניו נושאים מכריעים בשנת תרס"ד, זכו לעדיפות בשנת תרע"ח, אף כי גם עתה לא עד כדי נוכחות פיסית קבועה במזרח. להערכתו, אולי דווקא פעילות בארץ-ישראל תתסיס את הדיון בנושא הלאומי במזרח-אירופה. נוסף לכך היה חשש שבפעילות ישירה במזרח-אירופה הוא ייחשף לעימותים עם ההנהגה החרדית המקומית. על אף האמור לעיל, אין להסיק כי הנתק הגיאוגרפי הוא שהיה בעוכרי התנועה. הרקע לכשלונה בדומה לרקע לצמיחתה, מורכב מסבך גורמים, ובהם השתלב גם הנושא הגיאוגרפי. לא רק מיקום התנועה, גם עיתוי הקמתו של ה"דגל" לקה בחסר. השעה שבה הלם, לדעת הרב, פטוש הגאולה על סדן המציאות היתה גם השעה שבה חגגה הציונות החילונית את ניצחונה. בעקבות הצהרת בלפור נתבסס מעמדה ונתחזקה יוקרתה, ולפיכך נתעוררה הסתייגות מהקמת תנועה חדשה ונבדלת מה עוד שעל רקע איתנותה של התנועה הציונית לא צפו סיכוי ממשי להצלחת ה"דגל".

מעבר לבעייתיות שב"זמן" ו"במקום" ניצבו קשיים מהותיים, ובהם טמונה להערכתי הסיבה העיקרית לכשלון התנועה. אמונות ודעות חצוצו בין הרב

=====

152. ראה: אגרות ז' יעבץ. אל הרב קוק (לעיל, פרק א, הערה 21), עמ' קט. מעניין כי היה זה יעבץ דווקא שכעבור כמה שנים, האיץ ברב שכיחן ברבנות בלונדון, לחזור לארץ-ישראל. נראה כי השינוי בעמדת יעבץ נעוץ בחילוף הנסיבות. עתה היתה לדעתו הצדקה לכהונת הרב בארץ-ישראל דווקא (עוד על חילופי אגרות יעבץ-קוק, ראה זרעים, שבט תרצ"ו).

לבין ההמון החרדי, ועל אלה לא ניתן היה לגשר על ידי ארגון.
 במידה מסוימת, מפתיע שהתנועה לא מיקדה סביבה פולמוס ציבורי ער.
 התגובות לתנועה היו שוויון נפש, הסתייגות וביטול. היא לא נתקלה
 באיבה גלויה ולא נוהלו נגדה מאבקים מאורגנים - היא נסתלקה לה בקול
 דממה דקה. כך נחתם גורלה של תנועה שהותירה בעקבותיה תהיות ומבוכות
 דומות לאלה שהותירו אחריהן תנועות נפל אחרות.
 הקמת "הדגל" חתמה את פעילותו של הרב בגלות. בקיץ תרע"ט ערב צאתו
 לארץ-ישראל, שיגר מכתב פרידה לפרנסי קהילת "מחזיקי הדת", ובו כתב
 בין היתר: "...אחי היקרים, לפני נסיעתי לארץ הקודש הנני להגיש
 לכבודם את רגשי תודתי על כל החיבה והכבוד הנעלה אשר הראתם לי בכל
 משך זמן שבתי עמכם... והנני מקוה בעז"ה שקשר היחש של הידידות העמוקה
 שבינינו יהיה הולך ונמשך גם אחרי הפרדי מאתכם לעלות לארץ
 קודש..."¹⁵³.

153. אגרת הרב קוק לראשי קהילת "מחזיקי הדת", מתאריך י"א במנחם-אב
 תרע"ט, ארכיון הציונות הדתית, מוסד הרב קוק ירושלים (להלן:
 גצ"ד), תיק דב חומא, 21/II. וכן ראה שם אגרת לקהילת "מחזיקי
 הדת" מתאריך כ"ד באדר ב' תרפ"א. גם ההסתדרות הציונית באנגליה
 נפרדה מהרב בנשף חגיגי. ראה: דואר היום, כ"ז באב תרע"ט.

לקראת שיבה לארץ-ישראל

יפה היה כוחה של לונדון עבור הרב לשעתה. בדיעבד ייתכן ובגולה זאת פעל באורח נמרץ יותר משהיה יכל לפעול בארץ-ישראל באותה השעה. מששכנו מאורעות המלחמה ונמוג הערפל המדיני מעל זירת הקרבות בכלל ובארץ-ישראל בפרט, ברור היה לרב - שגם בגלותו הקפיד על שמירת התואר "רבן של יפו והמושבות" - כי מקומו בארץ-ישראל. השאלות שעמדו על הפרק היו, מהו העיתוי ההולם לשיבה ומהו התפקיד שימלא בארץ-ישראל, כדי לקדם את רעיון תחיית ישראל בארצו כפי שהוא הבינו.

הרהורים בדבר סיום תפקידו ביפו נשתמעו מתוך דבריו עוד בתקופת כהונתו ביפו¹⁵⁴, אולם החלטה סופית בעניין זה גמלה בלבו רק בעת שבתו בלונדון. עיתוי יוזמת חלק מן הנהגת היישוב הישן למנותו לרבה של ירושלים היה מוצלח מבחינת נכונותו הנפשית להתייצב בפני אתגרים אישיים ולאומיים שהזמן גרמם, אולם ההכרעה לגבי קבלת תפקידו החדש לא היתה קלה כל עיקר. היכרותו הממושכת עם היישוב הישן לא בישרה שיתוף פעולה לעתיד לבוא עם חוגים אלה. כשנתמנה לרבה של קהילת "מחזיקי הדת" נקט אמצעי זהירות כדי למנוע כל עימות אפשרי עם גורם כלשהוא בקהילה. עתה שקל בכוזב ראש האם להיענות להצעות להתמנות לרבה של ירושלים, על אף שידע בברור, כי התפקיד טומן בחובו אפשרות להתנגשויות חריפות עם גורמים שונים ביישוב הישן. מה האיץ ברב שנשא בנפשו את צלקות ידיבותו עם הקנאים, להיכנס לגוב החרדים שחלקם לא הסכין אף עם מינויו לרב ביישוב החדש, קל וחומר לא בתוככי ירושלים. מה הניע איש אוהב שלום ורודף שלום שכל ימיו נתרחק מעימותים ומחלוקות, לעלות לזירת ההתנגשויות של היישוב הישן?

המענה לשאלות אלה מחייב דיון בפרטי תהליך המינוי, החל מהעלאת ההצעה ועד לשלב של קבלת המינוי. המדובר בפרק זמן ממושך שבמהלכו התחבט הרב, אם להיענות להצעה או לדחותה. הרעיון עלה לראשונה על הפרק בשעה

שתמונת המצב בארץ-ישראל היתה מעורפלת. מלחמה ושלום שימשו בערבוביה, והשלכות המלחמה הממושכת על מעמדו של היישוב הישן עדיין לא נתבהרו כל צרכן. כתמורות שחלו ביישוב בכלל וביישוב הישן בפרט בתקופת המלחמה ולאחריה, נודעה השפעה על החלטתו הסופית של הרב ולפיקך יידון נושא המינוי תוך שילובו בניתוח היערכותו המחודשת של היישוב היהודי בארץ-ישראל.

פרק ג

עולה של רבנות

התארגנות היישוב היהודי בארץ-ישראל לאחר מלחמת-העולם הראשונה

היישוב היהודי בארץ-ישראל על כל פלגיו הגיב במהירות על האירועים שפקדו את ארץ-ישראל עם סיום השלטון העותמאני. מיד עם ראשית הכיבוש הבריטי התקיימה אסיפה של נציגי היישוב בפתח-תקווה, שבחרה בוועדה מסדרת זמנית כדי שתפעל לכינוס נציגי היישובים, המוסדות והארגונים בארץ. בחודש טבת תרע"ח התקיימה האסיפה המכוננת הראשונה של היישוב ללא השתתפות נציגי החרדים וה"מזרחי", ובחרה בוועד זמני של יהודי ארץ-ישראל. בירושלים החלה ההנהלה הציונית בראשות טהון והופיין בפעילות לבחירת הנהגה מאוחדת לכלל העדות והפלגים היהודיים שבעיר. "הוועד הכללי", ועד כל הכוללים בירושלים, התנגד לסדרי הבחירות שהוצעו על ידי אישים אלה בטענה כי סדרים אלה נועדו מראש לצמצם את משקלו של היישוב הישן במוסדות שייבחרו. אנשי הוועד הכללי וחוגים לא חרדיים, אופוזיציוניים לטהון והופיין שחברו אליהם, החליטו לקיים במקביל לבחירות לוועד העיר ליהודי ירושלים, בחירות לוועד עיר אשכנזי. בין אלה היו מי שנמנו לפני מלחמת העולם עם אנשי אגודת "עזרה", אשר עוד בשלהי התקופה העותמאנית, היו שרויים במאבק עם ההנהגה הציונית על דקת "מלחמת השפות". לקבוצה זאת ניתוסף ד"ר נפתלי זייץ שנמנה בעבר עם נאמניו של אהרן אהרונסון. בחודש אדר

-
1. על ראשית התארגנותו של היישוב לאחר מלחמת-העולם הראשונה ראה: אי דובינשטיין, "מיישוב למדינה, מוסדות ומפלגות", ב' אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1976, עמ' 151-163.
 2. ראה על כך בפירוט: פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 36-46. הנ"ל סוקר בפירוט את תהליך הבחירות וסבך הניגודים בתוך החברה הירושלמית.
 3. שם, עמ' 40. על חברת ה"עזרה" הגרמנית, פועלה ומאבקה בארץ-ישראל ראה: מ' דינות, חברת ה"עזרה" ליהודי גרמניה, ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"א.

תרע"ח נבחרו שני ועדים, הראשון לכלל יהודי ירושלים, והשני לעדה האשכנזית בלבד. משא ומתן על איחודם של שני הוועדים לא עלה יפה, ובמהלכו פרשו מן הוועד האשכנזי ד"ר וייץ ואנשי ה"עזרה" אשר חשו כי הוועד האשכנזי שנבחר אינו זה ההולם את דפוסי חשיבתם ועולם ערכיהם. מסוף שנת תרע"ח נשא ועד העיר האשכנזי אופי חרדי קיצוני.

סמוך למועד ייסוד ועד העיר בירושלים, הוקם בעיר מוסד חשוב נוסף - ועד רבני מאוחד, שהיה מורכב מנציגי האשכנזים (חסידים ופרושים) ונציגי הספרדים⁴. בין חברי הוועד היו הרבנים: י"ל דיסקין, י"ח זוננפלד, ח' אלישר וצ"פ פרנק. ככתחילה לא היה לוועד הרבנים המאוחד, ששאף לשאת בעול ההנהגה הדתית-רוחנית של היישוב, אופי אנטי-ציוני. כמו כן נזהר ועד הרבנים מהזדהות עם אחד מוועדי העיר של ירושלים. באותה עת הגיע לארץ-ישראל ד"ר חיים וייצמן, שעמד בראש "ועד הצירים לארץ-ישראל". גוף זה הוקם ביוזמת התנועה הציונית במטרה לסייע ליהודי ארץ-ישראל בשיקומם ובארגון מוסדותיהם, וכדי לקשר בין האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל לבין השלטונות. עם בזוא החל וייצמן בניסיונות ליצור בירושלים הנהגה מלוכדת שתפעל בתיאום עם התנועה הציונית. לשם כך נפגש בין היתר עם "ועד הרבנים המאוחד".

מפעל שיקומו של היישוב היהודי בארץ-ישראל ניזון במידה מכרעת מכספים שהוזדמו על ידי התנועה הציונית ומוסדותיה. עם הנהגים מתקציבים אלו נמנו גם אנשי היישוב הישן שבמהלך מלחמת-העולם הראשונה ולאחריה, ניצבו בפני שוקת שבורה מבחינת מצבם הכלכלי. עובדה זאת הניעה גורמים

4. ועד הרבנים הוקם בבי' בניסן תרע"ח, דאה: פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 56; מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 18-22. ידיעה על הקמת ועד הרבנים, שוגרה אל הרב קוק על ידי הרבנים דיסקין, פרנק, אלישר ופאנייגל. בין היתר נאמר בו: "...ויעים יהיה לנו לעמוד בקשר של חליפת מכתבים תמידי עם גדולי רבני ישראל בארצות פזוריהם בנוגע לעניינים כלכליים הנוגעים לחוג חוות דעת רבנית..." (אגרת מכ"ג באייר תרע"ח, מצויה באוסף הרב נריה).

שונים ביישוב הישן להגמיש עמדות ביחס לתנועה הציונית ולהגיע עמה להידברות ושיתוף פעולה מוגבל. הדעות ביישוב הישן בנושא זה לא היו אחידות והיה פלג קיצוני בראשות הרבנים זוננפלד ודיסקין שמלכתחילה לא היה נכון להגיע לכל פשרה עם הציונים, לגבי שינויים אפשריים במבנה הרבנות ומוסדות החינוך. ועד הרבנים לא היה מלוכד בעמדתו ביחס לתנועה הציונית ובמהלך המשא ומתן שניהלו אנשי הוועד עם וייצמן נמשוהו כמה מדמויותיו המרכזיות ובראשם הרב דיסקין, עובדה שגרמה בסופו של דבר להתפוררותו של ועד הרבנים. ניסיונותיו של וייצמן ושותפיו לוועד הצידים ליצור הנהגה מאוחדת בארץ-ישראל לא עלו יפה. כשלו וייצמן לא היה סוף פסוק במגעים בין הגופים הציוניים למקצת החרדים. משא ומתן מחודש שניהלו חוגים חרדים בראשות הרב פרנק עם ועד העיר ליהודי ירושלים הסתיים בחודש טבת תרע"ט בהקמת "משרד הרבנות" בירושלים. ציפיות ראשי המוסד החדש, שהוא יוکر כבית-דין וכמוסד הדתי המרכזי ביישוב לא נתממשו, שכן רבניו לא נמנו עם האישים הסמכותיים המקובלים בציבור החרדי. משרד הרבנות שזיקתו לוועד העיר ליהודי ירושלים היתה בעוכריו, לא גרע מחלקם של בתי הדין הקיימים בירושלים, והשפעתו בקרב הציבור החרדי היתה מוגבלת. למרות זאת, מתוך חשש להתעצמות כוחו ומשהעלו חרס מאמצייהם להביא לביטולו, יזמו החרדים הקיצוניים ואנשי ועד העיר האשכנזי הקמת בית דין חדש, שאמור היה לשמש אלטרנטיבה למשרד

5. על הדקת הסוציולוגי-היסטורי לקשיים בבחירת הנהגה ביישוב האשכנזי בירושלים ראה: מ' פרידמן, "על מבנה הנהגת הציבור והרבנות ביישוב הישן האשכנזי", פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, י"ב בן-פורת, ב"צ יהושע, א' קידר (עורכים), ירושלים תשל"ז, עמ' 273-288.

6. המשרד מנה שמונה חברים, מחציתם אשכנזים ומחציתם ספרדים. על הקמת המשרד ראה: אר"ר, ספר הפרוטוקולים של משרד הרבנות לעדת ישראל, פרוטוקול מתאריך 18.12.1918; וכן ראה כתבתו של ד"ר ברינקר ב"המזרחי", ז' באדר תר"פ. משרד הרבנות ארגן את האסיפה הראשונה של רבני ארץ-ישראל והניח בכך בסיס לארגון רבנים ארצי. ברינקר מציין, כי לאחר שובו של הרב לארץ-ישראל, הוא השתתף בחלק משיבות משרד הרבנות.

הרבנות. למעשה התפצלה העדה החרדית לשתי קבוצות שמנהיגי כל אחת מהן ראו עצמם כמייצגים הלגיטימיים של העדה האשכנזית⁸⁵. בחידות חדשות שנערכו לוועד העיר האשכנזי ולוועד העיר ליהודי ירושלים והתפצלות היהדות החרדית בין שני הוועדים, הגבירו את המתח בין המתונים והקיצוניים במחנה זה.

אל המערכת הסבוכה ורבת הסתירות של מגמות ומוסדות לאומיים, דתיים, כלכליים, חברתיים, כיתתיים ואישיים נקלע הרב קוק, שהזמנתו לכהן ברבנות בירושלים, שיקפה את השינויים שחלו במעמדו של היישוב הישן ואת הסתגלותם של גורמים מרכזיים בתוכו לתנאים החדשים. כהונת הרב קוק בירושלים שנראתה כבלתי סבירה לפני מספר שנים הפכה לעובדה, שנויה במחלוקת, מסעירה לעתים, אולם עובדה.

משבר ההנהגה ביישוב הישן, והתמוטטותו הכלכלית ומגד התגבשות הגורמים הציונים בארץ-ישראל, היו מהגורמים המרכזיים שהכשירו את הקרקע לפנייה אל הרב.

7. פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 85.

שובו של הרב קוק לארץ-ישראל ומינויו כרבה של ירושלים

הרב קוק שאף להתגורר בירושלים עוד בתקופת כהונתו כרבן של יפו והמושבות, אך לא הביע אז את רצונו בכהונה רבנית בירושלים⁸. מקצת ממנהיגי ירושלים שהסתייגו כבר אז מאישיותו מדעותיו מהגותו ומפועלו, חששו שמא בשלב מסוים יעלה לירושלים וישא עיניו למשרה ציבורית מרכזית. דאגה זאת כירסמה לא רק בלב מתנגדיו, גם בין אלה שראו בו מנהיג רוחני הולם ליישוב החדש, היו שסברו, שאין עמדת הרבנות בירושלים הולמתו⁹.

מלחמת-העולם הראשונה, היעדרותו הממושכת של הרב קוק מארץ-ישראל, ניתוקו מקהילת יפו והמושבות, התמורות המפלגות שחלו בארץ-ישראל ובעולם, כל אלה יצרו מציאות חברתית חדשה שעוררה את כל הגורמים להערכת מצב מחודשת.

כחודש לאחר כיבושה של ירושלים החלו להגיע אל הרב קוק פניות רשמיות ובלתי רשמיות לשוב ארצה ולכהן ברבנות בירושלים¹⁰. העסקן הירושלמי גדליה נחמן ברודר זקף לזכותו את דעיון מינויו של הרב קוק כרב

8. אגרות, א, עמ' פט. הרב רצה לסיים את תפקידו ביפו ובמושבות ולהתיישב בירושלים, "כלא נשיאה בתפקיד רשמי. הוא היה נכון לשמש כממונה על כולל וילנא."

9. הרבנים זוננפלד ודיסקין, גם אם חלקו על דרכו של הרב קוק לא עדערו על מעמדו כרב ביישוב החדש. לעומת זאת התנגדו שניהם בתוקף למינויו כרב בירושלים. אליעזר בן-יהודה שעמד בקשרים מסוימים עם הרב קוק, כתב לדגל שובו של הרב ארצה, כי עוד בתקופה העותמאנית רצו לשים כתר רבנות על ראשו, אלא שאז לא יצא הדבר לפועל. ראה: דואר היום, ג' באלול תרע"ט. וכן ראה בעניין זה עדות הראויה להיבחן בקפדנות של אפרים כהן רייס, מהדמויות הציבוריות המרכזיות בירושלים דאז. א"י כהן רייס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 250-251; וכן דברי הרב זוננפלד על הרב קוק שאף הם ראויים להיבחן בקפידה זוננפלד, (לעיל, פרק ב, הערה 86), עמ' 185-186, 399-402.

10. פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 88, טוען כי מעמדו של הרב קוק בתנועה הציונית והזהרותו עם היישוב החדש "...היו גורמים מכריעים בשיקוליהם של מנהלי המוסדות וראשי המתונים בשעה שהחליטו לבחור בו כמנהיגם הדתי...". להערכתם ישפר המינוי את תדמיתם בעיני יהדות הגולה, וכתוצאה מכך יגדל הסיוע המוענק להם על ידי יהודי התפוצות.

גלגל

בירושלים. לדבריו, חתנו הרב משה אוסטרובסקי המריצו לכך באומרו "...האיש היחידי בעולם המוכשר לשבת על כסא רבנות זה בשעת תחיה זו... הוא הגאון... קוק..."¹¹. ברודר ציטט את דברי חתנו בפני "הוועד הכללי" של כוללי ירושלים ובמהלך דיון שנתקיים בוועד נתברר כי קיימת הסכמה לגבי מועמדותו, הן מצד הפרושים והן מצד החסידים. ברודר שהחל לפעול להגשמת הרעיון, נמנע מלשאול ישירות את הרב דיסקין לדעתו, והסתמך על הוות-דעת של הרב חרל"פ, אשר העיד על ההערכה המרובה שרכש הרב דיסקין לרב קוק¹². ההימנעות מנטילת הסכמה מאת הרב דיסקין נבעה לדברי ברודר מתוך חשש לחולשת דעתו, על שלא הושגה הסכמה בירושלים להציע בפניו את כתב הרבנות. הרב פרנק אושש הערכה זאת בהעידו על מורת רוח שהביע הרב דיסקין בפניו, על שלא היה לו לעזר "...להסב את הרבנות אליו..."¹³. נראה כי ברודר המעיט במשמעות הסתייגותו של הרב דיסקין מהמינוי ונטה להפריז בחשיבות גילווי חיבה שהרעיף האחרון לעתים, על הרב קוק.

מוקד ההתנגדות למינוי הרב היה מצוי לדעת ברודר בכולל "שומרי החומות", שבראשו עמד הרב זוננפלד. עובדה זאת לא עוררה בקרב חששות כבדים, שכן גם בעבר פעלו בכולל זה יסודות אופוזיציוניים שהערימו קשיים בדרכו של הרב שמואל סלאנט, אולם לא עלה בידם לערער את מעמדו הדומיננטי ביישוב הישן. מפי הרב זוננפלד, קשה היה בשלב ראשון להציג דבר ברור ועמדתו נחשפה ואולי גם התגבשה, רק בשלב מאוחר יותר. הרב צבי פסח פרנק, מקורבו של הרב קוק מתקופת יפז זמן הדמויות

11. ג"נ ברודר, "לקורות הרבנות הירושלמית האשכנזית במאה השנים האחרונות", מ' אוסטרובסקי (עורך), איש ירושלים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 59; באגרות, ג, עמ' שד מצויה אגדתו של ברודר לרב קוק בה כתב בין היתר: "...בפה מלא אוכל להגיד שממני יצא כל הענין הזה..."

12. ברודר, שם.

13. אגרות, ג, עמ' טו.

המרכזיות ביישוב הישן, בישר לרב על "קצת התעוררות" שערך כדי להכשיר את בואו מלונדון לירושלים, "...לשכון כבוד בתוכנו בתור רב ואב"ד לכל קהילות אשכנזים יצ"ו..."¹⁴. הרב פרנק תיאר את הפורענויות שפקדו את היישוב הישן בעת המלחמה ושיתקו למעשה כל פעילות בקרבן. מצבו של היישוב הישן בחומר וברוח היה בכי רע ולדבריו "...דרוש מאוד שיהא גבר מורם מעם עומד בראש להפיח רוח חיים בעצמות היבשות... ולתת פנים מסבירות לבני דורנו החדש בכל לשון שהם שומעים... ולזאת רצוני לדעת אם בדעת הדר"ג...לשוב במהרה לארץ הקודש, כי אז אקוה להשתדל עוד בדבר הזה הצריך התחכמות איך לאחד את הדעות המפוזרים בפה עיה"ק למכביר..."¹⁵. הרב פרנק, שנמנה עם החוגים המתונים ביישוב הישן, היה ער לשוניוים שפקדו את ירושלים. הוא התאכזב מוועד העיר האשכנזי¹⁶ ונראה שחש כי במוקדם או במאוחר יהיה צורך להעמיק את שיתוף הפעולה עם הממסד הציוני ולמלאכה זאת יכשר - לדעתו - הרב קוק. הרב קוק הוכיח בתקופת כהונתו בלונדון כי ענייני היישוב הישן ומוסדותיו קרובים ללב¹⁷, והרב פרנק סבר, שלאחר הכנה מוקדמת ונאותה ניתן יהיה לגבש סביבו את הגורמים המרכזיים במחנה החרדי.

בראש חודש אלול תרע"ח נקט הצעד הממשי הראשון לקידום מינויו של הרב. לאחר תפילה שקיימו בחברון באותו יום ראשי הוועד הכללי ומוסדות ישיבת "עץ חיים" ובית-חולים "ביקור חולים", הם נימנו וגמרו להזמין את הרב

14. אגרות, ג, עמ' רצו.

15. שם, שם; וכן ראה אגרות נוספות של הרב פרנק בעניין זה כעבור כחודש, שם, עמ' רצז-רצח.

16. לדבריו נוכח מיד כי אין בוועד זה ממש. ראה: שם, עמ' שה.

17. ראה בקשתו לחוש לעזרת מוסדות החינוך "עץ חיים" ובית-חולים "ביקור חולים", שם, עמ' יד-טו; שם, ב, עמ' שלב. כמו כן פנה בבקשות לעזרה למוסדות חינוך ודת ביישוב החדש (שם, ב, עמ' שכג, שטז-שז) הרב פרנק בפנייתו לרב קוק ייחד דברים לגיוס תמיכה כספית עבור היישוב הישן.

קוק לכהן כרבה של האשכנזי של ירושלים¹⁸. על חלקם של גורמים חרדים נוספים בהזמנה ועל עמדת ועד העיר ליהודי ירושלים, חלוקות הדעות בין החוקרים, לגבי מידת מעורבותם בעניין זה ומניעיהם¹⁹.

פנייה רשמית בשם ראשי מוסדות הישוב הישן הנ"ל הופנתה לרב בי"ט באלול תרע"ח²⁰, ובעקבותיה הלכו ותכפו, מראשית שנת תרע"ט, פניות ראשי המוסדות אל הרב בדרישה שיקבל עליו את עול דבנות ירושלים²¹. בתגובה לכתבים אלה הודיע: "...קטנתי מלשאת עלי את משא הקודש הזה שהיה ראוי ליחידי סגולה גדולי עולם, אך אם טובת עיר הקודש... דורשת כזאת לא אוכל לסרב..."²². פניית עסקני ירושלים אליו עלתה בקנה אחד עם ציפיותיו הכמוסות, אלא שירושלים על מורכבותה הכיתתית והאנושית הרתיעה אותו. על חששותיו קודם להכרעה ניתן לעמוד גם מאגרת להוריו בה ציין בין היתר: "...בכל זאת לא אדע איך הוא המצב, ואם העול המוכרח להיות עמוס בזה הוא לפי כוחי וכשרונותי הדלים..."²³. במקביל לדיווחים שקיבל מעסקני ירושלים ביקש מבני משפחתו לערוך בירורים נוספים, ולהעמידו על המצב בפדיון. הוא ראה טעם לפגם בכך שהפניות

18. ראה בעניין זה מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 33-55; פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 87-109.

19. על עמדותיהם של פרידמן ומורגנשטרן בנושא הנדון ראה: פרידמן, שם, עמ' 87, הערה 1, עמ' 89, הערה 3.

20. אגרות, ג, עמ' רצט-רש. כעבור כמה שבועות שלחו אותם עסקנים מכתב נוסף אל הרב קוק באותה הרוח. בין החותמים היו: ג"נ ברודר, מ' מיקוצ'ינסקי, יצחק ספיר וחיים סלומון; וכן ראה: פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 237-240; בלוי (לעיל, פרק ב, הערה 4), עמ' פח.

21. אגרות, ג, עמ' שא-שב; וכן ראה באגרות הרב לבנו, שם, עמ' דמג-דמד.

22. אגרת מהרב קוק אל הוועד הכללי כנסת ישראל מיום כ"ו בתשרי תרע"ט, גצ"ד, תיק הרב ג'נ ברודר 21/1.

23. אגרות, ג, עמ' דלט. אביו עודדו לקבל את התפקיד ולא להרתע מעומס העבודה. ראה: שם, עמ' שג, שה.

אליו מצד היישוב הישן היו רק מצד "...יחידים ומוסדות בודדים..."²⁴. מקורבו של הרב קוק, עורך הדין מ' עליאש, שהגיע לארץ-ישראל כמה חודשים לפניו, ניסה לנהל על קנקנה של ירושלים, ואת מסקנותיו הזהירות שיגר לרב. השורה התחתונה בדבריו היתה: "...ואחרי הכל אפשר שאני אינני מבין די, את כל היחוסים ואת כל הכוחות החיות בכל האופנים האלה... ואינני נכנס ראשי ורובי לתוך עולם זה של תנועה תדירית וניגודים בלי סוף..."²⁵. על פי התרשמותו של עליאש זכה הרב לאהדה בכל שדרות הציבור בארץ-ישראל, אלא שכל סיעה ומפלגה תלתה ציפיות שונות ומנוגדות ברב, עובדה שהיתה עלולה להעמידו במבוכה עם הגיעו לירושלים.

כדי למנוע או לצמצם חיכוכים אפשריים העלולים להתגלע בעקבות מינויו לרבה של ירושלים, ביקש הרב לפעול למען השגת הסכמה נרחבת למינויו. הוא הציע להקים בירושלים מוסדות הנהגה משותפים לאשכנזים ולספרדים ורמז על רצונו בהשגת תמיכה למינויו מצד גדולי תורה בגולה. לגופו של עניין דחה את הדיון בפרטי ההצעה עד שהחשובים באישי ירושלים יגישו לו כתב רבנות מפורט לכל פרטיו ודקדוקיו²⁶. על כך השיבו ראשי המוסדות באופן כללי, שלהערכתם אין איש בכל הארץ זולת הרב קוק, שיוכל לכהן ברבנות בירושלים. מדבריהם בצבצה מבוכה נוכח אי יכולתם להשיב בפירוט על כל שאלות הרב²⁷ ונראה כי נקטו זהירות, כדי למנוע הכשלת יוזמתם על ידי חוגים שהתנגדו לרב זה מכבר. על פי הצעתם רצוי, כי הרב יבוא

24. שם, עמ' דל"ט.

25. שם, עמ' יג.

26. גצ"ד (לעיל, הערה 22).

27. אגרות, ג, עמ' שא-שג. אל תשובה זאת נוספה חתימת אישים וגורמים נוספים בירושלים בהם בית-דין-צדק אשכנזים בירושלים, כולל אמריקא, תלמוד-תורה וישיבת מאה שערים ומנהל הישיבה יוסף גרשון הורוביץ. עובדה זאת מעידה על התרחבות חוג המצדדים בבואו של הרב קוק ובמינויו לרב בירושלים.

לירושלים ללא דיווח ולכשיבוא יוסדרו הנושאים הטעונים בירור²⁸. מן ההתכתבות המסועפת שבין יוזמי המינוי לבין הרב²⁹, מתברר שבעצם ליוזמים עצמם לא היה נהיר שיבו המדויק של המינוי המוצע, והגדרתו הפורמלית נשתנתה מפעם לפעם. ייתכן ונושא זה נותר לוטה בערפל במכוון, כדי לאפשר הדיפת ביקורת על המינוי על ידי הצגתו באור שונה בפני אישים שונים. מכל מקום, תהליך המשא ומתן חשף בפני הרב קוק את חולשתם וחששותיהם של המצדדים במינוי, ושימש עבורו התראה מוקדמת על הקשיים בהם הוא עלול להיתקל.

הרחבת מעגל התומכים במינוי - לפחות למראית עין - נעשתה באסיפת רבני ארץ-ישראל, שכונסה בעזרת משרד הרבנות בירושלים וקראה לרב קוק לבוא לארץ-ישראל כדי להרים את קרן התורה והדת. ברם, גם קריאה זאת לא התייחסה למשרה ספציפית בירושלים³⁰. פניות מסוג זה, שאמורות היו לחזק את ידי הרב, הותירוהו בספיקות לגבי שיב ההצעה.

ראוי לציין כי רוב אנשי ועד העיר האשכנזי הביעו בשלב ראשון תמיכה במינוי, אלא שהם עצמם היו מודעים למגבלות סמכותם הציבורית³¹. גורמים לא חרדיים, כגון מוסדות ואישים שהשתייכו לתנועה הציונית שותפו במהלכים שקדמו להכתרת הרב, שהיה אמור להיות גם חוליה מקשרת בין הממסד הציוני למימסד החרדי³². הרב חרל"פ הציע את מועמדותו של

28. שם, עמ' שד.

29. אגרות, ג, נספחות.

30. הציר, ניסן-אייר תרע"ט. אסיפת רבני ארץ-ישראל כונסה בה' באייר תרע"ט.

31. אגרות, ג, עמ' שט. ברוך ראובן שלמה הלוי יונגרייז, מזכיר ועד העיר האשכנזי, שיגר אגרת עתירת שבחים לרב בשם הוועד. הוא קונן על ירידתו של היישוב הישן וביקש תמיכה כנגד המבקשים לקעקע את יסודותיו. בדבריו הדגיש את העוול שנגרם לוועד האשכנזי על ידי ועד העיר ליהודי ירושלים. וראה בעניין זה גם, אגרות לראי"ה, עמ' סב, סד.

32. פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 88.

הרב קוק בפני וייצמן³³ ומשלחת מנהיגי ה"מזרחי" העלתה את מועמדותו בפני ועד העיר המאוחד ליהודי ירושלים³⁴. דומה כי וייצמן לא גילה התלהבות יתירה ולכאורה תמוה מדוע לא תמך באופן גמרי באישיות הרבנית הבכירה ביותר שרחשה אהדה לציונות.

יש הסבורים כי הסיבה נעוצה בהקמת תנועת "דגל ירושלים", שעוררה תרעומת בקרב החוגים הציונים³⁵. למרות שאין הוכחה חותכת לביסוס השערה זאת היא נשמעת סבירה. מלבד זאת, ייתכן והאינדווידואליזם שאיפיין את הגותו ופועלו של הרב קוק נחשב כסגולה פרובלמטית בעיני וייצמן ועמיתיו להנהגה הציונית.

במקביל למשא ומתן שניהל עם עסקנים ומנהיגים בירושלים, הכשיר הרב את הקרקע לנטישת רבנות יפו והמושבות שלהלכה עוד כיהן בהן. באגרת לוועד קהילת יפו, ביטא את געגועיו וחובתו לבני העיר שמצי השמועה למד על התארגנותם המחודשת במוסדות הקהילתיים, ובכלל זאת הקמת משרד רבנות מקומי³⁶.

נראה כי כשנה קודם שובו לארץ, גמלה בלבו ההחלטה שלא להמשיך בכהונתו ביפו ובמושבות. הקלה על הינתקותו מקהילת יפו העובדה שחודשים לאחר כיבוש הארץ לא טרחו פרנסיה לפנות אליו בבקשה לשוב ולכהן בעירם³⁷. רק בחורף תרע"ט, בשעה שהמשא ומתן עם עסקני ירושלים כבר היה בעיצומו ונטיית לבו של הרב היתה ברורה, שטחו בפניו עסקני יפו את בקשתם שלא

33. חרל"פ (לעיל, פרק ב, הערה 134) עמ' פג-פד.

34. פרומוקול ועד העיר ליהודי ירושלים מיזם י"ז באב תרע"ח, אצ"מ J2/4005; על פי מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 34. לא מצאתי תעודה זאת באצ"מ.

35. אגרת מההסתדרות הציונית לרב קוק מתאריך 16.8.18, אצ"מ, Z4/106/20; מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 34-35.

36. אגרות, ג, עמ' רנד.

37. שם, עמ' רלט על כך העיר הרב "...ולא אדע ככל איך מתייחסים כעת אלי..."; וראה גם שם, עמ' רנג.

ימוש את עירם.

הכרעתו הסופית נדחתה עד שובו ארצה, בין היתר מפני אי-ודאות שקיננה בלבם ביחס למשרה המוצעת בירושלים³⁸.

חוסר הבהירות נמשך עד בואו לירושלים ואף לאחר מכן. ש"ח קוק, אחיו של הרב, שהגיע ארצה כמה שבועות לפניו, דיווח על פגישותיו עם גורמים שונים שהיו מעורבים בהצגת מועמדות הרב. לדבריו, רצה הרב חדל"פ לשלוח מספר פעמים מברק לקוק שיעכב את נסיעתו או לפחות יימנע מלעלות לירושלים. עתה נראה כי יושבו ההדורים, אולם להערכתו הקנאים לא יראו בעין יפה כירסום במעמדם, ולכן המליץ ש"ח קוק בפני אחיו שייפגש תחילה עם הרבנים דיסקין וזוננפלד וינהג על פי עצתם. עוד ייעץ לו, כי עם בואו לירושלים ראוי לו להמנע מלהתערב מייד בענייני ציבור, אלא יסתפק במתן שיעורים בשיבות, ישתדל לרכוש את אהדת הציבור³⁹, ולאחר מכן, ישקול על פי הערכתו כיצד לנהוג. לדבריו, מרבית חברי משרד הדבנות והוועד האשכנזי כמהים לבואו ובכלל לירושלים יש לו מחנה תומכים גדול. רוח דומה נשבה בדיוני הוועד הכללי של הכוללים, אשר נציגיו התחייבו בפני ש"ח קוק לקבל את עמדותיו של הרב קוק "...אפילו אם יאמר דבר אשר לא יראה בעיניהם, על ימין שהוא שמאל..."⁴⁰.

בני משפחת קוק היו חרדים לבריאותו הרופפת של הרב ומשנתברר כי קיימת

38. שם, עמ' רנז.

39. הדברים לקוחים מתוך אגרת שנשלחה לרב קוק על ידי אחיו שמואל חנא בתאריך ח' באב תרע"ט. האגרת המקורית מצויה באוסף הרב מ"צ נדיה. דברי הוועד הכללי נמסרו גם בכתב ועליהם חתמו בין היתר האישים הבאים: נ"ג ברודר, מאיר אדלר, ר"ז רובין, די"מ דיכמן, י"מ טיקוצ'יוסקי ועוד. דברי הוועד הכללי כלולים במכתב מח' באב תרע"ט שנועד לפירסום פומבי, ובין היתר נכתב שם: "...באסיפת ראשי המוסדות הציבוריים... הוחלט פה אחד כי אם בא רבנו... לכהן... בכהונת הדבנות... אין לשום מוסד כללי או פרטי לחוות דעתו בהחלט, בעניינים הנוגעים להנהלת הדבנות, להנהגת העיד להנהגת המוסדות. ממשלתנו היא ממשלה בלתי תלויה בדעת אחרים... ואחריו ילכו ראשי המוסדות ובטח תלך העם כולו אחריהם..." (אוסף נדיה, שם).

40. שם, שם (האגרות מח' באב תרע"ט).

התנגדות למינויו, הם בחנו את ממדיה ועוצמתה, בין היתר מתוך מגמה למנוע בעדו מליטול עליו את התפקיד, אם יהיה להערכתם, כרוך בצער ובסבל⁴¹. ש"ח קוק נפגש עם הרבנים דיסקין וזוננפלד, ולהערכתו לא התכוון דיסקין להביע התנגדות גלויה למינוי הרב קוק. לעומת זאת מדברי הרב זוננפלד נשמעה הסתייגות, אולם כשאמר ש"ח קוק לרב זוננפלד - "...אני מבין... שר' חיים הוא המתנגד הכי חריף ואת זאת אכתוב לרב, אז קם ר' חיים ממקומו ואמר בקול יותר רם, חס ושלום ומי יתן ולא יסבול מהתנגדות אחרים שאינם מודים בשיטתו. אני מכיר את הרב מיפו שהוא גאון וצדיק ואל תכתוב בשמי כמו שאמרת..."⁴².

במהרה נתברר כי אזהרות ש"ח קוק וחששותיו היו במקומן. מתנגדי המינוי לא שקטו וטכסו עצות שונות כיצד להכשילו. בכ"ט באב תרע"ט, ימים ספורים לפני שובו של הרב, נתפרסמה בעיתונות מודעה תחת הכותרת "בשורה טובה" ובה נתבשרו בני ירושלים על נקיטת צעדים הולמים מטעם רבני וגאוני העיר כדי למנוע בעד אש המחלוקת מלהתפרץ⁴³. במודעה נמתחה ביקורת על יוזמי המינוי, על שלא נועצו ברבני הקהילה וזקניה. הקהל נתבשר על משלחת אנשים נאמנים שייצאו לקראת הרב קוק, כדי לעכבו בדרכו לירושלים "...ובאופן שכזה לא יגרם ח"ו לידי חלול שם שמים... ובנתיים יהיה אפשר לסדר פה הדבר בדרך הנאות כדת וכדין כאשר הוא ראוי לכה"ק ירושלים..."⁴⁴. "בשורה טובה" זאת היתה למעשה הצעד הפומבי הראשון במאבק החרדים הקנאים נגד מינוי הרב. היא נועדה לדמוז על אי הלגיטימיות שבמינוי, ליצור אוזידת אי-ודאות ולערער את בטחונם של אוהדי הרב והרב עצמו. לטווח הקצר אמנם הושגו יעדים אלה.

41. פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 239.

42. שם, עמ' 240. לדברים אלה ובעיקר לניסוחם ראוי להתייחס בזהירות.

43. דואר היום, כ"ט באב תרע"ט.

44. שם, שם.

מיד עם בואו ארצה, עוד טרם עכה לירושלים קיבל הרב אגרת מאת מתנגדיו בירושלים ובה דברים ברוח "הבשורה הטובה"⁴⁵; בתגובה השהה את עלייתו לירושלים ומשעלה, נמנע בשלב ראשון מלקבל עליו את משרת הרבנות. כנגד המעכבים והמסתייגים ראוי לציין, כי אל רשימת המבדלים על בואו של הרב קוק הצטרף אליעזר בן-יהודה שבעבר גונה על ידי הרב קוק בלשון תקיפה ביותר⁴⁶. בן-יהודה הגדיר את הידיעה על מינוי הרב קוק כרבה של ירושלים "...בין הבשורות הטובות שנתבשרנו במשך השנה שעברה בשבתנו בכלות אמריקה..."⁴⁷. בן-יהודה הדגיש, שלמרות שלא מפי הרבנים יחיה היישוב היהודי החדש, ראוי כבר על מינויו של קוק, המסמל את הרוח החדשה המפעמת בקרב הציבור הירושלמי. לדבריו, הרב קוק הוא אחד הרבנים הגדולים שקמו בזמן החדש בגולה הרוסית, רב המביט על העולם במבט אנושי וטבעי וממזג בין ישן לחדש. שבתי בן-יהודה, ששיקפו במידה רבה תחושות שרווחו בקרב היישוב החדש כלפי הרב, עלולים היו להיות לו כדועץ ביישוב הישן. לשיטת האחרונים, אם כופר כבן-יהודה מצא לנכון לחלוק שבחים לרב קוק, משמע שיש דברים בגו ומתוך שבחו של הרב נמצאת למד בגנותו.

45. מוועד העיר האשכנזי נשלחה בכ"ג באב תרע"ט אגרת אל הרב חרל"פ כדי שיעבירה לרב קוק באגרת נאמר כי בואו לירושלים בטרם עת עלול לגרום אי-נעימויות. בשם הרב דיסקין נאמר שאם יסתפק הרב קוק בתואר רב ואב"ד לאשכנזים, כך שלא ישתמע דבר לגבי רבנות כללית ולגבי קשר עם ועד העיר היהודי ירושלים, ניתן יהיה להשלים עם זאת. פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 240. לרב מ' אוסטרובסקי היו דעיונות שונים כיצד להשקיט את התסיסה שנתעוררה נגד המינוי, אולם הצעות אלו לא ירדו לשורשי הניגוד שבין הרב קוק לקנאים. ראה: טיזנזט מכתב של אוסטרובסקי לרב קוק מחודש אב תרע"ט, הצ"ד, תיק אישי אוסטרובסקי (אין ודאות שהמכתב אמנם נשלח לתעודתו).

46. ההשקפה, י" באדר ב' תרס"ה; אגרות, א, עמ' טז-יח.

47. דואר היום, ג' באכול תרע"ט. על התכונה לקראת בואו של הרב ראה שם, כ"ז כ"ח וכ"ט באב תרע"ט.

בב' באלול תרע"ט הגיע הרב קוק ברכבת ממצרים ללוד, שם נכונה לו קבלת פנים נלהבת. כתב רבנות הוגש לו במעמד רבנים, ראשי ישיבות ומנהלי מוסדות ביישוב הישן והחדש כאחד. בנאום שנשא מיד עם הגיעו דיבר על הרבנות הפושטת צורה ולובשת צורה, אלא שצורתה החדשה עדיין, לא מוחוורת דיה, ועל כן בשלב זה לא יקבל על עצמו משרת רבנות⁴⁸, וברצונו להשתקע בירושלים בתור בעל בית פשוט.

לדבריו אין בכוונתו להקניט מי שהוא ולחינם מצטטרים אלה החושבים שהוא בא לירושלים כדי לכהן בה כרב. עם זאת הוסיף: "...מובן שיש לי הרשות לעבוד לטובת ירושלים כמו לכל יהודי היושב בירושלים..."⁴⁹. לאחר ביקור חפוז ביפו והשמעת הצהרה בשבת תושבי העיר ובני המושבות שם הרב פעמיו לירושלים⁵⁰.

ככל שקרב מועד בואו לירושלים רבתה התכונה מצד אוהדיו ומתנגדיו כאחד⁵¹. נערך ניסיון נפל להחתים עצומה נגד הרב⁵², ומנגד הוקם ועד מסדר לקבלת פני הרב, שארגן תעמולה אוהדת מעל דפי העיתונות⁵³. בב' באלול תרע"ט, בשעות הבוקר הגיע הרב לירושלים ונתקבל בפתח

48. העברי, ערב סוכות, תר"פ. באותו מעמד הוגש לרב כתב רבנות (נוסחו ראה: אגרות, ג, עמ' שיד). על פי נוסחו הוזמן הרב לכהונת רבנות בירושלים. ניסוח זה יש בו משום צמצום והוא מעיד על חששותיהם וזהירותם של החותמים, שניסו אולי בנוסח זה למתן ביקורת מצד מתנגדיהם.

49. המזרחי, ד' בכסליו תר"פ. על חגיגות המעמד העיבה מסירת אגרת לרב - עליה היו חתומים בין היתר הרבנים דיסקין וזוננפלד - שקראה לרב קוק להימנע מלעלות מיד לירושלים. בתגובה שיגר הרב חרל"פ אגרת לדיסקין ובה התריע מפני חידוש מחלוקות והוצאות דיבה. הוא דרש מדיסקין לא להעניק חסות לחורשי רעת הרב. אגרת ברוח דומה שלח לרב זוננפלד. פרטים נוספים ראה: פרנש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 241.

50. העברי, ערב סוכות, תר"פ.

51. דואר היום, כ"ז וכו"ח באב תרע"ט. פרטים נוספים על ניסיונות לחבל בסיכויי בואו של הרב לירושלים ראה: מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 38-39.

52. המזרחי, ד' בכסליו תר"פ.

"מושב זקנים" על ידי נציגי ועד הצירים, ועד העיר, מוסדות היישוב הישן והחדש וקהל רב. הוא ניצל הזדמנות זאת להצהרה פומבית על דחייתו את ההצעה למנותו לרב בירושלים⁵⁴ ומיד עם בואו לעיר נועד לפגישות עם הרבנים זוננפלד ודיסקין. אצל הראשון נתקבל בקרירות וזכה לאיחולים שיכהן בקרוב ככהן גדול בבית המקדש. לדידו של זוננפלד היה איחול זה עדיף על פני ברכה להצלחה במשרת רבנות בירושלים. הרב דיסקין קיבלו במאור פנים ובשיחתם לא נדונה שאלת הרבנות⁵⁵. מעמדו הבלתי מוגדר של הרב השתקף בכרוזים שבישרו לציבור על קביעת מושבו בירושלים, כלא ציון כל תפקיד פורמלי בו ישא⁵⁶. יוזמי המינוי לא ראו בסירוב הרב סוף פסוק. חרף החלטתו להימנע מפעילות כרב בירושלים, פירסם "הוועד הכללי" ימים ספורים לאחר הגיעו מודעות הקוראות לשוחטים להביא חלפיהם לבדיקה אצל הרב קוק. פעולה זאת שבוצעה על ידי הרב, נועדה לקבוע דה-פקטו את סמכותו בירושלים⁵⁷. אמנם לא הוא שיזם את בדיקת החלפים, אולם היענותו לכך, עוררה תגובות נזעמות בקרב מתנגדיו, שמכאן ואילך נקטו כלפיו עמדות עוינות יותר ויותר⁵⁸.

לעומתם, לא הסתפקו תומכיו בבדיקת החלפים, אלא כינוהו בתואר "רב ראשי של ארץ הקודש"⁵⁹ וזאת בשעה שעדיין סירב להתמנות אפילו כרב

53. דואר היום, כ"ט באב תרע"ט.

54. על קבלת הפנים בירושלים ראה: חדשות הארץ, ה' באכול תרע"ט; פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 224.

55. פרוש, שם, עמ' 246. כעבור כמה חודשים פנה הרב קוק אל דיסקין, וביקש את תמיכתו בפעולותיו לחיזוק ענייני הדת בירושלים, הוא קיווה כי דיסקין "יזאיל בשונו לעמוד לימיני בכל מעשנו... על כן ארדיב עוז לחלות פני הדד"ג...". אגדות, ד, עמ' יט. תקוותיו של הרב קוק כשיתוף פעולה ולו חלקי עם הרב דיסקין נכזבו.

56. בי קלוגר, מן המקור, היישוב הישן על לוח המודעות, ב, ירושלים תש"מ, עמ' 90.

57. פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 246 ואילך.

58. על הדרדרות היחסים בינו ובין הקנאים ביישוב הישן ראה בפרק הדן ביחסיו עם הקנאים ו"אגודת ישראל".

בירושלים. פעולה זאת, כקודמתה, נועדה ליצור לחץ כפול. ראשית, לשכנע את הרב לחזור בו מסירובו ושנית להחדיר לתודעת הציבור את ההכרה שהרב קוק הוא הראוי לשאת בכתר הרבנות בירושלים.

על רקע אוליירה ציבורית שאהדה ועוינות שימשו בה בערבוביה חזרו אנשי הוועד הכללי וביקשו מן הרב, לקבל עליו את כהונת הרבנות⁵⁹. בתגובה ראשונית דחה הרב את ההצעה בפעם נוספת, אולם כעבור חודש, לאחר שרבנים ועסקנים חרדיים התכנסו בביתו והגישו לו כתב מינוי של רב ואב"ד בירושלים, נתרצה וניאות לקבל עליו את המשרה⁶⁰. בתשובתו למגישי כתב המינוי לא נימק בבירור מה גרם לתפנית בעמדתו ורק ציין שסירובו לא היה עקרוני. הוא נרתע מפני כובד האחריות, אך מעולם לא התנער מן הנכונות לשאת בעול ההנהגה הרוחנית בירושלים, בצוותא עם גדולי תורה נוספים המצויים בה. לא הגדרה פורמלית של התפקיד עניינה אותו אלא עצם העשייה, ועתה משחזרו ופנו אליו לפעול להרמת קרן התורה והיהדות, הוא ביטל דעתו מפני דעת מציעי המינוי⁶¹.

פסק הזמן שחלף מבואו ארצה ועד הסכמתו לקבל עליו את עול הרבנות, נועד בראש ובראשונה לבחון את הלך הדוחות בירושלים, לעמוד על סיכוייו לזכות בהכרת דוב הציבור. נראה כי לחץ אוהדיו, שלא הירפו מהפצרותיהם, התייצבות החוגים הלאומיים והדתיים-לאומיים לימינו ואי השינוי בעמדת יריביו, כל אלה שיכנעוהו לבסוף להיענות בחיוב להצעה.

החשיבות שייחס להתנגדות חלק מהחרדים כלפיו, לא היתה שקולה בעיניו

59. מכתב גלוי מי"א בתשרי תר"פ, אוסף הרב צ"י קוק.

60. הבקשה הוגשה בי' בכסליו תר"פ, יום פתיחת "משפט השלום" בירושלים. ראה תוכן הפנייה, קלוגר (לעיל, הערה 56), עמ' 91.

61. ראה תשובתו להנהגה החרדית שהתכנסה בביתו בח' בטבת. שם, שם. וכן הארץ, י' בטבת תר"פ.

62. היו שטענו כי משנוכח הרב לדעת שאין כל תקווה להרגיע את דוח הקנאים אמר: "...כלום חושבים הם שיקשרו את ידי ורגלי ולא אהיה חופשי ללכת למקום שאני חפץ...". פרוש (לעיל, פדק ב, הערה 136), עמ' 266-267.

כנגד היעדים הדתיים והלאומיים, שלמענם ראה עצמו מחוייב לפעול. הוא אינה נכונות להתחשבות מירבית בהנהגה החרדית שהתנגדה למינויו, אולם לנכונות זאת היו גבולות. לאחר בחירתו לרבה של ירושלים, ציין הרב קוק שהרב דיסקין היה מעוניין במשרה זאת, אלא שהציבור מאן לקבלו - "...ואנכי מפני זה עכבתי כמה חודשים ולא קבכתי את הכת"ר, שחששתי לכבודו, ביחוד מפני זקנתו המופלגה וכבוד אביו הגאון מבריסק זצ"ל..."⁶³. עיכוב זה לא חולל תמורה ביחס הרב דיסקין ומקורביו אל הרב קוק. הכלו, הוסיפו לפעול נגדו, מה שהוכיח - לדעת הרב - כי התנגדותם אינה תלויה במינוי זה או אחר ולכן לא היה טעם להמשיך ולסרב לקבל את כתר הרבנות. הרב זוננפלד, שהיה שרוי במחלוקת עם הרב דיסקין, עשה יד אחת עמו במאבק נגד המינוי וכך נתגבשה חזית מלוכדת של ההנהגה החרדית האורתודוקסית שפעלה להכשלת הצעת המינוי⁶⁴. להערכת הרב מאחורי הפעילות נגדו הסתתרה גם קנאה אישית. האומנם היו שיקולים אישיים גורם מרכזי בהתנגדות חלק מהציבור החרדי לרב קוק? עניין זה ישובן במסגרת הפרק הדן ביחסי הרב עם הקנאים.

כפי שעה הגיבו מתנגדיו על מינויו במינוי נגדי של הרב זוננפלד לרב העדה החרדית בירושלים⁶⁵.

רבנות ירושלים היוותה אתגר רב חשיבות עבור הרב, אולם הוא לא ראה בה סוף פסוק בדרך הציבורית ובשאיפתו להשפיע על מהלך האירועים ההיסטוריים בארץ-ישראל בפרט ובעולם היהודי בכלל. פיסגת מאוויז מבחינה זאת נתגלמה במוסד הרבנות הראשית לו הועיד מקום מרכזי בתחיית העם היהודי ובייחודו.

63. אגרות, ז, עמ' עח-עט.

64. קואליציה זאת על אף חזותה המאיימת לא ערערה את במחוזו העצמי של הרב, אשר לדבריו "...אני הנני ב"ה מהנעלבים ואינם עולבים ואין דבריהם עושים עלי שום רושם..."⁶⁵, שם, שם.

65. חדשות הארץ, י"א וי"ב באייר תר"פ; פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 290.

ייסוד הרבנות הראשית

הרבנות הראשית לארץ-ישראל, ייסודה וארגונה, זכו למחקר מקיף, שבמהלכו נתברר גם חלקו הדומיננטי של הרב קוק בהקמתה וביציקת דפוסיה הראשונים⁶⁶. מלבד זאת הוקדשו לנושא זה מספר מחקרים הבוחנים היבטים ספציפיים של הרבנות הראשית, וגם באלו לא קופח חלקו של הרב קוק⁶⁷. לכן נצטמצם בפרק זה, בשני היבטים מרכזיים:

א. המהלכים העיקריים שקדמו להקמתה של הרבנות הראשית.

ב. זהותה ותיפקודה של הרבנות הראשית.

מעמדה הירוד של הרבנות בדורות האחרונים השריד את הרב קוק, שחתר להשבת כבודה ומעמדה לימי זוהרה, עת מיילאה תפקיד מכריע בחיי העם היהודי⁶⁸.

רעיון הרבנות הראשית היה לבו של תזון "דגל ירושלים" שנדון לעיל בפרק ב. הקמת תנועה יהודית, חרדית עולמית, לא היתה אלא אמצעי להגשמת שורה של יעדים, שאחד החשובים שבהם, ואולי החשוב מכולם, היה הקמת הנהגה דתית רוחנית עולמית, שמושבה הקבוע בירושלים. אמנם בגילויין דעת של תנועת "דגל ירושלים" ובפרוגרמה שלה, נושא זה לא הוגדר בברור ולא צויין בשמו המפורש, אולם מתוך עיון במכלול אגרות הרב בתקופת מלחמת-העולם הראשונה ולאחריה, ניתן להסיק על מרכזיות רעיון הרבנות הראשית - שזכה לכינויים שונים - בכתבי הרב. בתכנית "הדגל" דובר על יסוד "...בית דין גדול כללי מחובר מרבנים גאונים גדולים בתורה,

66. ראה מורדגשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109).

67. ראה בעיקר חיבוריו של פרידמן, (לעיל, פרק ב, הערה 139); הנ"ל, "המאבק על דמות הישיבות והרבנות בירושלים בשנה הראשונה של הכיבוש הבריטי", הציונות, ב (תשל"א), עמ' 105-118; הנ"ל, "הרבנות הראשית דיכמה לכא פתרון", מדינה וממשל, ג (תשל"ב), עמ' 118-128; י"א אבן חן, הרבנות הראשית לארץ-ישראל בעבר ובהווה, ירושלים תשכ"ד.

68. ראה מאמרו של הרב קוק על הרבנות "כבוד הרבנות", א' לנגנאוד, ד', לנדאו (עורכים), מאמרי הראי"ה, א, ירושלים תשמ"מ, עמ' 52-55.

בצדקות, בחכמה ובידיעות העולם, שעל ידי הקיבוץ הכללי ישלים כל אחד מהם את התואר של הקבוצה הזאת עד שתהיה להוד ולהדרת קודש בישראל ובעולם...⁶⁹.

המוסדות הרבניים החדשים שאמורים היו על פי תכניתו להיווסד בארץ-ישראל, יקיימו מדי פעם כינוסים לצורך הכרעות בנושאים העומדים על סדר היום הלאומי. ועד הרבנים הגדול שיוקם בירושלים "...יהיה במשך הזמן מוכר אצל כל השדרות של עמנו וגם אצל העולם הכללי בתור הכנסיה הרוחנית המאומצת של עולמנו...⁷⁰. מדברים אלה מתברר כי הרב חתר להקמת הנהגה רוחנית יהודית עולמית המוכרת, בתור שכזאת, על ידי בני-ברית ושאינם בני-ברית. הוא הבין כי הגשמת הרעיון עלולה להיתקל בקשיים וציין מפורשות שבנושא זה יש עיכובים עזים, שרישומם לא ניכר, כל עוד התכנית תחומה בגדריה העיוניים. עם שובו לארץ-ישראל ונסיונו להוציא לפועל את תכניותיו, נחשף רעיון הרבנות הראשית לתגובות כל הגורמים ביישוב, שראו עצמם נוגעים בדבר.

ככל שהלך וקרב המועד לכינונה של הרבנות הראשית, גבר המתח בציבור החרדי בין המצדדים בהקמתה לבין השוללים. בעיני שני הצדדים לעימות, סימל המוסד החדש את תמצית השינוי והמהפך המתחולל בארץ-ישראל. המתנגדים ראו במוסד "רבנות מטעם" שלא כבוד לה ולא הדר, רבנות שלא תזכה בהוקרת היהדות החרדית בעולם. רבנות אשר הורתה ולידתה כרוכים בחשא כבוד של תיקונים בדת, ודוגמה לכך - הסכמה להקים בית דין עליון לערעורים, מוסד שלא היה קיים בתולדות הרבנות⁷¹.

מנגד נדמה היה לרב קוק כי חזונו על מנהיגות דתית רוחנית עולמית, המקבילה במעמדה למנהיגות הפוליטית החילונית ומבחינות מסוימות אף עולה עליה, קורם עור וגידים. כל תקוותיו ומאוויו נתמקדו במוסד החדש

=====

69. אגרות, ג, עמ' קעט.

70. שם, עמ' קצז.

71. ראה על כך ביתר פירוט להלן, בהמשך הפרק.

העומד לקום והעשוי להערכתו, לשמש מגדל אור לעם היהודי כולו.
 אחד האישים שעמד לימיו של הרב קוק בנושא זה היה הרב מימון אשר בדומה לרב קוק כאב את ירידתו של מוסד הרבנות בדורות האחרונים. הקמת הרבנות הראשית נכרכה בתודעתו עם החייאת המשפט העברי, ועם חידוש הסנהדרין⁷². בחודש שקדם לייסוד הרבנות הראשית פירסם הרב מימון מאמרים בהם ציין כי עיני כל היהדות הדתית נשואות אל הוועידה לייסוד הרבנות הראשית בתקווה, כי ייווצר מחדש הקשר שבין הרבנים לבין העם ויתבסס המשפט העברי המקורי⁷³. הוא התפלמס עם חוגים חילוניים וחרדיים שהסתייגו מהקמת הרבנות הראשית⁷⁴, ומשזאת הוקמה נמנה עם תומכיה המרכזיים.

ראוי לציין כי מלבד אלה שהסתייגו מן הרבנות הראשית משעמים עקרוניים, כפי שיובהר להלן, נמצאו בקרב העדה הספרדית גורמים שחשו עצמם מקופחים, מאחר וייסוד הרבנות הראשית היה כרוך בביטול משרת החכם באשי. משרה זאת אוישה מאז כינונה על ידי בני העדה הספרדית, הנושא בה עמד בראש הקהילה היהודית בארץ ומלא פונקציות דתיות וממלכתיות. עם ביטולה של המשרה חשו הספרדים כי איבדו מעוצמתם ומיוקרתם. עובדה זאת הותירה בקרב חלק מבני העדה הספרדית מרידות שפרצה מדי פעם. כך לדוגמה כשהתעורר בשנת תרפ"ח פולמוס סביב עמדתו של הרב הראשי הספרדי יעקב מאיר בעניין ההצטרפות לכנסת ישראל⁷⁵, העלו הספרדים טענות בדבר

72. ראה התור, כ"ו בשבט תרפ"א; הצפה, ח' בכסליו תשי"ב. על מעורבותו האינזונטיבית של הרב מימון בנושא הרבנות ראה מאמרה של ג' בת-יהודה, "ייסוד הרבנות הראשית והמזרחי", ספר הציונות הדתית א (לעיל, פרק א, הערה 9), עמ' 338-430.

73. התור, כ"ו בשבט תרפ"א.

74. ג' בת-יהודה (לעיל, הערה 72), עמ' 399-404.

75. ראה על כך להלן בהמשך הפרק. הרב יעקב מאיר (ירושלים 1856-1939). בשנת תרס"ו כיהן במשך כמה חודשים רבה הספרדי של ירושלים ושנה לאחר מכן רבה של סלוניקי. עם הקמת הרבנות הראשית נבחר לכהן רב ראשי.

קיפוחם ואפלייתם כדעה לעומת העדה האשכנזית⁷⁶. טענות מעין אלו שנשמעו מדי פעם, לא נועדו לנגח דווקא את הרבנות הראשית, והן שיקפו יותר את האכזבה ממה שנתפדש כשקיעת השפעתה של העדה הספרדית, שהחכם באשי סימל וגילם את עוצמתה.

חמורה לאין ערוך היתה הביקורת שהוטחה ברבנות הראשית מצד מתנגדיה בקרב הצבור החרדי. ימים ספורים לפני כינוס האסיפה הכללית, שנועדה לייסד את הרבנות הראשית, נתכנסו ראשי המתנגדים לפגישה בבית הרב יצחק ירוחם דיסקין. בין הנוכחים היו הרבנים זוננפלד, זרח ברוורמן, אברהם משה קצנלבוגן ואחרים⁷⁷. בכינוס נתקבלה החלטה "...שאסור לרבנים אשר דבר ה' יקר בעיניהם להשתתף באסיפה כזו וכמו כן לגזור תענית ותפילה ביום י"ג באדר יום לפני האסף האסיפה..."⁷⁸. בהמשך גילוי הדעת נאמר, כי הגיעו לאוזניהם שמועות נוראות בדבר "דעפארם" בגופי משפט התורה והדינים והם מקווים כי אולי בעקבות יום התפילה והצום הכללי "...יתעשת לנו האלוקים ויבטל מעלינו ומעל תורתנו הקדושה כל גזירות קשות וישיב לב פושעים לעבודתו..."⁷⁹.

הרב קוק, שהסכין זה מכבר לאופי הפעילות הציבורית של מתנגדיו, פנה בקריאה נרגשת לרבנים זוננפלד ודיסקין ודרש מהם שלא לחבל ביוזמתו. הצהרתו בפניה הנ"ל כי "...כל רבני האסיפה כולם עומדים חזקים מצור נגד כל דוח מחבל ומהרס, נגד כל מי שרוצה לנגוע בדין ומשפט תורתנו הקדושה ומנהגי ישראל הקדושים אפילו כמלוא הנימא..."⁸⁰ נועדה להפיג את חששם מפני מגמות רפורמיות. אולם היה בדברים אלה גם להצביע על

76. דואר היום, י"א בתשרי תרפ"ח.

77. כרוז משנת תרפ"א. כותרת הכרוז "החלטת אסיפת הרבנים מצוקי ארץ". האסיפה התקיימה בח' באדר א' תרפ"א. אע"י, תיק 190.

78. שם, שם.

79. שם, שם; וכן ראה בעניין זה: ב' קלוגר, מן המקור, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 48-49.

80. קלוגר (לעיל, הערה 56), עמ' 82.

נחישות הדעת לקיים את האסיפה ושלא להירתע מן ההתנגדות הקיימת בכל מחנה שהוא. המענה לקריאה ליום צום ותפילה היה קריאה "...להראות רגשי גיל ולהרבות בשמחה..."⁸¹ לרגל הקמת הרבנות הראשית. שני הכרוזים הסותרים שפורסמו בירושלים, בו זמנית, הביכו את תושביה, והיה בכך משום ביטוי חריף למשבר הפנימי שפקד את היהדות הדתית בארץ-ישראל, משבר שהגיע לאחד משיאיו עם הקמתה של הרבנות הראשית.

אווירה חגיגית והתרוממות רוח ציינו את אירועי הפתיחה של האסיפה הכללית לסידור הרבנות. ביום ב', י"ג באדר א' תרפ"א, ערב האסיפה, נתכנסו המוזמנים והאורחים בחורבת ר' יהודה החסיד, שם נשא הרב קוק נאום שהשרה אווירה של התרוממות הנפש בקרב הקהל⁸². במקס הפתיחה הרשמי שנערך למחרת נכחו בין היתר הנציב העליון הרבט סמואל, היועץ המשפטי לממשלת המנדט נורמן בנטוויץ ומושל ירושלים רונלד סטורס. הופעת הנציב העליון נתקבלה בתשואות סוערות, בהם כבר בדברי ברכתו השמיע הערה בנושא, ששימש סלע מחלוקת ערב הקמת הרבנות הראשית ובמהלך האסיפה. סמואל הדגיש את הצורך בשיפור סדרי בית הדין היהודי ובעיקר עמד על הצורך בהקמת בית דין לערעורים. בהמשך דבריו הביע צער על כך שלא נתאפשר להעמיד בראש הרבנות רב אחד בלבד⁸³.

ברוח דומה דיבר בנטוויץ שתבע מן הרבנים לתת "...באור חדש וחי לדיני המצב האישי העברי שישמשו בבית הכאומי...". בעקבות סמואל שהעלה את

81. כרוז בשם "דעת תורה" מתאריך ח' באדר א' תרפ"א, אע"י, תיק 187. הופץ מטעם הרבנים שהיו חברים בכמה גופים, כגון: "כנסת חכמי התורה בירושלים", "התאחדות הקודש", "מחזיקי הדת", "ועד שומרי משמרת הקודש" ועוד; ראה גם: קלוגר, שם, עמ' 79, 85; דואר היום, י"ד באדר א' תרפ"א.

82. הדיווח על האסיפה מכאן ולהלן, הוא על סמך התיאור המפורט שהובא בעיתונים התור, כ"ד באדר א' תרפ"א ובדואר היום, ט"ו באדר א' תרפ"א. כל גיליונו של התור מהתאריך הנ"ל הוקדש לנושא הרבנות הראשית; ראה גם: המזרחי, ז' באדר ב' תרפ"א.

83. על נאום הנציב העליון ראה גם: מ' אטיאש, ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל, תרע"ח-תש"ח 1918-1948, ירושלים תשכ"ג, עמ' 41-43.

נושא בית הדין לערעורים, הציג בנטוויץ אבן נגף נוספת בתובעו למצוא דרך לשתף גורמים חילוניים בתיקון סדרי המשפט הדתיים. הצעות הנציב והיועץ המשפטי הועלו בהסתמך על המלצות שגובשו ב"ועדה לחקירה בדבר משרת חכם באשי בפלשתינא, והוועדה המכינה את האסיפה הבוחרת של הרבנות הראשית". בראש שתי הוועדות עמד נ' בנטוויץ⁸⁴.

הרב קוק הציג בהרצאתו הראשונה בפני האסיפה, את הרבנות הראשית כיצירה בלתי מוגמרת שרק גרעינה נזרע, והיא עתידה להתפתח ולהניב פירות במשך הזמן. דבריו על אפשרות של שינויים הלכתיים היו חד משמעיים "...הרבנים יעמדו כצור נגד כל אלה אשר יחפצו להביא תיקונים בתורתנו..." - עם זאת העיר כי תקנות ניתנות לשינוי. מדבריו עלה, כי הסכים שארבעה נציגים שהוגדרו כ"חילוניים" ישמשו באופן לא קבוע כיועצים לרבנות הראשית. ראוי לציין כי בנושא בית הדין לערעורים גילה הרב קוק נכונות כלכלת לקראת דרישת השלטונות, ואף ניסה להשפיע על רבנים ממקורביו שהסתייגו מדעיון זה. באגרת ששלח לרבני יפו זמן קצר לאחר הקמת הרבנות הראשית הגיע דעתו בדבר נחיצות קיומה של אינסטנציה משפטית עליונה לערעורים מעל לבתי הדין האזוריים. להערכתו אין עובדה זאת גורעת מאומה מכבוד בית הדין המקומי. להיפך, מוסד זה יוסיף אמון וכבוד למערכת השיפוט הדתית. כמו כן אין הדבר עומד בסתירה להלכה ולנוהג שהיה קיים בישראל. בסיכום דבריו ציין: "...הננו מקוים שכת"ר מצידם יואילו לעזור לנו בסדור הדבר הגדול והנחוץ הזה ובעצמם יואילו לפרסם לבעלי הדין על זכות הערעור הנשאר להם אחרי פסק הדין..."⁸⁵. בנאום נוסף שנשא הרב בפני האסיפה פרס את חזונו בדבר הסתדרות כללית של רבני ארץ-ישראל: "...והיא תהיה מעין הסנהדריה הגדולה שתתאסף אחת לשנה לדון על הענינים הכלליים הגדולים של הרבנות בארץ-ישראל..."

84. על הוועדות הנ"ל פעילותן והמלצותיהן ראה: מורגנשטרן (לעיל, פרק 1, הערה 109), פרק 3 הדן בהקמת הרבנות הראשית, ובפרט עמ' 68.

אסיפה זאת על פי הצעתו תבחר מתוכה ועד מרכזי של כ"ג חברים בדמות סנהדרין קשנה שתתכנס לפחות ארבע פעמים בשנה. הרב קוק, שבעבר דן בהסתייגות ברעיון חידוש הסנהדרין⁸⁶, נקב הפעם במפורש במושג זה. למרות שגם הפעם לא התכוון לחידוש מוסד הסנהדרין במתכונתו המקורית, עצם איזכורו של מוסד זה היה בו משום דמיזה ברורה אל העוצמה והסמכות ששאף להעניק למוסד הרבנות הראשית⁸⁷. הרב המשיך והפליג בציפיותיו ותקוותיו מן המוסד החדש אשר יישומו בחברה הישראלית, להערכתו, יהיה כה ניכר, עד ש"...יום יבא והעם לא יקבל שום ספר דתי אשר לא תבוא עליו הסכמת משרד הרבנות הראשית שבארץ-ישראל...".

לא כל הנוכחים באסיפה גילו התלהבות לשמע רעיונותיו של הרב. ד"ר יוסף קלוזנר, אחד מצירי האסיפה, התריס כלפי הרב כי תקופת "ועד ארבע ארצות" לא תחזור והוא לא יסכים שהדת תבלע את החיים. גם לאחר שנבחרה הרבנות הראשית מתח קלוזנר ביקורת על מהלך האסיפה. לדעתו, מלכתחילה היה מוטעה לזמן אסיפה שבה שני שלישים רבנים ושליש חילוניים. הרוח הלאומית - תילונית ששאף להחדיר לרבנות, היתה תורמת להערכתו לחיזוקו של המוסד החדש, ולא להתרופפותו, "...אבל הרבנים לא הבינו לא את זמנם

85. אגרות מהרב קוק לרבני יפו מיום ט' בתמוז תרפ"א, את"א, 726/3. באותו תיק מצויה אגרת נוספת מתאריך ה' בתמוז תרפ"א, עליה חתומים הרבנים הראשים קוק ומאיר ובה מודגשת בין היתר החשיבות של קיום מוסד ערעורים. וכן ראה עמדת הרב קוק בעניין זה באגרתו לרב חיים הירשנזון שנשלחה כשנה לפני יסוד הרבנות הראשית. בין היתר כתב שם הרב: "...דעתי נוטה שחייבים אנו לכונן בית דין גדול כזה... ויהיה זה בתוך הודעה ותקין כללי ככל תקנות גדולי הדורות לצורך הזמן... וכבר החילוני בע"ה לעשות בזה צעדים" (אגרות, ד, עמ' כה). מדברי הרב קוק משתמע כי מבחינה הלכתית לא מדובר בחידוש גדול אלא בתיקון תקנה כפי שתיקנו חכמים בכל הדורות. למעלה מזאת ישנן עדויות כי בקרב עדות המזרח כבר היה נהוג בעבר בית דין לערעורים. וראה בעניין זה זכרונות הרב מ' אוסטרובסקי, "במלאת שמונים להרה"ג יעקב מאיר שליט"א" מ"ד גאון, מ' לניאדו (עורכים), זכרון מאיר ספר היוכל לראשון לציון במלאת לו שמונים שנה, ירושלים תרצ"ו, עמ' 51; וכן מאמרו של מ' אסף על סדור בית-דין עברי בארץ-ישראל, העולם, ז' באדר ב' תרפ"א.

86. אגרות, ב, עמ' נט-ס.

87. אגרות הרב קוק לרבה של קהיר, אגרות, א, עמ' שמא; אגרות, ב, שם.

ולא את מקומם...⁸⁸ אשר לדב קוק היתה לקלוזנר חוות דעת מיוחדת. לדבריו לא פעל הרב באופן עצמאי, הוא היה ראש המדברים באסיפה רק לכאורה. למעשה הונחה על ידי אנשים אחרים, דמויות נסתרות שהיו מושכות בחוטים נסתרים, "...והרב קוק היה מתנועע הנה והנה בלי הרף. הקטורת שהקטירו לו כל הנאמנים כמעט בלי יוצא מן הכלל אי אפשר היה לעמוד בפני ריחה... ממש חלול הי היה לראות עבודת אכילים כזאת...⁸⁹ ברוח דבריו של הרב קוק מצא קלוזנר סתירה בין הצגת השעה ההיסטורית כעת התחדשות האומה וערכיה מחד, לבין מה שנראה בעיניו כהתנגדות לכל שינוי דתי מאידך. כמו כן האשימו בחוסר אומץ לב והציגו כמי שאימת זוננפלד ודיסקין חופפת עליוס⁹⁰. פעילותו מודרכת לא על ידי יראת שמים אלא על ידי יראת הקנאים ולפיכך פעולותיו אינן החלטיות וחולשותו כמקבל הכרעות נחשפה בפומבי. לבסוף תקף קלוזנר את עצם בחירתו של הרב קוק לנשיא הרבנות שנעשתה בהצבעה גלויה, בעוד יתר ההצבעות היו חשאיות. להערכתו, לו היו הבחירות חשאיות, לא היה נבחר פה אחד אלא רק ברוב דעות, וזה "...לא היה מזיק לו ולנו כלל אם היה רואה שיש גם מספר הגון של מתנגדים לבחירתו מחמת כל התנהגותו בשלושת ימי האסיפה ולפניה...".

ביקורתו הנזקבת של קלוזנר שיקפה את הלך הרוחות בקרב חלק מהחוגים האזרחיים החילוניים, שזיקתם למסורת-ישראל נכרכה בשאיפתם לשינויים הלכתיים. מעבר להיבט ההלכתי שימשה אישיותו של הרב קוק מוקד לביקורת

88. הארץ, כ"א באדר א' תרפ"א.

89. שם, שם; ראה גם: מאמרו של מ' בורוכוב, הארץ, י"ב באדר א' תרפ"א.

90. שם, שם הרב קוק הגיב במהלך האסיפה על דברי קלוזנר ואמר: "...מעולם לא חשבתי...דבר שלטון הרבנות על כל החלקים החילוניים שלנו...". הכוונה היתה שהאידיאל של היהדות המיוצג על ידי הרבנים הוא שישפיע על חיי עם ישראל. אשר לצנזורה הספרותית, לדברי הרב תגיע הרבנות הראשית למדרגה כזו שמחבר ספר דתי יחשוב לו לכבוד לקבל הסכמה על ספרו ממוסד זה.

נוקבת, אמינותו וכושר מנהיגותו הוטלו בספק. ניתן לומר, כי בקרב החילוניים שנכחו באסיפה, שררה אכזבה מסוימת לא דק מחמת העמדות שנקט הרב, אלא מעצם הופעתו שראשיתה היתה מרשימה, אולם ככל שנקף הזמן, ניבטה למולם דמות רבנית שאינה שונה בעיקרה מדמות הרב הטיפוסי, שלא נשא חן בעיניהם⁹¹.

אחד הנושאים שגרם להתלהטות הרוחות באסיפה היה צירוף נציגים "חילוניים" למועצת הרבנות הראשית כדי ליעץ לרבנים בנושאים משפטיים. החילוניים ראו בנציגים אלה גורם העשוי לתרום לליברליזציה ברבנות, ולפיכך עמדו בתוקף על מינוים ועל מתן סמכויות ממשיות בידיהם. הרב קוק, שבדרך כלל שמר על איפוק בהתבטאויותיו הפומביות, הכריז: "...אם אתם חושבים ומאמינים שהמשפט העברי זקוק לתמיכה ממשפט החילוני של העמים, אז צריך באמת ללכת אל הרב זוננפלד לבקש ממנו סליחה על תענית הציבור שהכריז...". לדבריו ייתכן ומדי פעם יהיה צורך להיוועץ בגורמים מחוץ לרבנות הראשית, אבל זאת מבלי לגרוע כמלוא הנימה מזכות הרבנות. לא יעלה על הדעת שחילוניים יישבו עם הרבנים בעת הדיון בנושאים הלכתיים. דק בענייני סדר ותכסיס נאות להטות אוזן, כעצת מומדים שאינם רבנים. על פי הצעת הרבנים, אמורים היו "חילוניים" לפעול כיועצים דק כאשר יתבקשו לכך על ידי הרבנים. מלבד זאת על אותם "חילוניים" להיות יודעי תורה ושומרי דת. "חילוניותם" תבוא לידי ביטוי רק בכך שאינם משמשים ברבנות. משנתקבלה המלצת הרבנים פרשו מן האסיפה חלק מנציגי הקהילות שלא השלימו עם דעיון זה, ולא נענו להצעות הרב קוק לחזור בהם מפרישתם. על פי הצעת הפרשה שנתקבלה לא יתערבו הנציגים "החילוניים" בענייני הלכה, הם ייוועדו מדי חודש

91. בנושא זה מעוררת עניין תגובתו של איתמר בן-אבי שקידם בברכה את יסוד הרבנות הראשית והביע אכזבה מכך שהאסיפה שימשה שדה מאבק בין הרבנים לחילוניים (דואר היום, י"ז באדר א' תרפ"א). במאמר אחר הביע בן-אבי תמיהה מה עשו באסיפה זאת אותם חילוניים הנעדרים כל זיקה לדת. לדעתו על הרבנות להיות משוחררת מכל תלות (דואר היום, י"ז באדר א' תרפ"א).

לפגישה עם הרבנים כדי לדון בעניני "סדר ותכסיס" ויצאנו בפניהם מידע רלוונטי שאינו מצוי בספרות ההלכתית⁹².

החשש העיקרי שהשריד את הרב קוק ומקורביו ובא לידי ביטוי בולט בעניין הנציגים החילוניים היה, אם אמנם יהיה המוסד החדש גוף בלתי תלוי או שמא מדיניותו והכרעותיו תושפענה בין היתר על ידי גורמים ציבוריים אחרים. כדי להגביר את עצמאותה של הרבנות הראשית, שמראשית דרכה הוצגה על ידי מתנגדיה בציבור החרדי כ"רבנות מטעם", הועלו הצעות שונות. היו שהדגישו את אי התלות הכספית, אחרים הדגישו אי תלות אישית ודרשו שהרבנים שייבחרו כמועצת הרבנות הראשית יכהנו בתפקידם כל ימי חייהם וזאת כדי למנוע הפעלת לחצים עליהם. הרב קוק לא הסתיר את חששותיו בעניין זה ואמר גלויות: "...אין אנו באים לייסד רבנות מטעם, אלא משאת נפשנו היא סידור פנימי. כוח הממשלה המובטח לנו אינו אלא כוח אחיזה...". הרבנים שייבחרו לא יהיו פקידי ממשלה רגילים, וחס וחלילה לא יגיעו למעמדם של כוהנים גדולים בתקופת בית-שני שעלו וירדו חליפות. בחירות דחופות תגרומנה לחיכול הקודש ולהתערערות מעמדה של הרבנות. מאידך גיסא התנגד בהמשך דבריו לבחירה חד פעמית של הרבנים, מחשש שעלולים להיבחר מועמדים לא מתאימים. כבסוף הוחלט שמועצת הרבנות הראשית תיבחר לתקופה של שלוש שנים.

בחירתו של הרב קוק לנשיאה האשכנזי של הרבנות הראשית נתקבלה בתשואות ובקריאות "יחי רבנו קוק". כנשיאה הספרדי של המועצה נבחר הרב יעקב מאיר⁹³. יתר חברי המועצה שנבחרו היו: הרבנים האשכנזים צ"פ פרנק, פי בדנשטיין, ויי דאם והרבנים הספרדיים בי אלקוצר, ביצ קואינקה ואי פילוסוף.

כרב קוק לא נותר אלא לברך על המוגמר. בדבריו נעילה נרגשים הוא אמר:

92. כנציגים "חילוניים" נבחרו: ד"ר מרדכי עכיאש, מר יוסף חי פאניזייל ומר מרדכי לבנון.

93. ראה, לעיל, הערה 75.

"...יודע אני כי אין אני ראוי לכל הכבוד הזה שהנחילו אותי הערב הזה, והרבה אני מצטער על שמעדיכים אותי יותר מכפי שהנני באמת וחוכמים כי כבוד יותר מאשר אני ראוי...". החכם הטקסי של האסיפה ליסוד הרבנות הסתיים למהדרת בקבלת פנים שערך הנציב העליון לשני נשיאי הרבנות הראשית. הנציב שהיה שותף לכל המהלכים שקדמו להקמת הרבנות הראשית, זכה להוקרת כל הנוגעים בדבר שהעלו על נס את תרומתו להקמתה של הרבנות הראשית. הנציב הביע שביעות רצון מתוצאות האסיפה והבטיח כי הממשלה תכיר רק ברבנות ראשית אחת⁹⁴.

94. כעבור כמה ימים נערכה בבית הכנסת חודשת ד' יהודה החסיד חגיגת מילואים למינוי הרבנות הראשית ובה הוכתרו שני נשיאי הרבנות. בטקס שהונחה על ידי הרב מימון השתתפו בין היתר: א' בן-יהודה, פרופסור ב' שץ ומ' בן-הלל הכהן (הארץ, ג' באדר ב' תרפ"א); המזרחי, כ"א באדר ב' תרפ"א).

למחרת הבחירות

מיד לאחר בחירת מועצת הרבנות הראשית החל הרב קוק בסדרת התייעצויות על נוהלי עבודתו של המוסד החדש. באסיפת רבנים שכונסה בבית הרב קוק, הציע הרב מימון, שכאמור לעיל נמנה עם מקורבי הרב קוק ועם החפצים ביקרה של הרבנות הראשית, את עזרתו בארגון הרבנות הראשית על כל שלוחותיה⁹⁵. הוא תמך בהצעת הרב קוק לבחור בוועד רבנים מרכזי של עשרים ושלושה חברים. באותה הזדמנות התקבלה הצעת הרב קוק ליצור הסתדרות ארצית של רבני ישראל המשמשים בקודש והנאמנים למשרד הרבנות הראשית.

להסתדרות הארצית שעדיין לא באה לעולם, נבחר ועד מרכזי בין עשרים ושלושה חברים, שבו נכללו כל חברי הרבנות הראשית⁹⁶. הדיונים בישיבה הנ"ל שיקפו את אי הבהירות שהיתה קיימת בין המשתתפים, ביחסם כלפי המוסד החדש, ארגונו ותיפקודו. לא היה נושא מרכזי לדיון, הושמעו דעות שונות על מגוון נושאים, והרושם הכללי העולה מפרוטוקול הישיבה הוא של מבוכה מסוימת וגישושי דרך. הרב קוק דיבר על משרד הרבנות שימשיך לטפל בנושאים יומיומיים, בהם לא יטלו חלק נשיאי הרבנות, הלכו ישתתפו רק בדיונים כלליים ועקרוניים. הוא הביע רצונו לייסד כתב עת חודשי שיופץ בארץ ובחוץ לארץ וידווח על מכלול פעולותיו של המוסד החדש.

בין הרבנים קוק ומימון נתגלעו חילוקי דעות מסוימים בדבר ארגונו ותיפקודו של המוסד החדש, אולם בשלב זה לא היו לכך השלכות מעשיות. בדוח דומה התנהלה ישיבת משרד הרבנות, שהתקיימה כעבור מספר ימים. הרב קוק שירטט קווים כלליים לפעילותה של הרבנות הראשית, והדגיש כי היא

95. פרוטוקול האסיפה מתאריך אור ל"ט באדר א", מצוי באוסף הרב נריה וכן בהתור, כ"ד באדר א' תרפ"א. יו"ר האסיפה היה הרב מימון ועם משתתפי הפגישה שהתקיימה בבית הרב קוק נמנו בין היתר הרבנים: צימרון, קואינקא, אלקוצ'יר ומיקוצ'יוסקי.

96. עשרים ושלושה הנציגים נבחרו במקום על ידי משתתפי הישיבה.

לא תצמצם בנושא המשפטי הלכתי⁹⁷. כאחת ממשרותיה המרכזיות של הרבנות מנה את חיבוב הדת על הרחוקים מיהדות ובכך ראה אתגר אישי לנשיאי הרבנות "...שדעתם צריכה להיות פנויה להשפיע מכבוד הדת על העם...". בהקמת הרבנות הראשית זומן, לדעתו, לידי הציבור הדתי, מכשיר לאומי הפומן בחובו עוצמת עשייה פוטנציאלית מרחיקת לכת, שאל לה להנהגה הדתית לבזבזה. כבכל נושא שהיה קרוב ללבם ובמקרה דגן ביתר שאת, חתר הרב למרחבים. ברם, החזון לא פתר מהתעסקות בזושות, כגון השאלה היכן יודפס שמו של הנשיא האשכנזי והיכן יודפס שמו של הנשיא הספרדי על הטפסים של מועצת הרבנות הראשית. לנושא זה נמצא פתרון בישיבה הנ"ל. כמו כן הוחלט באותה ישיבה, להרכיב מבין חברי מועצת הרבנות שני צוותים לבתי דין לערעורים (בתי הדין היו מעורבים אשכנזים וספרדים).

הרבנות הראשית, שהורתה ולידתה היו בנסיבות מורכבות ומסובכות, נאלצה לפעול באווירה ציבורית חשדנית ובלתי אוהדת מצד חרדים וחילוניים כאחד.

למעשה דק מגזר מצומצם בציבור - הפלג הדתי-לאומי - הזדהה עם המוסד החדש וראה בו נכס לאומי ונדבך בסיסי במערכת המימסדית שעל הקמתה שקד היישוב החדש. אמנם גם בקרב ציבור זה נשמעו מדי פעם הערות ביקורתיות כלפי הרבנות הראשית, אולם מגמתם היתה קונסטרוקטיבית בעיקרה⁹⁸.

97. פרוטוקול של משרד הרבנות בירושלים מיום כ"ג באדר א' תרפ"א, אדר"ר, ספר הפרוטוקולים של משרד הרבנות בירושלים.

98. סיכומים פסימיים על האסיפה ליסודה של הרבנות הראשית היו לרב מימון, שנמנה עם מייסדיה של הרבנות הראשית. במאמרו "אחרי הוועידה" (התור, ח' באדר ב' תרפ"א) כתב כי האסיפה מילאה רק מקצת הציפיות שתלה בה, ומלבד הבחירות למועצת הרבנות הראשית לא היו לה תוצאות של ממש. את הקולר לכך תלה בעצם מבנה האסיפה שזימנה יחד רבנים וחילוניים להכריע בענייני דת. מעט קורת רוח הטבה לו עמידתם של הרבנים נגד תביעות הנציגים החילוניים. היה בכך, לדעתו, משום גילוי דעת שאין הרבנים נרתעים ממאבקים על עקרונותיהם.

על המחיה ועל הכלכלה

סיבות רבות, פיננסיות ארגוניות אישיות ואידאולוגיות יצרו מסכת קשיים שמנעה ממועצת הרבנות הראשית למלא את יעדיה ביעילות. מלכתחילה לא הגיעו מייסדי הרבנות הראשית לכלל הסכמה בדבר מקורות תיקצובה של הרבנות הראשית. בעיה זאת ליוותה את הרבנות במשך כל הקדנציה הראשונה לקיומה והשפיעה על תפקודה ותדמיתה של הרבנות. להוותו של הרב קוק לא נתממשה שאיפתו לאי תלות כלכלית של הרבנות הראשית וראשיה עמדו כעניים, בפתח מוסדות שונים כדי לזכות בהכנסה כספית.

ערב כינונה של הרבנות דובר על אפשרות מימון פעילותה מתקציב קבוע שתקבל מוועד העיר ליהודי ירושלים ואמנם לאחר יסודה, החליט ועד העיר לתקצב את פעילותה⁹⁹. ברם, החלטה זאת לא יצאה לפועל, בין היתר בגלל התנייתה בכך שהרבנים חברי מועצת הרבנות לא יקבלו הכנסה נוספת מגורם כלשהו.

הרבנות קיוותה כי הממשלה תאשר לה לתקצב את עצמה מהכנסות שירותים שהיא מעניקה ובעיקר מניהול הקדשות. אולם המימשל הבריטי כמעט ולא איפשר לרבנות לטפל בהקדשות וכך נמנעה ממנה הכנסה ניכרת¹⁰⁰. המימשל גם לא השתתף במימון פעילות הרבנות הראשית למרות שמימן חלקית את פעילות המימסד הדתי המוסלמי¹⁰¹.

99. על הדיונים למימון פעילות הרבנות מתקציב ועד העיר ראה: פרוטוקולים של ועדת כספים שליד ועד העיר מתאריכים כ"ט באדר א"י, ד' באדר ב' תרפ"א, אצ"מ, 22/4010; דואר היום, כ"ד באדר א' תרפ"א.

100. ראה בעניין זה: אגדת מנ"י בנווויץ אל הרבנים הראשיים מחודש מרס 1928 ואגדת מה"ס לוק מזכיר ממשלת המנדט אל הרבנים הראשיים, מתאריך אפריל 1928, את"א, 726/3 וכן ראה שם על מעמדה של הרבנות הראשית בתיקים: 729/3, 1021/49, 1035/50, 1040/50; קוק יעקב, ז"י באב תרפ"ג.

101. ראה תזכיר מחודש אייר תרצ"ג שהוגש על ידי הוועד הלאומי לוועדת המנדטים של חבר הלאומיים, את"א, 1037/50. התזכיר דן בין היתר באפליית בתי הדין של כנסת-ישראל לעומת בתי הדין המוסלמים; ראה גם התור, כ' באכזב תרצ"ד.

הרבנות והבריה נתקיימו ממקורות שונים שכולם יחד לא הצליחו לכלכלם בכבוד¹⁰². ועד הסיוע של יהודי ארצות-הברית נטל חלק בתקצוב הרבנות. הרב קוק ששימש גם נשיא "הוועד הכללי לכנסת ישראל" קיבל משכורותו מוועד זה. הרב יעקב מאיר ששימש נשיא "ועד העדה הספרדית" קיבל משכורתו מכספי ועד העדה הספרדית. גם יתר החברים קיבלו כספים ממקורות כגון אלה. כמעשה לא היה כל גוף רשמי שנשא בנטל תקצוב הרבנות ומצבה הכספי הכך ונזדרדר.

י"ב בן-צבי תלה את הקולר לתפקודה הכקוי של הרבנות הראשית גם בקיפוחה התקציבי והתכנון על כך בפני מזכיר ממשלת המנדט¹⁰³. טענות בדבר קיפוח תקציבי של מוסדות הדת ביישוב הופנו על ידי הרב קוק גם כלפי הסוכנות. באגרת תקיפה שדנה בכל התקציב לענייני דת ביישוב ולאו דווקא בתקציב הרבנות, קבל הרב: "...זה כשנה שהנני צועק חמס על העושק של התקציב הדתי... אנוכי ראיתי בזה שליחת יד בכל קודש ישובינו באופן אכזרי..."¹⁰⁴. הרב קוק התרעם על קיצוץ התקציב לענייני דת ועל עיכוב התקציב המקוצץ, ואיים כי אם תוך פרק זמן קצוב לא תושב הגזירה - לפחות סכום מינימלי של אלף לירות - הוא ישגר מברק לאגודות הרבנים באמריקה וכל"מזרחי" שם ובפולניה למנוע תמיכה מהמגבית של קרן היסוד. הרב, שהיה מודע לחרیפות האיום בו נקט, הוסיף: "...מובן הדבר שבכאב לב נורא אהיה מוכרח לעשות את הצעד הזה אם חס וחליכה לא תהיו נענים לדרישתי הצודקת..."¹⁰⁵. פער ניכר חצץ בין חלומו של הרב קוק על

102. כבר בשנה הראשונה לקיומה התכנון הרב יעקב מאיר על מצבה הדחוק של הרבנות הראשית (הארץ, כ"ד בחשוון תרפ"ב).

103. אגרת מבן-צבי למזכיר ממשלת המנדט מכ"א בשבת תרצ"ב, את"א, 1037/50.

104. אגרת הרב קוק מכ"ט באדר ב' תרצ"ב אל הסוכנות היהודית, ליד נציג "המזרחי" מר"ה פארבשטיין, אצ"מ, 625/5894.

105. שם, שם.

הרבנות ראשית שמשאביה הכספיים עצמאיים ותנועת "דגל ירושלים" מגייסת עבודה את ההון, לבין המציאות של תלות בגורמים פוליטיים שונים, אשר כל אחד מהם ציפה בגלוי או בנסתר לתמורה הולמת עבור התמיכה הכספית הזעומה שיגיש.

השפל הכלכלי אכזר הדדדה הרבנות הראשית בא לידי ביטוי בדין וחשבון של הוועד הלאומי מן השנים תרצ"א-תרצ"ב. בין היתר נאמר שם על הרבנות הראשית, כי המוסד לקוי בסדריו הפנימיים, הוא ממוקם במרתף, רהיטיו שבורים, וחבריו מתפרנסים בדוחק¹⁰⁶. אין ספק כי נחשלותה החומרית של הרבנות הראשית השפיעה גם על תדמיתה הציבורית, ובנדון זה ניצבה הרבנות חסרת אונים. תנועת ה"מזרחי" שראתה עצמה פטרונית פוליטית לענייני הדת ביישוב השתדלה לסייע בהעברת כספים מן התנועה הציונית, אולם הצלחתה היתה מוגבלת ביותר¹⁰⁷.

106. כנסת ישראל בארץ-ישראל, דין וחשבון של הוועד הלאומי שבט תרצ"א-אדר א' תרצ"ב.

107. הד העם, ח' באב תרפ"ח. ראה פרטים נוספים בצדק הדן ביחסי הרב קוק וה"מזרחי".

משבר הזהות של הרבנות הראשית - חוקת הקהילות

הרבנות הראשית שכאמור לעיל הורתה ולידתה היו כרוכים בקשיים, עמדה בשנים הראשונות לקיומה בצלו של משבר זהות. סימנו המובהק של משבר זה נתגלם ביציאתם של חלק מחברי מועצת הרבנות הראשית "מכנסת ישראל"¹⁰⁸. היה מן המבין בעובדה שחלק מן הציבור החרדי-קנאי גינה את הרבנות הראשית על שום ציוניותה, בעוד חלק מן הציבור החילוני גינה אותה מחמת חוסר ציונותה. תופעה זאת כשלעצמה מורה כי בקרב החוגים השונים בציבוריות היהודית בארץ-ישראל הוערכה הרבנות באופן שונה ולעיתים מנוגד.

חברים במועצה שפעלו לעתים בניגוד לקונצנזוס הלאומי-ציוני, אולי לא חשו סתירה בין מעשיהם ודעותיהם לבין כהונתם בארגון. שהיה חלק מן הממסד הלאומי החדש בארץ-ישראל.

הרב קוק שבאופן אישי זוהה יותר מכל חבר מועצה עם האידיאל של הרבנות הראשית, הפגין במהלך השנים הלכו עמדות, שבעיני רבים חיזקו את תחושת משבר הזהות, או הזהות הכפולה של הרבנות הראשית והעומד בראשה. בעמודים הבאים תובלט תופעה זאת בעיקר על רקע פרשת "חוקת הקהילות" והשלכותיה המיידיות וארוכות הטווח על מוסד הרבנות הראשית וחבריו. אמנם מדובר בפרשה מסוימת, אולם זו היתה בבחינת תהליך מתמשך, שמבחינתה של הרבנות הראשית הותר ספחים בעיתיים במשך כל תקופת כהונתה הראשונה, והטביע חותמו על תדמיתה ואולי על מעמדה של הרבנות

108. הכינוי שהוענק לישוב היהודי המאורגן בארץ-ישראל בתקופת המנדט. המוסדות הנבחרים של "כנסת ישראל" הוכרו על ידי הממשל הבריטי כמייצגי הקהילה היהודית בארץ-ישראל. מכלול הנושאים הקשורים ל"כנסת ישראל" ולתפקוד מוסדותיה הוסדר באופן חוקי על ידי הממשל הבריטי ב"חוקת הקהילות" שנתקבלה ב-1.1.1928. הממשל הבריטי העניק זכות - כמעוניינים בכך - לפרוש מן הארגון האוטונומי של "כנסת ישראל" ואת ההיתר הזה ניצלו, לדוב החוגים החרדיים שלא השלימו עם תכניה החילוניים של חוקת הקהילות ועם אופיה החילוני של החברה הישראלית. בדרך כלל זוהו החוגים הפורשים מ"כנסת ישראל" עם שולליה של התנועה הציונית.

במשך השנים הבאות. מראשית דרכה נאבקה הרבנות הראשית על מעמדה ביישוב. מבחינה פורמלית התבטא הדבר גם בוויכוח הממושך שהתנהל בשנים תרפ"א-תרפ"ח על "חוקת הקהילות"¹⁰⁹. חוקה זאת נועדה לעגן בחוק את המבנה הקהילתי-אוטונומי של יהודי ארץ-ישראל ולקבוע את מוסדות היישוב וסמכויותיהם. מעבר להיבט המשפטי, השתקף בתקנות החדשות שנתקבלו, ב-1.1.1928 אופיה של החברה הרצויה בעיני מחברי "חוקת הקהילות".

בציבור היהודי בארץ-ישראל שהיה מפוצל בהשקפותיו ובאמונותיו בלטה המחלוקת בנושאים דתיים וחברתיים בין המחנה הדתי למחנה החילוני. עובדה זאת גרמה בין היתר למשא ומתן הארוך והמייגע על "חוקת הקהילות", ולתוצר הסופי שכל השותפים ליצירתו חשו כי למען השגתו נאלצו להתפשר יותר על המידה. תוך כדי המשא ומתן - בלחצם של החרדים - הוכרה זכותם של המעוניינים בכך לצאת מן הארגון האוטונומי "כנסת ישראל" ו"אגודת ישראל" וועד העיר האשכנזי ארגנו באישור השלטונות שחיפה נפרדת, למורת רוחם של הרבנות הראשית ויתר המוסדות האזמיים¹¹⁰.

הרב קוק ועמיתיו לרבנות הראשית חרדו למעמדם העצמאי במסגרת האוטונומיה של "כנסת ישראל". הם רצו להבטיח את יכולתם להעניק שירותים, לבצע פעולות ולקבל הכרעות ללא שיהיו כפופים לרשויות אחרות של האוטונומיה. מידה זו של אוטונומיה בתוך אוטונומיה אמורה היתה להיות מושגת גם באמצעות התקנות שיקבעו את גוהל בחירת הרבנות הראשית, ונוהל זה נותר שנוי במחלוקת בין החוגים הדתיים לחוגים החילוניים.

בסופו של דבר נתקבלו הצעות פשרה ברוב הנושאים השנויים במחלוקת והרבנות הראשית השתלבה כחלק אינטגרלי ב"חוקת הקהילות" ובהנהגת

109. ראה בהרחבה פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 195-213.

110. ראה: קול ישראל, י"ח בשבט תרפ"ו; התור, כ"ח בשבט תרפ"ו; ראה בעניין זה גם על פגישת קוק והנציב העליון, הד העם, י"א בטבת תרפ"ה.

היישוב¹¹¹.

מרותה של הרבנות הראשית לא חכה על הפורשים מ"כנסת ישראל" וכך לדוגמה לא היתה רשאית לדשום הקדשות של יהודים שלא נמנו עם "כנסת ישראל". העובדה ששיטת הבחירות לגוף הבוחר את מועצת הרבנות הראשית לא הוכרעה ולא נכללה בתקנות חוקת הקהילות, הותירה בעיה פתוחה שהיתה בעתיד אחד הגורמים לדחייתם של הבחירות לרבנות הראשית.

מעבר להיבט הפורמלי שתחם את המוסדות הלאומיים בגבולות מוגדרים, נותר בידם מרחב פעילות והשפעה הנובע מיוקרתם של המוסדות, מן המוניטין שיצאו לחבריהם ומדרך תפקודם של הארגונים החדשים. מבחינה זאת לקחה הרבנות הראשית בחסר. דמותו הכריזמטית של הרב קוק חיפתה לעתים על כיקויים בסיסיים כגון ההרכב האישי הבעייתי של מועצת הרבנות הראשית, אולם בכך, לא היה די כדי לחלץ את הרבנות ממצוקותיה. העובדה שבנושא עקדוני כמו היחס ל"כנסת ישראל" לא שררה תמימות דעים בין החברים, והרב קוק לא רצה ואולי לא היה יכול להטיל מרות בעניין זה, היתה בעוכרי המוסד, שהצטייר בציבור - ובצדק - כגוף חסר הנהגה וכיוון, וכבעל זרועות רבות המושטות כל אחת לכיוון שונה.

תקרית מביכה שהעידה על פיצול הדעות ברבנות הראשית ביחס לחוקת הקהילות, אירעה בעת טקס הפרידה מן הנציב העליון השני הלורד פלומר (27.7.28). תוך כדי דברי נימוסים בין הנציב וחברי נשיאות הזועד הלאומי, ציינו מנהיגי היישוב כי הם באו לבדכו כנציגי "כנסת ישראל" ובין היתר הודו על אישורן של תקנות "כנסת ישראל". הרב יעקב מאיר, נשיאה הספרדי של מועצת הרבנות הראשית, העיר על כך כי הוא לא בא בתוקף מעמדו כנושא תפקיד בכנסת ישראל, אלא כבא כוחה של העדה הספרדית אשר לדבריו לא הצטרפה ולא תצטרף ל"כנסת ישראל" מפני שתקנות "כנסת

111. ראה: עיתון רשמי, גיליון 202, 1.1.1928, תקנות כנסת ישראל, פרק 1, מועצת הרבנות הראשית.

ישראל" מנוגדות לדת¹¹².

הרב קוק שאף הוא נכח במקום, התערב בשיחה ובברכתו לנציב העליון אמר בין היתר כי הוא מודה לו על כל הדברים הטובים שהוציא מן הכוח אל הפועל במשך ימי שלטונו. גם ביחס לחוקת "כנסת ישראל" ראוי לברך, מפני שיש בה בסיס לארגונה של האומה בארץ-ישראל, וזאת אף על פי שבשלב זה ישנו ציבור שאינו מרוצה מן החוקה. הוא הביע תקווה כי לעתיד לבוא תוסדר החוקה באופן שישביע את רצון כלל ישראל¹¹³.

על רקע עמדותיהם השונות של הרבנים קוק ומאיר התפתח ויכוח ציבורי, שבמהלכו תקף הוועד-הלאומי בפומבי את הרב מאיר מעל דפי העיתונות. מעל דפי אותו גיליון הצהיר הרב קוק בדאיון עיתונאי, כי הוא אינו מרוצה מהפרצה בתקנות כנסת ישראל, שהותירה אפשרות למעוניינים בכך לפרוש מכלל ישראל. אילו היתה ההשתתפות בקהילה טובה, היו מגיעים לפשרה בנושאים השנויים במחלוקת, עתה שניתנה האפשרות לפרוש, לא קיימת מוטיבציה לווייתורים הדדיים ומתגברות ההפרדות והאנרכיה¹¹⁴. מלבד זאת פרישת החרדים מצמקת את משקלו של הציבור הדתי המאוחדן בכנסת ישראל, וממילא נחלש כוחו במאבק הציבורי על ערכי היהדות. נימוקים אידאולוגיים ופרגמטיים נכרכו בהתנגדות הרב לאפשרות הפרישה מכנסת ישראל. אחדות ישראל שהיתה מקווי היסוד של משנתו הלאומית היוותה את

112. דואר היום, כ"ב באב תרפ"ח; וכן ראה על עמדתו של הרב מאיר במכתבו לנציב, דואר היום, כ"א באב תרפ"ח. ראוי להדגיש כי התבטאויות הרב מאיר לא שיקפו נאמנה את הלך הרוחות ואת שהתרחש בפועל בעדה הספרדית ביחס ל"כנסת ישראל". רבים ממנהיגי העדה הסתייגו מעמדת הרב מאיר אשר התבטאויותיו עוררו תגובות נזעמות בוועד הלאומי. במוסדות העדה הספרדית שררה מבוכה ופרשת הרב מאיר נכרכה בהתייחסות לכלל מעמדה של העדה הספרדית. היו בין הספרדים שתמכו ברב מאיר וגם "ועד העדה הספרדית" שרוב חבריו שללו את התבטאויות הרב מאיר, נמנעו מיציאה נחרצת נגדו מחמת כבודו, לראיה פרטים נוספים בעניין זה: דואר היום, כ"ו, כ"ח, כ"ט, ל' באב תרפ"ח. על עמדת הרב מאיר ראה גם אגדת מהרב מאיר ל"ועד העדה הספרדית", מיום כ"ה בשבת תרפ"ו, ארכיון ועד העדה הספרדית, תיק הרב יעקב מאיר.

113. דואר היום, כ"ב באב תרפ"ח.

114. שם, שם. המדאיין היה הסופר ד" בנימין.

הבסיס האידיאולוגי להתנגדותו לפרישה ועל כך נוספו הנימוקים התועלתיים שצוינו לעיל.

התקדית בבית הנציב עוררה דושם שבנושא חוקת הקהילות קיים עימות בין שני הרבנים הראשיים. לאמיתו של דבר, ייתכן ועמדותיהם של השניים היו פחות דחוקות זו מזו מכפי שהדברים נראו לכאורה. הרב מאיר נקט בפגישה עם הנציב עמדה בוטה, בעוד עמיתו האשכנזי נהג כדיפלומט והשכיל להביע את הוקרתו לנציב תוך חשיפה מעודנת יותר של ביקורתו על התקנות. נכון הדבר, שהרב מאיר הצהיר מפורשות על הצורך בפרישה מ"כנסת ישראל" והרב קוק נמנע מכך. אולם, כפי שיובהר להלן התייחסותו של הרב קוק לנושא הפרישה היתה מורכבת והראיון עמו בעיתונות, אינו משקף במדויק את עמדתו בנושא זה.

התקנות והציפיות להכוונתה של הרבנות הראשית לאפיקים בלתי סותרים ולשיתוף פעולה עם המוסדות הלאומיים, נתלו ברב קוק. נשיא הרבנות הראשית היה תפקיד דפרזנטטיבי ואקסקוטיבי כאחד, והנושא בו אמור היה להפגין כושר מנהיגות, תכונה שנבחנה לרוב בעת מצוקה.

אבן-בוחן ראשונה במעלה מבחינה זאת, היתה הודעתם של הרבנים פרנק וברנשטיין, חברי מועצת הרבנות הראשית, על פרישתם מ"כנסת ישראל"¹¹⁵. פועל יוצא סביר מצעד זה, אמורה היתה להיות פרישתם גם מן הרבנות הראשית.

כפחות, לכאורה, היה מן האבסורד בקריאה ליציאה מ"כנסת ישראל" מחד, ובהמשך להונתם במועצת הרבנות הראשית מאידך. ברם, מה שנתפרש על ידי הוועד הלאומי כהתנהגות בלתי נסבלת של הרבנים הפורשים, לא עורר תהייה

115. ראה כרוז הקודא ליציאה מ"כנסת ישראל" ובראשו חתום הרב פרנק. גם הרב ברנשטיין חתום על כרוז זה (פרידמן, לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 207.

הפרשה נדונה במוסדות "כנסת ישראל", ובוועד הלאומי הותקפו הרבנים הפורשים בחריפות. י"ב בן-צבי טען כי הפורשים אינם יכולים לשבת במוסד מרכזי של "כנסת ישראל". בהמשך דבריו הוא העלה חשש שמא הקיצוניים יכחצו על הרב קוק. ראה: פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי מתאריך 14.3.29, אצ"מ, J1/100.

אצל הנוגעים בדבר - פרנק וברנשטיין. שני הרבנים סברו כי הרבנות הראשית היא מוסד ככל לאומי, הפורס חסותו גם על אלה המסתייגים מן הממסד היהודי האוטונומי, ולפיכך אין הצדקה לתביעה שישתייכו ל"כנסת ישראל" או יפסיקו לכהן ברבנות הראשית. במקרה דנן, חלקו האישי של הרב קוק בהכרעה הסופית, אם כתבוע מן השניים להסיק מסקנות מעמדתם ביחס ל"כנסת ישראל", היה דומיננטי. הרב נקלע למצוקה העשויה ללמד על מעמדו הרופף מבחינה אישית כמנהיג ועל הבעיתיות הבסיסית של המוסד בראשו עמד.

כל ניסיון מצדו להתיר את פקעת האינטרסים האישיים והציבוריים המנוגדים, היה כדרך בנטילת סיכונים שאיימו על עצם קיומו של המוסד. מצד אחד, לא רצה לתמוך ביציאה מ"כנסת ישראל", כיוון שזו פורשה כצעד אנטי ציוני וצעד בעל משמעות כזאת לא נתיישב עם גישתו האוהדת לציונות ועם שאיפתו לאחידות האומה. מצד שני, קשה היה לו להשלים עם צעד שיובייל לפיטורם של פרנק וברנשטיין. ראשית, מפני שהכלו העניקו לגיטימציה לרבנות הראשית בקרב חלק נכבד מן הציבור החרדי ומיתנו את הביקורת עליה בחוגים אלה. שנית, מפני שלגופו של עניין גילתה הבנה לצעדם, על אף שהוא עצמו לא היה שותף לנו. בנסיבות שנוצרו, דומה היה בעיניו שבדיכמה אליה נקלע, עדיף להימנע מנקיטת עמדה אקטיבית. הוא לא הפגין הסתייגות מצעדם של הרבנים הפורשים ולא קיבל את עמדת הוועד הלאומי, לפיה ראוי לבחור מועצה חדשה. הוועד הלאומי לא ניסה לכפות את עמדתו על קוק, מחשש שחץ שכזה יוביל להתפטרותו ולהתמוטטות המוסד. נוצר מעגל סגור, שאיש לא העז לפורצו עד לאחר פטירתו של הרב קוק. מבחינתו של האחרון חוסר ההכרעה גם היה באגד קבכת החלטה. מתוך חרדה לגורל המוסד שהקמתו עלתה במאמצים כה מרובים, העדיף להמנע מנקיטת עמדות העלולות לעזערו, תוך תקווה כי הקשיים שנתגלו הם חלק מפגמי בראשית, שניתן יהיה להתגבר עליהם במשך הזמן. בפועל היה זה מכשול קבע בדרכה של הרבנות הראשית ואדם בין היתר ליחס מסתייג מצד הוועד הלאומי,

שהערים קשיים בתיקצוב פעילותה של הרבנות הראשית¹¹⁶. במאמדים רבים נמתחה ביקורת נוקבת על עמדת הרב קוק. הוא הואשם בשתיקה ובחוסר בהירות בשעה שנתבעה אמירה מפורשת, הוא הואשם במורך לב בעת שנדרשה תעוזה¹¹⁷. חוגי הפועלים היו סבורים שהרב נקט במדיניות מתוחכמת, שנועדה להשהות את התגובה עד שיתברר כיצד ומתי ראוי להגיב¹¹⁸. גם חוגי ה"מזרחי", שתמכו ברב קוק וצידדו בקיומה של מועצת רבנות ראשית בעלת מעמד וסמכויות, הסתייגו מהמציאות שנוצרה ברבנות הראשית בעקבות קבלת חוקת הקהילות. לדעת אותם חוגים, היו בין אוהדי הרבנות הראשית, שלא העריכו כראוי את צדדיה החיוביים של חוקה זאת ומחמת סעיפים מסוימים בחוקה שלא היו מקובלים עליהם שכלו את כולה. טובתו של המוסד הרבני העליון בארץ-ישראל דורשת - לדעת אותם אנשי ה"מזרחי" - למקד את פעילות חברי מועצת הרבנות לא בהתנגדות לכנסת ישראל, כי אם בשקידה על הצעת תקנות לנוהל של בחירת מועצת הרבנות הראשית¹¹⁹ כדי שניתן יהיה לקיים בחירות חדשות בהקדם.

חמודים במיוחד הדברים שנאמרו על הרב בחוגי ה"מזרחי" ו"הפועל המזרחי", ושלא נועדו כפירסום. כאן נחשפה העמדה האמיתית שהיתה מכאיבה ביותר. אוהד נלהב לרב קוק כשמואל חיים לנדוי¹²⁰, מנהיג תנועת "הפועל המזרחי", לא היה יכול להסתיר את מורת רוחו מאי רצונו של הרב

116. ראה: פרוטוקול משיבת הוועד הפועל של ה"מזרחי" ו"הפועל המזרחי", מתאריך ו' בכסליו תרצ"ב, את"א, 1031/50; פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 212.

117. דואר היום, ט' באלול תרפ"ז, ג' בתשרי תרפ"ח.

118. מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 161.

119. התור, ז"ט בשבט תרפ"ט. על מגעים בעניין זה בין הרבנות הראשית ל"מזרחי", מספר שנים לפני כן, ראה ישיבת הרבנות הראשית מיום ט"ז בשבט תרפ"ו, אר"ר, ספר הפרוטוקולים של הרבנות.

120. יחסי קרבה מיוחדים נרקמו בין שמואל חיים לנדוי לרב קוק בתקופה הקצרה שבה חי לנדוי בארץ-ישראל (תרפ"ו-תרפ"ח). הדברים עולים בבירור מתיעוד בעל פה של אישים שהיו מקורבים לשתי הדמויות הנ"ל. כך העיד בין היתר ש"ז שרגאי ממנהיגי "הפועל המזרחי" בתקופה הנדונה.

קוק לקבוע עמדה נחרצת. באחת מאגרותיו¹²¹ הדנה בנושא התייחסות היהדות הדתית ל"כנסת ישראל", כתב לנדוי בין היתר: "...הרב קוק עדיין שותק באופן רשמי אבל בשיחות פרטיות ועל שאלות של מקורביו הוא עונה דברים הסותרים זה את זה, ולפי בינת אדם פשוט כמוני, כמוכן שזה משפיע כרעה על מהלך העניינים. בכלל עמדתו של הרב קוק הזיקה הרבה, כי הרבנים בירושלים השתמשו בחולשתו ובשתיקתו ויחפשו הם את דסן ההנהגה (ההדגשה שלי י"א) ויהיו הם למזרי דרך לעם ויצאו בחרמות ואיסורים, ועל החתום כל רבני ירושלים מבני סיעתו של הרב קוק. ועכשיו, כשל כוחו של הרב קוק משנות את מצב הדברים, ואין כל ספק, שלו היה הרב קוק יותר בעל אומץ רוח והיה מפרסם את דעתו החיובית בעד כנסת ישראל לפני שפירסמו פרנק וברנשטיין וכו' את איסוריהם, כי אז היה ההמון החרדי נוהר אחרי הרב קוק ולא היו הרבנים מבית דינו של הרב קוק, למצער הנאמנים לו, כמו הרב הר"פ ועוד חותמים נגד דעתו של הרב קוק. וגם הם (הרב) קוק בעצמו ומקורביו מכירים את הנזק הרב שבאה לכנסת ישראל ולהרב קוק מפאת חולשת דעתו והנהגתו הבלתי עקבית בדברים ציבוריים פוליטיים שכל צעד רופף משמש נשק בידי המתנגדים ואין להושיע...". דומה כי לנדוי שפעל תקופת זמן קצרה יחסית לצדו של הרב קוק, אבחן ואפיין את חולשתו כמנהיג, אם כי ייתכן וחידד את תמונת המצב יתר על המידה.

פרשה נוספת - הקשורה לחוקת הקהילות - שעוררה ויכוח ציבורי ממושך בישוב היהודי בארץ-ישראל במשך כל שנות העשרים, היתה זכות הבחירה לנשים. נושא זה נסקר בפירוט בפרק הדן ביחסי הרב קוק ותנועת ה"מזרחי" ולהלן רק אציין כי הנושא שעלה על הפרק עוד לפני הקמתה של הרבנות הראשית העסיק את הרב קוק מאז שובו לארץ-ישראל. עתה, כשכיהן כרב ראשי, נתבקשה התייחסותו לנושא בתוקף תפקידו. בדומה לעמדה שנקט ביחס לפדישה מ"כנסת ישראל", גם כאן ניתן היה לפרש את התייחסותו, או אולי

121. אגרת מאת ש"ח לנדוי לתנועתו בפולין, מתאריך ה' בשבט תרפ"ח, גצ"ד, תיק המזרחי בפולין, 58/57 ב'.

אי התייחסותו באופנים שונים. מחד לא העניק גיבוי ממשי לאלה שהיו מעוניינים להצביע בבחירות לאסיפת הנבחרים השנייה שנתקיימו בחודש כסליו תרפ"ו ומאידך לא תמך במחרימי הבחירות. נראה כי מלבד הבעיות ההלכתיות, שנבעה מהשתתפות הנשים בבחירות ושמנעה בעדו מלתמוך בגלוי בהשתתפות בבחירות, הוא לא היה יכול להתעלם מדעת עמיתיו למועצת הרבנות הראשית. רבנים כפרנק וברנשטיין ועמיתו הספרדי לנשיאות הרב מאיר, שכלו כולם את זכות הבחירה לנשים, ולפיכך התנגדו להשתתפות בבחירות¹²².

במצב זה, נשאלת השאלה כלום המסגרת הארגונית של הרבנות הראשית לא הגבילה את הרב דווקא בשעה שהכול ציפו למוצא פיו? האם לא היה מסוגל לפעול באופן נמרץ יותר מחוץ למסגרת הרבנות הראשית, כשהוא חופשי מאילוצים פוליטיים וממחויבויות אישיות?

המגבלות שאולי הצדיקו לדעת הרב קוק נקיטת עמדות מעורפלות לא נתקבלו על דעת המחנה הציוני, ובכלל זאת מחנה הציונות הדתית, שאישים מרכזיים בתוכו כרבנים עוזיאל ומימון ביקרו את הרבנות הראשית על זיקתה למחנה החרדי הלא-ציוני¹²³. הרבנים עוזיאל ומימון ציפו ליתר הזדהות מצד הרב קוק עם דרכה הרעיונית של תנועת ה"מזרחי" ומשנכזבה תקוותם, ניסו לחולל תמורה לא באמצעות השפעה ישירה על הרב קוק, אלא על ידי החלפת חבר עוזריו הקרובים במועצת הרבנות הראשית באמצעות קיומן של בחירות חדשות למועצה. מאחורי רעיון זה שנדון בחוגי ה"מזרחי" מאמצע שנות העשרים עמדה ההנחה, כי יכולת התמרון וכושר ההכרעה של הרב קוק מוגבלים, ומן הראוי לבחור מועצה המקורבת בהשקפותיה לרוח ה"מזרחי",

122. על עמדת הרב יעקב מאיר בעניין זה ראה: אגרת הרב מאיר לוועד העדה הספרדית (כ"ט, הערה 112).

123. ראה: התור, א' בשבת תרפ"ו; הארץ, כ"א בשבת תרפ"ו. הרב עוזיאל חקק על עמדתו של הרב קוק בנושא הצבעת הנשים, ותמך בהשתתפות בבחירות. על עמדתו זאת ראה בספרו פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, ירושלים תשל"ז, עמ' רכ"ח.

כדי שתיווצר אווירה שתקל על הרב קוק לקבל החלטות התואמות את השקפות מחנה הציונות הדתית. עד כמה הנחה זאת נכונה לא ניתן לפסוק, שכן הרעיון לא זכה למימוש בחיי הרב קוק.

גם הדרישה לבחירות חדשות שאמורות היו לחלץ את המוסד הרבני החדש מן המיצר אליו נקלע, נתקלה בהתנגדות. הרב קוק נקט בנושא זה בטקטיקה של השהייה שנמשכה עד פטירתו, על אף שמלכתחילה נבחרה המועצה לשלוש שנים, וגם זאת לאחר שערב בחירתה נדחו הצעות שנתמכו על ידי רבנים שונים, לבחור מועצה לשנה אחת בלבד¹²⁴.

נראה כי הרב קוק חשש שמערכת בחירות חדשה עלולה לזעזע את הרבנות הראשית ולעורר ביתר שאת את הוויכוח שקדם להקמתה בדבר עצם חיוניותה, כמו כן הסכין עם ההרכב האישי של המועצה הקיימת למרות בעייתיותו. חידוש פני המועצה בדמויות הנעדרות זיקה לציבור החרדי ולעולם ערכיו - כשאיפת ה"מזרחי" - עלול היה לחולל נתק בין הרב לבין הציבור החרדי שעמו חפץ לשמור על קשר, לא פחות מאשר עם הציבור הדתי-לאומי. מלבד זאת לאחר מספר שנות כהונה עדיין לא נתבסס מעמדה של הרבנות הראשית ולא ניתן היה להצביע על הישגים מרשימים של המועצה שעמם ניתן כלכל בהצלחה לבחירות. פורמלית טען הרב באחת ההזדמנויות בהן נתבקש להחיש את קיומן של בחירות חדשות כי "...מפני מצוקת הזמן והסבוכים בעניינים לאומיים, מפני המשבר הגדול שעובר על העולם... הכרח הוא לדחות את הבחירות..."¹²⁵. נימוקים מעין אלה היו יפים לכל שנה ולא נתקבלו על דעת המצדדים בקיומן של הבחירות לאלתר.

בחוגי ה"מזרחי" גברה האכזבה מהרבנות הראשית ומבחינת הרב קוק היתה

124. בין התומכים בהצעה למינוי חד-שנתי היו הרבנים ציזלינג מיפו וציזרון מפתח-תקווה שטענו כי ראוי לבחון את כשירותם של הרבנים, ולהימנע מלהיכנס להתחייבויות ארוכות טווח. ראה: ג' בת-יהודה (לעיל, פרק א, הערה 60), עמ' 297-298.

125. אגרת מהרב קוק ומזכיר הרבנות הראשית ש' וובר אל הנהלת הסוכנות מתאריך י"ח בשבט תרצ"ב, אצ"מ, Z1/2080 וכן ראה שם אגרת מ"י בן-צבי אל הנהלת הסוכנות מתאריך ב' באדר א' תרצ"ב.

חשיבות לעמדת ה"מזרחי", שכן תנועה זאת היתה למעשה העורף הפוליטי של המוסד הציוני.

בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות ה"מזרחי" הכללית בארץ-ישראל מיום ו' בכסליו תרצ"ב נדון מעמדה של הרבנות הראשית, והרב אוסטרובסקי - מראשי ה"מזרחי" - קבל על הרבנות הראשית, שמאז היווסדה היא הולכת ומתדרדרת מיום ליום¹²⁶. לדעתו, אין הציבור מתעניין במוסד זה וגם הרבנים אינם מעדיכים אותו. בהמשך דבריו ציין, כי הוא ער למצב הלא נוח בו שרוי הרב קוק, שאינו יכול לוותר על השתתפותם של הרבנים פרנק וברנשטיין במועצת הרבנות הראשית. חבר בכיר אחד בתנועת "הפועל המזרחי", ראובן וינשינקר (גרפני) תבע מינוי אדמיניסטרטור מוכשר לרבנות ופעילות למען שיפור מצבה הפיננסי. ש"ח קוק, אחיו של הרב קוק, האשים באותה הישיבה את הרב אוסטרובסקי בכך שאיפשר - לדעתו - לוועד-הלאומי לצמצם את תקציבה של הרבנות הראשית. באותה ישיבה הוחלט בין היתר לערער על החלטת הוועד הלאומי לקצץ בתקציב לענייני דת. הרב קוק שהיה מודע להכך הרוחות סביב הרבנות הראשית, השתדל באותה עת (חורף תרצ"ב) לדחות את הבחירות לרבנות הראשית בעוד שנה¹²⁷. הרב אוסטרובסקי שייחס את עמדתו של הרב קוק להשפעת הרבנים פרנק וברנשטיין עליו, שלל את בקשת הרב קוק מאחר ו"...הסבלנות של הציבור פקעה כבר כלפי העזובה השודרת בלשכת הרבנות הראשית..."¹²⁸. רק התקווה לבחירות חדשות הסיחה - לדעתו - את דעת הקהל מחומרת המצב. אוסטרובסקי ביקש מהרבנים עוזיאל ואהרונסון, רבניה הראשיים של תל אביב יפו.

126. פרוטוקול מישיבת הוועד הפועל של ה"מזרחי" ו"הפועל המזרחי" מתאריך ו' בכסליו תרצ"ב, את"א, 1031/50.

127. אגרת מאת מ' אוסטרובסקי וא' אכמליח אל הרבנים עוזיאל ואהרונסון מתאריך ז' באדר א' תרצ"ב, אצ"מ, Z1/2980. וראה בתיק זה מגוון מסמכים על תהפוכות המשא ומתן לקביעת התקנות לבחירת הרבנות הראשית.

128. אגרת מהרב אוסטרובסקי אל הרבנים עוזיאל ואהרונסון מתאריך כ"ד בשבט תרצ"ב, שם, שם.

להפעיל את השפעתם על הרב קוק, כיוון "... שאין אחרים... שיכולים ברגע זה... להציל את המצב..."¹²⁹. ראוי להדגיש, כי הרב אוסטרובסקי נמנה עם תומכיו המובהקים של הרב קוק ועם הפעילים לייסודה של הרבנות הראשית, ואם הוא נתאכזב מדרך תיפקודה של הרבנות ומהנהגתו של הרב קוק, מה היתה איפוא עמדתם של אלה, שמלכתחילה לא גילו התלהבות יתירה מן המוסד הרבני החדש והעומד בראשו?

אחד האישים שהאיץ ברב קוק לקיים בחירות היה הרב עוזיאל, רבה הראשי הספרדי של תל-אביב, אשר היה מועמד לכהונת הראשון לציון בבחירות שנתקיימו בשנת תרפ"א ונמנה עם מנהיגיה הרוחניים של תנועת ה"מזרחי". בחורף תרצ"ב כתב לרב בין היתר: "...מאוד מאוד התפללנו על זה שכת"ר כתב להוד מעלתו הנציב העליון כארץ-ישראל על דחיית הבחירות לרבנות הראשית. מתאדים אנו לעצמנו את הרושם הבלתי נעים שזה יעשה בעיני הנציב עצמו ועוד יותר בעיני הציבור כולו, שיאמרו כאילו יש רצון להחזיק בכסא הרבנות... למה... נמשיך את הקיום העלוב שהוא בחסד, ונשמע גם לזות שפתיים מכל הצדדים..."¹³⁰. באותה אגרת ביקש הרב עוזיאל מהרב קוק לכתב בעקבות ה"ראשון לציון" הרב מאיר ולהסכים למנות אותו (עוזיאל) ואת הרב אהרונסון עמיתו לרבנות תל-אביב, כנציגי הרבנות הראשית בוועדה שאמורה היתה לקבוע את תקנות הבחירה לרבנות הראשית. במקביל, דיווח הרב עוזיאל לרב אוסטרובסקי, כי הרב קוק השיב שאי אפשר לו להיכנס לדיון בעניין בחירות חדשות, כל זמן שאין הוועד הלאומי מקיים את הבטחותיו בעניין שיכון ואות לרבנות. לדעת הרב קוק, הדיוור הנוכחי משפיל ומעליב, ואולי זו השעה לכחוך לתיקון המעוותים¹³¹.

129. שם, שם.

130. אגרת מהרב עוזיאל לרב קוק מתאריך כ"ז בשבט תרצ"ב, את"א, 1033/50.

131. אגרת מהרב עוזיאל למ' אוסטרובסקי מתאריך ד' באדר תרצ"ב, שם; וכן ראה שם, כ"ח בשבט תרצ"ב; וכן אגרת הרבנים עוזיאל ואהרונסון למ' אוסטרובסקי מתאריך ד' באדר תרצ"ב, אצ"מ, J1/2980.

ספק אם זו היתה הסיבה שעיכבה את הרב מלסמוך ידו על הוועדה. מכל מקום, זו הוקמה בחודש אדר תרצ"ב, לאחר שמשא-ומתן בנושא תקנות לבחירות הרבנות הראשית שהתנהל בין הוועד הלאומי לרבנות הראשית הגיע למבוי סתום. עם חברי הוועדה נמנו הרבנים עוזיאל ואהרונסון כנציגי הרבנות הראשית, הרב פישמן (מימון) ומ' לניאדו כנציגי הוועד הלאומי והשופט ג' פרומקין כיושב ראש¹³². ש' וובר, מזכיר הרבנות הראשית, ייצג את הרב קוק בפני הוועדה וטען בשמו כי אין להגביל את הבוחרים והנבחרים למועצת הרבנות הראשית בתנאי של חברות ב"כנסת ישראל". לדבריו, גם הרבנים שמחוץ ל"כנסת ישראל" שואפים לאחדות, אלא שעקב אי הסכמה לכמה תקנות בחוקת הקהילות, כגון זכות בחירה לנשים, הם נמנעו מלהצטרף ל"כנסת ישראל". לדברי וובר, הרב קוק שבועצמו לא "יצא", יעץ לרב חרל"פ "לצאת"¹³³. לדעתו, האצטלה של הרבנות היא המעניקה לרבנים את הזכות לבחור ולהיבחר ולא חברותם ב"כנסת ישראל". הרבנים עוזיאל ואהרונסון לא תמכו בעמדת וובר, והרב אוסטרובסקי טען כי שאל את הרב קוק האם "לצאת" מכנסת ישראל, וקיבל תשובה שלילית.

חרף העובדה שחברי הוועדה היו בדעה שאין זה מן הראוי שחברי מועצת הרבנות הראשית וחברי הגוף הבוחר לא יהיו חברים ב"כנסת ישראל", הם הסכימו ש"כהודאת שעה" יש לאפשר זאת ובפועל לא חל שינוי במצב עד פטירתו של הרב קוק (1935). פרדוכסלית, דווקא פטירתו של הוגה דעיון הרבנות הראשית ומי שעמד בראשה בחמש עשרה השנים הראשונות לקיומה, היתה אחד הגורמים שהובילו לפריצת המבוי הסתום, בו היתה שרזיה הרבנות הראשית. מוסדות היישוב ובכללם ה"מזרחי" יכלו מעתה לפעול כשהם דתוקים

132. אגרת י' בן-צבי למזכירות ממשלת המנדט מתאריך כ"ה בניסן תרצ"ב, אצ"מ, שם.

133. פרומקין הישיבה השנייה של הוועדה, ג' באייר תרצ"ב, שם, 525/9972.

לפחות סייגים. ואמנם נבחרה מועצה חדשה שאנשיה נמנו עם חברי "כנסת ישראל" והחלה תקופה חדשה בתולדותיה של הרבנות הראשית. הבחירות שנערכו בדצמבר 1936 נתקיימו על פי תקנות שנקבעו על ידי הוועד הלאומי ואושרו על ידי הנציב העליון¹³⁴.

134. עיתון דשמי י"ז בניסן תרצ"ו. כרבנים ראשיים נבחרו הרבנים י"א הרצוג ויעקב מאיר. החברים האשכנזים במועצה החדשה היו: הרבנים צ"פ פרנק, י" קלמס וא"מ וולוקבסקי, החברים הספרדים היו הרבנים א"י פילוסוף י"מ הכהן וא"י אבוכזיר.

המאבק בפלגנות

אשר למאבק במגמות הפלגנות של "אגודת ישראל", ששאפה להכרה כעדה נפרדת, נקט הרב קוק עמדה תקיפה, שזכתה לגיבוי אישי מתנועת ה"מזרחי", ובעיקר לתמיכה נמרצת של הרב עוזיאל, שצידד במאבק תקיף ועקבי בשאיפותיה של "אגודת ישראל". באחת מאגדותיו לרב קוק בעניין זה כתב: "...אסור לנו לשתוק ברגע של סכנה כזו לבטול הרבנות למעשה. יקום כ"ג כאריה ויעיר מצדו את הוועד הלאומי... ויעורר אותם להגן על כבוד הרבנות... יתחיל בפעולתו ואנו מצדנו מוכנים לעזור בכל שעה ובכל צורה של פעולה שכת"ר ידרוש בשביכה השתתפותנו..."¹³⁵. אשר לכוונותיה של "אגודת ישראל" כתב הרב עוזיאל: "...סוד גלוי הוא שכל רצונה של אגודת ישראל היא לקרוע את הרבנות לקרעים ולבטל גם את האוטונומיה הדתית שהיתה לנו בגולה..."¹³⁶.

עמדותיו של הרב עוזיאל בעניין זה היו נחרצות ומבין השיטין ניתן להבחין בדבריו בחשש, שמא הרב קוק אינו מספיק נחוש בדעתו ואולי זקוק לתמיכה ולגיבוי ציבורי, כדי להוביל את המאבק נגד מגמות ההתבדלות של "אגודת ישראל". מאחר והרב קוק השלים עם היציאה מ"כנסת ישראל" ועם נוכחות הפורשים בשורות הרבנות הראשית, לא היה בדור מאכיו כיצד יתייחס לתביעת "אגודת ישראל" להכרה כעדה נפרדת. אולם בנדון זה היה הרב קוק שותף לדעה כי הכרה שכזאת, עלולה למוטט את המימסד הדתי-לאומי וגם בשוכבו על ערש דווי, ממיטת חוליו המשיך להיאבק במגמת הבדלנות. בא' בסיוון תרצ"ה נתקיימה ביוזמתו ועידה כללית של רבני ישראל שדנה במשא ומתן שבין "אגודת ישראל" לוועד הלאומי בעניין דרישת "אגודת ישראל" להכיר בציבור החרדי כעדה נפרדת. האסיפה שללה תביעה

135. אגרת מתאריך ה' בשבט תרצ"ב מהרב עוזיאל לרב קוק, את"א, 1033/50 למכתב זה צורף מכתב שנשכח באותו תאריך ובאותו עניין מהרב עוזיאל להנהלת הוועד הלאומי.

136. שם, באגרת מהרב עוזיאל לוועד הלאומי.

זאת מכל וכל, הגדירה כחשא דתי ולאומי את יצירת הקהילות הנפרדות ובתי דין נפרדים ופנתה לממשלת המנדט וועדת המנדטים שליד חבר הלאומים בדרישה להימנע מלפגוע ביסודות הבית-הלאומי על ידי מתן אישור לפילוגים¹³⁷. ההכרה בציבור החרדי הפורש כקהילה נפרדת אמנם נמנעה. להלכה לא הוקמה קהילה יהודית מוכרת מלבד "כנסת ישראל", אולם למעשה, כרסמו החרדים הפורשים במעמד הרבנות הראשית. שלטונות המנדט, מתוך השקפת עולם של הפרד ומשול השלימו עם מעשים של אותם חרדים שהיה בהם משום פגיעה בכושר פעילותה ובעוצמתה של הרבנות הראשית. כך לדוגמה השלימו שלטונות המנדט עם שחיטה נפרדת של החרדים, חרף התנגדותו התקיפה של הרב קוק, שהבהיר לשלטונות המנדט מה משמעות הפרדת השחיטה¹³⁸. לדבריו שחיטה נפרדת עלולה להמיץ על היישוב היהודי "...אנרכיה דתית קהילתית... כל אחד ואחד יבא לדרוש לו זכויות דומות של פירוד בשם דת ובשם מצפון... והשחיטה ומוסדות הדת והציבור יתפורדו לפרורים פרורים..."¹³⁹. חרדת הרב קוק לא שיכנעה את הבריטים, ובחורף תרפ"ו - לאחר עימות של שנים - ארגנו "אגודת ישראל" וועד העיר האשכנזי שחיטה נפרדת בהסכמת השלטונות, וכך העניקו תוכן ממשי לשאיפות ההתבדלות שלהם¹⁴⁰. ההתבדלות הדתית של החרדים היתה לצנינים בעיני מוסדות היישוב, בהם המוסדות הלאומיים החילוניים גילו מידה פחותה של

137. ההד, תמוז תרצ"ה. בנושא זה היו פניות קודמות לחבר הלאומים דאה פנייה של הרבנות הראשית מי"ג בחשוון תרצ"ג אל חבר הלאומים, אר"ד, 23/8548/II. על הפנייה שנוסחה בחריפות יתידה היה חתום הרב קוק.

138. דאה אגדתו של הרב קוק (חתום גם מזכ"ל הרבנות הראשית ש"א וויבר) לנציב העליון הרבט סמואל מכ"ה בחשוון תרפ"ד, אצ"מ, A/199/21; וכן דאה בעניין זה על פגישת הרב קוק עם הנציב העליון הד העם, י"א בטבת תרפ"ה.

139. אצ"מ, שם.

140. דאה קול ישראל, י"ח בשבט תרפ"ו; התוד, כ"ח בשבט תרפ"ו.

דגישות להתבדלות זאת, שכן השלכותיה עתידות היו לבוא לידי ביטוי
 בעיקר בתחום שלא היה בראש מעייניהם. הרבנות הראשית, הרב קוק והחוגים
 הדתיים-הפוליטיים המקודבים לו, נשאו בעיקר הנשל של המאבק בשחיטה
 הנפרדת, שהסתיים כאמור בנצחונה של "אגודת ישראל" ומקורביה. מבחינת
 מעמדה ויוקדתה של הרבנות הראשית היתה זאת פגיעה חמורה, שהגבירה את
 החיץ בינה לבין מתנגדיה החרדיים. על אף המפלה שספגו שולכי
 ההתבדלות, לא נתממשה תחזיתו הקודרת של הרב קוק בדבר התפוררותן של
 הרבנות הראשית ושלוחותיה. גורלן היה מופקד במידה רבה בידינו, והשאלה
 כיצד תתפקדנה, לא היתה מותנית רק בגורמים חיצוניים, כי אם ביכולתו
 לבצר את מעמדן מבית.

על משמך קודשי האומה

הרבנות הראשית השתלבה במערכת מסועפת של גורמים אותם הועיד הרב - בין היתר - כדי להשפיע על אופי החברה החדשה המתגבשת בארץ-ישראל. מוסדות אלה היו אמורים לחולל תמורה משמעותית בשווי-הרחוק, אולם עד אז נתבקשו פתרונות לבעיות שעלו מדי יום ונושאן המשותף היה, מקומה של מסורת ישראל באורחות החיים הציבוריים ביישוב. בתחום זה, בו השקיע הרב מאמצים ניכרים, הוא נחל, לא פעם מפח-נפש, אולם הוא היה יכול לזקוף לזכותו גם הישגים. כדוגמה לכך, אפשר לציין את הסדרי העבודה במגזר החקלאי בשנות השמיטה. ההיתרים שהעניק בשנת תר"ע, ועודדו בשעתם סגרת רוחות ביישוב ומחוצה לו, הפכו בעת כהונתו כרב ראשי למקובלים¹⁴¹. לעומת זאת, לא נשאו פרי מאבקיו לשמירת הצביון המסורתי של השבת בפרהסיה היישובית. הפרצות בנושא זה הלכו וגברו ומאבקו הבלתי פוסק נגדן נעשה ללחם חוקו. ככל שגבר משקלו של הציבור החילוני ביישוב, החריפה בעיה זאת והרב עמד כמעט חסר אונים נגדה. נוהגי תרבות חדשים שנתגבשו בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, פגעו לא פעם בקדושת השבת. אחת הדוגמאות המובהקות לכך היה המאבק מסביב למשחקי כדור-רגל בשבת, בירושלים ובתל-אביב¹⁴². כאן באו לידי ביטוי שתי תפיסות עולם עקרוניות. השחקנים ואוהדיהם ראו במשחק את עונג השבת שלהם, בעוד שהציבור החרדי חש פגוע ונעלב וראה בכך ביזוי מסורת ישראל. כבר בשנת תרפ"ז, פנה הרב לקונגרס הציוני הש"ו בבזל ותבע את התערבות התנועה הציונית למניעת אירועי ספורט בשבת¹⁴³. בראשית שנות

141. ראה: אבנרי (לעיל, פרק א, הערה 47), עמ' 11-34; הראי"ה קוק, ארץ חמדה, קובץ אגרות בענייני מצות שביעית למרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, יוסף אלנקווה (עורך), ירושלים תשמ"ו.

142. ראה התכתבות הרב קוק והרבנות בתל-אביב, מתאריך כ"א בסיון תר"צ ד' בתמוז תר"צ, את"א 1129/64.

143. הראי"ה קוק, חזון הגאולה, עורך מ' בדלין, ירושלים תשי"א, עמ' רמ-רמג.

השלושים עדיין השתדלו להגיע להסדרים בעניין זה. אגודת "מכבי" בירושלים הודיעה, שמכירת הכרטיסים למשחקים נעשית בימות החול וכן נאסר עישון במגרש ונעשה ניסיון למניעת מכירת גזוז¹⁴⁴. הוועד הלאומי הציע להקים ועדה שתדון בהעברת כל פעילות הספורט ביישוב משבתות ליום חול¹⁴⁵. ההצעות השונות שהועלו כדי לפתור בעיה זאת לא הגיעו לכלל מעשה. בחודש טבת תרצ"א יצאו הרבנים קוק, אהרונסון ועוזיאל בכרוז משותף נגד משחקי כדור-רגל בשבת¹⁴⁶. הרבנים הבהירו כי ישנם נושאים כאובים נוספים המטרידים אותם, אולם עניין זה מכאיב במיוחד, שכן הביזוי הוא פומבי והמוני "...ויורד עד תהום הנפש..."¹⁴⁷. בהצלחת המאבק בנושא זה ראו פתח תקווה להישגים גם ביתר המאבקים שניהלו בשאלת צביונו היהודי של היישוב בארץ-ישראל. כמה חודשים לאחר מכן פירסם הרב קוק כרוז גדול, בו הודיע שמשחק כדור-רגל אסור בשבתות וימים טובים באיסור מוחלט¹⁴⁸. הדברים באו כתגובה לפירסומים מהם השתמע כביכול מדברי הרב, שבתנאים מסוימים מותר המשחק. כעבור כחודשיים פנה הרב אל קולונל קיש בבקשה שיטול חלק בדיונים המתקיימים בעניין זה¹⁴⁹. קיש התחמק מכך בתואנה, שנושא זה הוא עניין יישובי גרידא, ואין הוא מעוניין לשרבב את הסוכנות לפרשה בה מטפל הוועד הלאומי¹⁵⁰. אם מקולונל קיש לא צמחה ישועה, זכה הרב לסעד מצדו של המשורר ח"נ ביאליק שגינה בחריפות את תופעת משחקי כדור הרגל

144. ההד, כסליו תרצ"ב.

145. שם, שם.

146. ההד, טבת תרצ"א.

147. שם, שם.

148. מודעה של הרב קוק מתאריך ב' בניסן תרצ"א, בסל"א, L/1658.

149. אגרת הרב לקיש מתאריך י"ב בסיוון תרצ"א, אצ"מ, 525/9955.

150. שם, שם, אגרת מקיש לרב קוק מתאריך י"ז בסיוון תרצ"א.

1/4

בשבת¹⁵¹. אולם בנושא זה גם ידו של ביאליק קצרה מהושיע. המאבק הממושך שניהל הרב נגד משחקי כדור-רגל בשבת עכול ליצור את הרושם, שכל יחסו לספורט ולתרבות הגוף היה שלילי, וכא היא. אדרבא הוא היה מאותם מתי מעט רבנים שדרשו בשבח העיסוק הגופני-ספורטיבי¹⁵². באחד ממכתביו ציון: "... גדולה היא תביעתנו הגופנית, גוף בריא אנו צריכים. התעסקנו הרבה בנפשיות, שחכנו את קדושת הגוף, זנחנו את הבריאות והגבורה הגופנית..."¹⁵³. בהמשך הדגיש את הצורך בגופים חשובים ואיתניים, וברוח כוהנת על גבי שרירים חזקים. בדברו ישירות על ההתעמלות שצעירי ישראל עוסקים בה לחיזוק גופם, הרחיק לכת וכתב כי ההתעמלות הנעשית "... כדי להיות בנים אמיצי כוח לאומה, משכללת את הכוח הרוחני של הצדיקים העליונים העוסקים ביחודים של שמות הקדושים..."¹⁵⁴. נמצאנו למדים כי הרב רחש אהדה לספורט ולספורטאים, וכל שביקש היה למנוע את חילול השבת שנלווה לפעילות הספורטיבית. איכו נתקיימו מופעי הספורט בימות החול היה הרב נכון לסייע לפעילות הזאת, וגם הנוער הדתי היה מצטרף כמעגל הספורטאים. באותו מקור נאמר כי הרב שכל פעילות אלימה נגד מופעי הספורט בשבת וצייד בתגובה מתונה.

ספורט היה דק אחד הסעיפים במאבק על דמותה של השבת, שהרב החל בו מיד עם שובו לארץ-ישראל. מעשה של חילול שבת בירושלים על ידי צופים וצופות עורר מהומה בעיר. הרב קוק הכריז על אסיפת מחאה ודיבר בחריפות

151. ההד, כסליו תרצ"א, שבט תרפ"ז. באותה שנה שיתף הרב קוק פעולה עם הרב זוננפלד במאבקו על צביון השבת, ויחד עם רבנים נוספים פירסמו כרוז משותף האוסר על משחק כדור-רגל בשבת, ועל צפייה במשחק. ראה: קלוגר, ב (לעיל, פרק ג, הערה 56), עמ' 118, המודעה מחודש אדר תרפ"ז.

152. גם הרב עוזיאל גיכה פתיחות לנושא הספורט. באגרת בדרכה ששיגר לבאי המכביה השנייה כתב: "... ברור הוא כי ימי המכביה יהיו ימי אושר פנימי וחר גדול לכולנו..."¹⁵³. בהמשך הוא הזהיר את הספורטאים לא להיכשל במאכלות אסורים, וצדף לאגדתו רשימת מסעדות ומלונות כשרים (אגרת מ"ט באדר תרצ"ה, את"א, 1045/51).

153. הראי"ה קוק, אורות, ירושלים תשכ"ג, עמ' פ.

154. שם, שם.

נגד הצעירים שהפכו את השבת ליום בילוי קבוע. באסיפת חרום שכוונה בביתו במוצאי שבת הנ"ל הוחלט לפנות במברקים לוועד-הפועל הציוני בלונדון ולמרכז ה"מזרחי" באנגליה ובאמריקה. במקביל הוחלט לא להישען רק על הממסד הפוליטי, אלא לייסד לגיון של "משמדת קודש" כדי ללחום בתופעת חילול השבת¹⁵⁵. בדיון שהתקיים בנושא זה ברבנות הראשית הציע הרב קוק לפרסם "קול קורא" ארצי שינוסח בחריפות, ולהעמיד מוכיחים שידרשו נגד הפרצות בחומת השבת. בין היתר הועלתה בישיבה זאת הצעה להכריז על מחללי שבת כפסולים לעדות ושבועה¹⁵⁶, אולם הרב קוק העיר כי הדבר בלתי אפשרי בנסיבות הנוכחיות. הוא התריע בתקיפות רבה על חילול השבת, ובו בזמן פעל למיתון דרכי המאבק. תגובותיו התבטאו בעיקר במחאות פומביות, בהן השתדל לדבר על לב הציבור החילוני. לדוגמה, קראתו לציבור להימנע מלקבל דברי דואר בשבתות וימים טובים¹⁵⁷. בפנייתו לציבור הדגיש שהוא ועמיתיו לרבנות הוצגו ככלי מלא בושה וכלימה, שכן לאחר ששכנעו את שלטונות המנדט לשחרר פקידים יהודים מעבודה בדואר בשבת ומועד, משחרים יהודים לפתחי הדואר בשבתות¹⁵⁸. מלבד גילויי הדעת ניסה להפעיל השפעתו האישית על כלל המנהיגים הלאומיים. כשגברו בשנת תרפ"ג מעשי חילול שבת בתל-אביב, לא הסתפק בחילופי דברים עם דיזנגוף, אלא שיגר מברק מחאה לוייצמן וביקשו להתערב בעניין¹⁵⁹. מחאה זאת היתה קשורה בחוק השבת העירוני שקבלתו

155. דואר היום, ד' בניסן תר"פ.

156. פרוטוקול מי"א בסיוון תרפ"א, אר"ר, ספר הפרוטוקולים של משרד הרבנות בירושלים.

157. קלוגר (לעיל, פרק ג, הערה 56), עמ' 124.

158. קול קורא מג' בתשרי תרפ"א, ארכיון תל אביב, 1/706.

159. קול יעקב, כ"א באב תרפ"ג; שם, ג' בסיוון תרפ"ג. העתק המברק לוייצמן נשלח לאגודת הרבנים בארצות-הברית, והותיר לדברי כתב העיתון שם, רושם עמום על הקהילה היהודית. כחודש לפני כן ביקר הרב בתל-אביב ונפגש עם דיזנגוף במטרה לשכנעו להעביר בוועד העיר תקנה שתחייב שמירת שבת בפרהסיה (קול יעקב, י"א באייר תרפ"ג).

עמדה אז על הפרק בתל-אביב והרב קוק היה שותף לניסוח הצעת התקנה שהגישו נציגי הציבור הדתי בעיר¹⁶⁰. נראה, כי דיזנגוף שבעבר השתדל להיענות בחיוב לבקשות הרב בענייני דת¹⁶¹, לא שש הפעם להשיב בחיוב, ובאגרת אל הרב דיווח על דיון בנושא בוועד העיר שבמהלכו שכלו רוב הדוברים חקיקת תקנות בענייני דת. דיזנגוף הציע לדחות את הדיון עד לאחר בחירתו הקרובה של ועד החדש, שיעסוק בין היתר בהכנת חוקה כללית לתושבי תל-אביב. הוא הביע תקווה שהרב יבין כי רק השלום הפנימי הוא שגרם להחלטה לדחות את בקשתו. כן ציפה לפעולה מצד הרב בקרב מקורביו בתל אביב, כדי למנוע הפיכת נושא זה לסלע מחלוקת ופרוד בין אחים¹⁶². הרב השיב לדיזנגוף, כי לדעתו אופי התקנה המוצעת הוא אזרחי ולא דתי. כאזרחים עבריים בארץ עברית, דורש הציבור הדתי שדת ישראל תהיה מוכרת בזכותה הרשמית, וקדושת השבת תוכר כחלק מהחוקה האזרחית. באותה עת דובר על איחודן הגמור של תל-אביב ושכונותיה והרב שכפי הנראה נתבקש להפעיל את השפעתו למען האיחוד התנה זאת בקבלת ההצעה שהגיש לדיזנגוף¹⁶³. לאחר דחיות ממושכות נתקבלה לבסוף הצעת החוק, לכאורה בנוסח שהוצע על ידי הרב, אולם למעשה הושמטה מנוסח זה מלה אחת שפגמה ברוח ההצעה המקורית של הרב קוק¹⁶⁴.

בכל המהלכים שנקט הרב לשמירת אופיה היהודי של הפרהסיה היישובית בלט

160. במברק לוויצמן ציין הרב קוק את נוסח החוק כפי שהוא ניסחו, וזו לשונו: "בכל שטח תל אביב בתור עיריה עברית בארץ-ישראל יש לקדושת השבת הדתית גם תוקף חוקי אזרחי במה שנוגע לפרהסיה וציבוריות...". (קול יעקב, ג' בסיוון תרפ"ג). תשובת לוויצמן היתה מעורפלת ולא ניתן להסיק ממנה מה עמדתו (שם, י"ז בסיוון).

161. אגרות, ד, עמ' קמז.

162. המכתב מ-24.4.23 נשלח מדיזנגוף לקוק ופורסם בקול יעקב, ז' באייר תרפ"ג.

163. שם, שם; אגרות, ד, עמ' קנח, קנט, קס.

164. קול יעקב, א' בתמוז תרפ"ג, מההצעה שנתקבלה הושמטה המלה "הדתית". ראה הערה 160.

פער מסוים בין התבטאויותיו למעשיו. בדבריו נתגלתה לא פעם תקיפות רבה, אולם הקורא בין השיטין יגלה כי ניסוחיו, חריפים ובוטים ככל שיהיו, הותירו בידו מירווח פעולה גמיש. באסיפה שכונסה בירושלים הכריז: "... עלינו להכחם בכל עוז נגד הזרם הרוצה לכבוש את מלכת ישראל - השבת - גם בבירתנו הקדושה בירושלים..."¹⁶⁵. מהי כחימה "בכל עוז" ומהן המסקנות המעשיות שניתן להסיק מסגנון נחרץ ובלתי ברור שכזה? הערפול בניסוח איפשר לבטא מחד את מלא הזעם על חילול הקודש, ומאידך לא חייב בהכרח נקיטת פעולה קיצונית ספציפית. באגרת ששלח לקונגרס הציוני הי"ג בקרלסבד הביע חשש שההרס הפומבי בחיי היהדות בארץ-ישראל יערער חליטה את הבסיס לתקומה הלאומית¹⁶⁶. על הקונגרס לצאת בקול קורא נגד מחללי הקודש ולגייס תקציב הולם לצורכי הדת ביישוב. אגרות דומות שלח בהזדמנויות שונות לגופים נוספים שהיו מסונפים לתנועה הציונית, כגון הקרן הקיימת, בה נזף על חילול קודשי ישראל על אדמותיה¹⁶⁷. באסיפה רבת משתתפים שכונסה בחורף תרפ"ה בירושלים על פי יוזמת הרב, נדרשה הממשלה לאשר את שמירת השבת כחוק מנדטורי¹⁶⁸. עיקר ההאשמות בכנס הוטחו כלפי ההנהלה הציונית, שבהערכת הדוברים מסוגלת לפעול למניעת חילול הקודש אולם מגלה אזלת יד בעניין זה. הרב קוק תבע לדרוש בתוקף מקרן היסוד תקציב עבור כל השירותים הדתיים בהתיישבות. בתום הדיונים נבחר ועד פעולה שאמור היה לקדם את הטיפול במכלול בעיות הדת שהתעוררו ביישוב. ועד זה, ככל יתר הוועדים המקומיים והארציים שהוקמו לאותו הצורך, לא הצליח להביא לידי מפנה משמעותי במצב הדתי ביישוב. הגופים הוולונטריים שפעלו למען

165. קול יעקב, י"ב בחשוון תרפ"א.

166. אגרות, ד, עמ' קסו; וכן ראה פניית הרב לקונגרס הי"ז, ההד, שבט תרצ"ו.

167. אגרות, ד, עמ' קמה; ראה גם בפרק הדין ביחסי הרב קוק עם תנועת העבודה.

168. הד העם, י', י"ז, כ"ד בשבט תרפ"ה.

שמירת השבת ולעתים נתקלו בתגובות עוינות של הציבור החילוני, זכו לציבוי מצד הרב שנחלץ להגנתם ושיתף עמם פעולה בחלק ממבצעי ההסגרה.¹⁶⁹ מדי פעם פנה הרב אל שלטונות המנדט בבקשות שונות הנוגעות לשמירת שבת, או לקיפוח יהודים דתיים על רקע שמירת השבת. הרבנים קוק, מאיר ועוזיאל פנו לנציב העליון בבקשה לאפשר לפועלים יהודים העובדים בעתלית לשבות בשבת במקום ביום ראשון¹⁷⁰ על רקע דומה פנה הרב קוק לנציב העליון בבקשה לאפשר לפועלי הרכבת היהודים לשבות בשבת¹⁷¹. המאבק על השבת נמשך בהפוגות כל משך כהונתו של הרב קוק. הסדרים מקומיים וארציים שנחתמו מדי פעם לא פתרו את הבעיה ביסודה, וכמעשה היא נותרה על סדר יומו של הציבור היהודי בארץ-ישראל עד עצם היום הזה.

שמירת השבת היתה - כאמור - נושא מרכזי בו השקיע הרב מאמצים מיוחדים ומאבקו על דמות השבת, שימש סמל לכל מאבקיו בענייני דת. ברם, המציאות היתה מורכבת מאלפי בעיות שוטפות שחייבו את טיפולו המיידי. כשרות, שחיטה, מצוות התלויות בארץ, ענייני אישות, מינוי רבנים ו"כלי קודש"¹⁷², שיעורי תורה, חינוך, פעילות צדקה וכיוצא בזה - נושאים הקשורים בתחום פעילותו השיגרתית של רב, גדשו את סדר יומו בפעילות עניינית. מכבד כל אלה נדרש לפעילות מיוחדת שנבעה מתוקף מעמדו ומיוזמותיו המקוריות. לפעילות זאת יוקדש להלן דיון נפרד.

169. הד העם, י"ב באדר תרפ"ז. ראה שם מחאתו התקיפה וגד "עליכת שווא" כהגדרתו שטפלו על משמרת שבת בירושלים; וכן שם, י"א באייר תרפ"ג; ההד, שבט תרצ"ו.

170. מכתב מכי בכסליו תרצ"א, את"א, 729/3.

171. קול יעקב, כ"ח באב תרפ"ג. בעניין חוקת השבת זומנו פגישות גם בין הנציב העליון לבין הרב קוק ורבנים נוספים (אגדת מהרב עוזיאל לרב קוק, מתאריך כ"ד בתמוז תרצ"ג, את"א, 1030/50).

172. את"א, 750/3 1/706/3 726/3; פרוטוקולים מכ"ז באדר ב' תרפ"א, ג' בניסן תרפ"א, אר"ד, ספר הפרוטוקולים של משרד הרבנות; התור, כ"ה בסיוון תרצ"ד.

סיכום

ההרכב האישי של הרבנות הראשית וחילוקי דעות אידיאולוגיים בין חבריה גזרו שיתוק - חלקי לפחות - על פעילותה. כמעט בכל נושא שלא היתה בו תמימות דעים בין חבריה, נמנעה הרבנות הראשית מלהביע עמדה רשמית, או שדעתה הושמעה בקולות שונים ומנוגדים. יוזמותיו של הרב קוק בנושאי דת, חברה וחינוך חייבוהו לוודא קודם כל שרעיונותיו מקובלים על עמיתיו במועצת הרבנות. העובדה, שהרב קוק נשא בתואר נשיא הרבנות הראשית או רבה הראשי של ארץ-ישראל, הוסיפה אולי ליוקרתו, אולם בתוך מערך הכוחות במועצת הרבנות הראשית, כמעט ולא היתה כתואר זה משמעות אופרטיבית. הרב קוק שלא הצליח לצקת לתוך תואר זה עוצמה פוליטית ואישית, נאכץ לתמרון דרכו בזהירות בין חבריו למועצת הרבנות הראשית. למצב בעייתי זה נתווספה המצוקה הכספית המתמדת בה היתה שרויה הרבנות הראשית. העדר בסיס תקציבי קבוע וסביר מנע קיום פעילות תקינה גם בנושאים שלגביהם שררה תמימות דעים בין חברי מועצת הרבנות הראשית. תפקודה הלכוי של הרבנות בשנותיה הראשונות הטביע את חותמו על דימויה לדורות. בפעילותה חל שיפור ניכר מאז נבחרה מועצת הרבנות הראשית השנייה אולם תדמית העבר דבקה בה, ולא רק מפני שהיה קשה להשתחרר מתדמית זאת. עצם הקמתה לא עוררה התלהבות יתירה בקרב המימסד הציוני-חילוני, שאמנם הכיר בנחיצותה בעת ייסודה, אולם מלכתחילה חתר לדחיקתה לשולי החיים הציבוריים. די היה לציונים-החילוניים במוסד דתי, המעניק לגטימציה למפעל הציוני ויוצר לפחות לכאורה תחושת אחדות ושותפות בין חרדים לחילוניים בבניין הארץ. לא כן היה הדבר בעיני הרב קוק ועמיתיו, אשר שאפו לראות ברבנות הראשית הנהגה דתית-לאומית אשר מצודתה פרוסה על כל תחומי החיים של האומה, בארץ-ישראל ומחוצה לה. ההתנצחות בין שתי הגישות השונות הובילה בסופו של דבר ליצירת מוסד שהתמקד בד"אמות של דת והלכה. השפעתו כמעט ולא חרגה מעבר לתחומים אלה ורישומו על ככל הציבור כמעט ולא ניכר. מערכת מורכבת של גורמים

ציבוריים ואישיים הובילה לדחיקת הרבנות הראשית לשולי המציאות הישראלית המתחדשת והותירה פער ניכר בין חזונו של הרב קוק לבין המציאות.

חרף כל האמור לעיל, נראה לי, כי בהסתייגויות מסוימות, ניתן לאמץ את הקביעה לפיה "...הרבנות זכתה להיות מיוצגת בשנים הראשונות לקיומה על ידי רב גדול משכמו ומעלה שבאישיותו חיפה על חסדויותיה של השיטה..."¹⁷³.

המהלך ההיסטורי של הקמת הרבנות הראשית שהרב קוק עמד בראשו, הניב תוצאות רבות-ערך מנקודת השקפתם של מייסדיו. נקבע כי התחדשות האומה בארץ-ישראל אינה מנותקת מזיקה לערכי היהדות ומשותפות עם המימסד הדתי. נקבעו הדפוסים הבסיסיים של מנגנון שירותי דת ארצי ומקומי. הרבנות הראשית ובעיקר מייסדה מיכאל תפקיד מרכזי בשמירת אחדותו של דוב היישוב היהודי בארץ-ישראל, וזאת בשעה שדומה היה כי העמדות הקיצוניות בנושא הדתי, שבהן אחזו מקצת הכוחות החלוציים מחד והקנאיים מאידך, מאיימות ביצירת קרע לאומי.

הרב קוק הניח את התשתית למימסד רבני שבו היו גלומות אפשרויות פעולה והשפעה מרחיקות לכת. ניצוחו על תרגום העוצמה הפוטנציאלית לשפת המעשה, לקה בחסר והוא הודיש אתגד זה לבאים אחריו.

173. מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, בערה 109), עמ' 186.

פרק ז

הגות, הלכה ומעשה

מבוא

מחקר זה אמור להתמקד רובו ככולו במישור ההיסטורי. ברם, שעה שהדברים אמורים באישיות כרב קוק מן הנמנע לנתק בין המימד ההגותי לעשייה שכן שני תחומים אלה היו שזורים אצלו זה בזה.

משנתו המסועפת והמורכבת המתפרסת על פני מגוון רחב של תחומים, אינה ניתנת למיצוי במסגרת מחקר זה, אף לא בנושאים מוגדרים הרלוונטיים לתחומי העשייה הנדונים כאן. כל ניסיון לדיון חלקי במשנתו עלול לצמצם את הגותו במיטת סדום, אולם כאמור לא ניתן לוותר לחלוטין על דיון ולו קצר ותמציתי בחלקים ממשנתו הרעיונית. לפיכך ישורטטו להלן קווים מנחים במשנתו, שאינם מתיימרים לנתח את יצירתו הרעיונית, אלא לפדוס מקצת מן הידיעה המקשרת בין הגותו לבין פועלו.

כאשר אנו באים לעמוד על הקווים המאפיינים את דמותו של הרב קוק כרב ומנהיג דתי בישראל, אין כל ספק כי אחד המובהקים שבהם הוא תרומתו הייחודית בתחום ההגות היהודית.

עצם העיסוק האינטנסיבי בהגות, על ידי רב אורתודוכסי שהתחנך בעולם הישיבות של מזרח-אירופה, היה יוצא דופן. אמנם, התנועה החסידית ותנועת המוסר גיוונו והעשירו את האפיקים הרעיוניים ביהדות והשפיעו על עיצוב דפוסי התנהגות שונים מן המקובל. כמו-כן, מקצת מגדולי דורו של הרב קוק שהתמקדו בעולם ההלכה, גילו עניין גם בנושאים תורניים שמחוץ לספרות התלמודית על הסתעפויותיה הקרובות והרחוקות. אולם, הגותם התורנית נשאה אופי יותר דרשני מאשר פילוסופי, ולא נתפסה כדרך כשלעצמו. מלבד זאת, הנושאים עימם התמודדה הגות זאת, התייחסו בעיקר לעולם היהודי הפנימי. זרמים רעיוניים חיצוניים עוררו חששות, חרדות והסתייגויות ובוודאי לא היוו אתגר אינטלקטואלי עבור גדולי הדור.

הרב קוק, בדומה לעמיתיו וקודמיו נושאי נס הרבנות לן אף הוא בעומקה של הלכה, אסף, חקר, דרש חידש ואף עורר פולמוסים. ברם, בניגוד

לעמיתיו לא הסתפק בכך, ומעבר להלכה ולדרשנות המקובלת, פילס נתיב מקורי בחקר ההגות היהודית, ועשאה מוקד להתעניינותם ולימודם של בני תורה שוחרי מחשבת ישראל. ראוי הרב קוק להימנות עם קומץ האישים התורניים, אשר השיבו לפילוסופיה היהודית, ששגשגה בימי הביניים, מקצת ממעמדה הרם.

עיסוקו בהגות לא היה שולי והוא השתדל להחדיר לתודעת הציבור את ההכרה שההגות הינה חלק אינטגרלי של היהדות, ולפיכך טעונה היא לימוד והוראה. משנה חשיבות ייחס לה בדורות האחרונים, בהם עלה משקלם של

1. על הגותו פורסמו מאמרים וספרים רבים, אציין להלן רק מבחר מצומצם מתוכם. ב' איש שלום, ש' רוזנברג (עורכים), יובל אורות, הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים (תשמ"ז); ב' איש שלום, הגותו של הרב קוק בין רציונליזם למיסטיקה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984. מ' אושפיזאי, נצנוצי אורה, בני ברק תשל"ט; ב' אפרתי הסנגוריה במשנת הרב, ירושלים תש"ט; הנ"ל, "דרכנו אל משנת הרב", דעות, יד-טו תשרי (תשכ"א), עמ' 9-13; הנ"ל, חזון הגאולה במשנת הרב קוק, תל-אביב תש"ז; ח"י הדרי, פרקים במשנתו העיונית של הרב קוק, ירושלים תשל"ו; ח"י חמיאל (עורך), באורו, עיונים במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק ובדרכי הוראתו, ירושלים תשמ"ו; ירון, (לעיל, פרק א, הערה 58); ח' ליפשיץ (עורך), חזון ישראל, ירושלים תשל"ג; הנ"ל, "מחשבת החינוך במשנת האחדות הכוללת של מרן הראיה קוק זצ"ל" (לא צויין שם עורך הקובץ), חינוך האדם ויעודו, כינוס שנתי למחשבת היהודית, מהדורה ג, ירושלים תשל"ח, עמ' צה-קמא; י' עמיטל, "מבוכתו הרוחנית של הדור בתפישתו של הרב אי"ה קוק זצ"ל", שנה בשנה, א (תש"ך), עמ' 33-57; י"ה פילבר, באורים ומקורות לאורות התשובה, ירושלים תשל"ז; צ' קורצווייל, "חזונו החינוכי של הרב קוק", כיוונים, 4 (אוגוסט 1979), עמ' 123-132; א' רביצקי, "נביא מול חברתו, אידאה ומציאות בהגותם של אחד העם, בודר וקוק", בתפוצות הגולה, 81/82 (קיץ תשל"ז); עמ' 69-80; ש' רוזנברג, "מושג המדינה בהגותו של הראי"ה קוק", יחיעם פדן (עורך), החלום והגשמתו, תל-אביב תשל"ט, עמ' 114-120; הנ"ל, "תורה ומדע בהגותו של הרב קוק", מהלכים, ח-ט (תשל"ה), עמ' 53-50; נ' רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, ירושלים-תל-אביב תש"ה-תש"י, חלק ב, עמ' 253-267; י' רפאל (עורך), זכרון ראיה, קובץ מאמרים במשנת מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל עם מלאת חמישים שנה להסתלקותו, ירושלים תשמ"ו; א' שביד, היהודי הבודד והיהדות, תל-אביב 1975, עמ' 178-192; הנ"ל, בין אורתודוקסיה להומניזם דתי, ירושלים 1977; הנ"ל, דמוקרטיה והלכה, ירושלים תשל"ח; ע' שטיינזלץ, "הבעייתיות באורות הקודש", סיני, נז (תשכ"ה), עמ' רסו-רסט; ש' שפרבר, מאמדות, עיונים במשנת הראי"ה, ירושלים תשל"ח. ראה פריטים ביבלוגרפיים נוספים ברשימה הביבליוגרפית המסכמת ובהערות שוליים להלן, במהלך הפרק.

2. ראה על המקום שייחד ללמוד והוראת "ההגות" בתכנית "הישיבה המרכזית" (להלן, פרק ה).

האידיאות כמגבשי נתיבותיו של הפרט והכלל בישראל ובעמים. אולם, מן הראוי לציין כי הגותו של הרב קוק לא היתה בגדר משנה סדורה ושיטתית. בצד כמה כתבים הגותיים שקמים, נתפזרו הגיגיו והצדיכו מלאכת ליקוט ועריכה כדי להבשם לכלל מסכת אחת³. אף שאחדות פנימית טבועה בכל כתביו, הכביד חוסר הגיבוש הראשוני על הבנת תורתו, שלקשייה המיתודיים נתווספה בעייתיות לשונית ומהותית.

3. ראה: הראי"ה קוק, אורות הקודש (לעיל, פרק ב, הערה 29), עמ' 13. העורך ד' כהן. ציין כי הספר כונס מתוך שמונה כתבי יד; ירון (לעיל, פרק א, הערה 38), עמ' 21, מציין כי בכל העושר הספרותי של הרב "...אין אף ספר או מאמר בדפוס שנוכל למצא בו במיצוי נאות את ריכוז משנתו ואת גיבוש תורתו. הוא היה כותב ורושם לעת מצוא וכא הגיע לידי תאור שיטתי של משנתו....".

הגות קרובה ורחוקה

הגותו של הרב לא היתה בבחינת תורה השווה לכל נפש. גם אלה שהיו אמונים על עולם המחשבה היהודי כזמיו השונים, לא בנקל ירדו לסוף דעתו*.

מקרא ואגדה, הלכה ודרוש, מיסטיקה ופילוסופיה חברו יחד בהגותו במארג סבוך, שבהתרתו נתקשו גם גדולים וטובים.

היו במשנתו פיתויים ייחודיים שריתקו את המעיינים בדבריו. קודמיו ומאזיניו חשו כי הם הולכים שבי אחר קסמי לשונו הבלתי שיגרתית בעולם הרבני. הרעיונות, גם אם לא הובנו אלא לאחר עיונים מעמיקים, דיתקו בהצגתם המקורית, וקלחו בקריאתם הראשונה.

גם אלה, שהיו מודעים למגבלותיהם בהבנת כתביו, לא נמנעו מלדבוק ביצירתו. הלכו חשו כי חוויתם הדתית מתעשרת מעצם קריאת הכתבים. אף אם הסתום נותר מרובה על הגלוי, דומה היה בעיניהם כי לפחות רוח הדברים נהירה להם.

סגנון כתיבתו של הרב שניצב על הגבול החוצץ בין הפרוזה לבין הפיוט, הותיר בתודעת הקורא משקע רוחני עמוק, הנוצר לעתים מזומנות אצל מוקיר השירה, שלא השכיח לפענח את כל צפונותיה, אולם הוא שבוי באווירתה הכובשת ומרותק לקסמיה אפופי המסתורין.

אחד מפדשוניו של הרב הגדיר את כתביו כ"...נוחים לקריאה וקשים להבנה..."⁴. להתרשמות זאת היו שותפים נוספים שביטאו את תחושתם איש איש בדרכו.

הסופר ש"י עגנון העיד על הקושי בהבנת רעיונות הרב "...שלא כל אדם

4. ירון, (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 23. הנ"ל כותב בין היתר: "...חקר משנתו של הרב נתון לקשיים מיוחדים מבחינת ההבנה והפדשנות, וזאת בשל סגנון כתיבתו המיוחד וצורות ההבעה הפיוטיות שלו..." וראה ביתר פירוט בהמשך המחקר.

5. פילבד (לעיל, הערה 1), בדברי הפתיחה לספרו הנ"ל.

עמד עליהם...⁶. הסופר אז"ר כתב "...לא אכפת לו (לרב קוק- י"א) אם ההמון אינו מבין מה שהוא מדבר, די לו אם יבינוהו אחדים...".⁷ לדברי אז"ר גם המבין צריך לשמוע אותו פעמיים. הסופר חיים טשרנוביץ שהעמיד שבחים על יצירת הרב העיר "...רוב בני דורו אינם יכולים לעמוד על סוף דעתו, בשביל שמחקריו עמוקים הם ואופן הרצאתו וסגנונו קשה להבנה...".⁸ לפיכך ראויים הדברים "לעיבוד ופירוש".

ר' בנימין טען כי בני דורו של הרב הבינוהו פחות מבני הדור הבא. מכל מקום גם הוא העיר כי משנת הרב "מצפה לשירותים של באור והסדר וריכוז ועריכת השולחן בקצב ובתבונה...".⁹ עיתון ה"חבצלת", שביטא בשנת תרס"ו את עמדות הציבור החרדי, כתב כי הרב קוק אינו פופוליזשור, הוא שט בעולם מחשבה שירה ופיוט וחלק מדבריו "...לא מפורשים ומבודדים כל צרכם...".¹⁰ חיים מיכל מיכלין הציע לפנות לרב בבקשה "...לכל יסתיך רעיונותיו בערפילי המליצה... כי אם ידבר אלינו יהודית עברית פשוטה...".¹¹

"הנזיר" ר' דוד כהן שערך את החיבור "אורות הקודש" של הרב קוק, ציין כי צורת הספר בדפוס נקבעה לפי רמזי הרב ובהתייעצות עם "אומן מומחה": "...הצורה האומנותית נבחרה כדי להקל על קליטת הדברים של המחשבה הכבדה בערפילי טוהר ולשוות להם גוון יפה ואסתטי...".¹² אגב כך העיר כי במהלך העריכה נעשו שינויים והשמטות בטקסט מחשש לביקורת דעת

6. ע"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ז, עמ' 185.

7. הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (דוסיא 1854-1954) היה מאוהדיו של הרב קוק וניסה לקרב בינו לבין החלוצים החילוניים ומנהיגיהם הדוחניים. ראה: כוח ארץ-ישראל, תרע"ב, עמ' 70.

8. ח"י טשרנוביץ, בשערי ציון, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 84.

9. ר' בנימין, משפחות סופרים, ירושלים תש"ך, עמ' 269.

10. החבצלת, כ"ב באדר תרס"ו.

11. ההשקפה, י"ח בשבט תרס"ו.

הקהל¹². ומעל הכל התוודה הרב קוק עצמו באחד משיריו "...הרי אני כולי מוכאב בצער הביטוי, איך זה אבטא את האמת הגדולה המלאה את כל לבבי..."¹³. "צער הביטוי" חשף מאבק אינטלקטואלי, שהתמקד במיצוי לשוני של חוויה נפשית רוחנית ובניסיון להגדיר תחושות שעורגנו ביסודות קבליים בטרמינולוגיה בת-הזמן, תוך הימנעות מגילוי תורת הסוד¹⁴. הקדמה קצרה זו עשויה להעיד על מגבלות וקשיים שניצבו בפני פרשני הרב קוק, שדעותיהם לא תמיד עלו בקנה אחד.

הגות הרב שהצטיינה בזיקתה למציאות, לא חתרה לעבר אמיתות פילוסופיות מופשטות, אלא השתדלה בראש ובראשונה לאושש מציאות מסוימת. הרב בוודאי היה סומך את ידיו על דברי הרמב"ם, שתיאר את החכמות החיצוניות ככלי עזר הראויים לשמש את האידאה הדתית¹⁵. במקצועות מדעי הרוח, כגון ספרות, שירה ופילוסופיה ראה גורמים שראוי לרותמם למען הסברה ותעמולה של ערכי היהדות. לדידו לא היה מקום לספרות "לשמה", פילוסופיה "לשמה" ולכל הגות המנותקת מזיקה ערכית לאקטואליה. ערכים אלה אמורים להיות, לשיטתו, חלק אינטגרלי ממערכת חינוך אינדוקטרינטיבית, שתרתום לשירותיה את מיטב הכשרונות האינטלקטואליים. גם מזולתו תבע הרב הגות "מגויסת"; שירה מגויסת מן המשוררים, ספרות מגויסת מן הסופרים ופובליציסטיקה מגויסת מן העיתונאים¹⁶.

12. כהן, (לעיל, פרק ב, הערה 29), עמ' פה, וראה גם הערות הרב צ"י קוק לאביו בענייני סגנון, הראי"ה קוק, ערפילי זוהר, י"י שיכת ואחרים (עורכים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 3.

13. שם, שם.

14. א"ז הברמן, "שירת הרב קוק", סיני, יז (תש"ח), עמ' פו.

15. ראה א"י שביד, היהודי הבודד והיהדות (לעיל, הערה 1), עמ' 178-179; ירון (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 21-29; ע"י שטיינזלץ (לעיל, הערה 1), עמ' רסט ועוד ראה בעניין זה, אגרות, א, עמ' רסז; אגרות, ב, עמ' לו, רצג.

16. אגרת הרמב"ם לד"י יונתן הכהן מלונזיל, ראה: רבינו משה בן מימון אגרותיו ותולדותיו, מ' בר-יוסף (עורך), תל-אביב תש"ל, עמ' 162.

הלאומיות היהודית וחזון הגאולה

כאשר אנו בוחנים את מגוון הנושאים על פניהם התפרסו הגיגי הרב, אין כל ספק כי רעיונותיו בנושא הלאומיות היהודית היוו את אחד המוקדים החשובים ביותר במשנתו, ולמען ליבוננו של הנושא והפרכתו לגורם מכריע בקרב כל שדרות העם היהודי, נרתם בכל תעצומותיו.

גילויי הלאומיות היהודית מהמחצית השנייה של המאה הי"ט ואילך - למרות היבטיהם החדשניים ולדעת רבים אף המהפכניים - השתלבו בהגותו במהלך ההיסטורי הזורם בנתיבים שמובילים אל מחוז חפצה של ההשגחה האלוקית.

ההיסטוריה האנושית המתפתחת בצעדים דיאלקטיים שיוותה לצמתי ההתרחשויות הפזורים לאורכה את חזות השבר, בה בשעה שבדאייה כוללת ניתן להבחין - לדעת הרב - בעקביות ובמגמתיות בהתפתחות ההיסטורית¹⁷. ההיסטוריה חותרת בהתמדה להתעלות לדרגות גבוהות ואבני הנגף הנקרים בדרך הינן ממאפייני שלבי המעבר ההיסטוריים. הרב דאג בגאולה תהליך בלתי פוסק שראשיתו בגאולת מצרים וסופו ב"גאולת העתיד השלמה"¹⁸. את המציאות ואת השינויים המתמידים החלים בה בחן בהיבט כפול: בנגלה ובנסתר. ההערכה השגויה על משמעותם של האירועים ההיסטוריים נבעה לדעתו מן הבחינה החיצונית והחד-ממדית של האירועים, שהיתה נשולת עומק פנימי ולא חדרה אל שורשי הזויותם של ההתרחשויות¹⁹.

כך ניתן היה להציג - להערכת הרב, בשעות - את היישוב החדש בארץ-ישראל כמהפך בתולדות ישראל. לדידו, היתה זו השקפה שלקתה בשטחיות ולא בחנה

17. אגרות, א, עמ' כד-כז, מב, בין היתר כתב הרב: "...העש כבש לו את העולם, הוא רודה במחשבות, ברגשי הלב וגם במעשים... היעלה על הדעת שאנו רשאים לחשות ולא לקנות את הזין המודדני הזה..." (שם, עמ' כה).

18. ש"י דוֹזֶנְבוֹרַג, "מבוא להגותו של הראי"ה", יובל אגרות (לע"כ, הערה 1), עמ' 61.

19. ירון (לע"כ, פרק א, הערה 38), עמ' 99.

20. שם, עמ' 96.

את הרבדים הסמויים מן העין של התופעה ההיסטורית, שגילוייה החיצוני בא לידי ביטוי במה שכונה "יישוב חדש". לא בכדי הוא הקדים את ציון ראשית תהליך שיבת-ציון בעת החדשה לשלב בו התגבש בארץ-ישראל היישוב הישני²¹. מעבר להערכתו ההיסטורית בדבר חשיבותו של היישוב הישן כיוצר הרקע לקליטתו של היישוב החדש, וכחלוץ שצעד בזמנו לפני המחנה, ניצב הקושי להשלים עם מהלך לאומי הנשען כל כולו על קבוצה הפורקת עול תורה ומצוות.

העמדת שתי הקבוצות, יישוב ישן ויישוב חדש, על אותו רצף היסטורי, כיכדה לכאורה את כל ישראל בארץ-ישראל במסגרת המחנה הלאומי, משמשה את חזות השבר הפנימי החמור שפקד את העם היהודי בעת-החדשה ורופפה את הזיקה שבין השבר לבין הרקע להיווצרותה של התנועה הלאומית היהודית המודרנית.

מבחינת החרדים הצגה זו של התהליך ההיסטורי, העניקה לתולדותיהם בבניין היישוב משמעות היסטורית-דתית שחרגה מעבר למה שחלק ניכר מהחרדים עצמם העניקו לפועלם מלכתחילה ובדיעבד.

מזווית ראייה ציונית חילונית, פגמה השקפת הרב בתיזה שהציגה את המפנה שהתחולל בארץ-ישראל, בעיקרו, כפרי נחשנותו, מהפכותו ותעוזתו של רובד מסוים בציבור היהודי חילוני²².

דומה, כי הרב חשש שהכרה בתקופה המתחילה בעלייה הראשונה כראשיתו של עידן מהפכני, תתרום לביסוס דה-לגטימיזציה של המפעל הלאומי בקרב היהדות החרדית שבלאו הכי לא הסבירה לו פנים. לעומת זאת, ייתכן והגדרת התחילה הלאומית כחוליה ברצף היסטורי, שבמהלכו אירעו שיבושים

=====

21. מאמרי הראי"ה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 360.

22. ראה בנדון זה הצגת דברים ברוח דומה על ידי ד"ר בן-גוריון בהופיעו בפני הוועידה השביעית של "הפועל המזרחי". הוועידה השביעית של "הפועל המזרחי" בארץ-ישראל, תרצ"ה-1935, אבנרי (עורך), רמת-גן תשמ"ח, עמ' 99. ראה תשובת מ"ר בדל"ן לבן-גוריון, שם, עמ' 110, 111.

חמורים, תותיר בידי החרדים את האופציה ואולי את האתגר להשתלב בהתרחשות הלאומית, להשפיע על מהלכיה ולהביא על תיקונם את קלקוליה.

את הזיקה שבין יישוב ישן לחדש ראה לא רק במימד ההתיישבותי. שני היישובים נצטיידו בתודעתו כעץ, שהיישוב הישן הוא שורשו והיישוב החדש ענפיו. השורשים אוצרים בקרבם את "...לשד החיים וגרעיני הזרעים אשר הם נותנים כוח כמוט לכל הנעשה והמתפתח ביישוב החדש לכל מפעליו. והענפים - הם הם כל הניסיונות החדשים לכוון מושבות להרחיב יישובים עירוניים וחקלאיים... שהם באמת ענפי השורש הכמוס... אשר רק הדורות הבאים יוכלו מתוך ניסיון היסטורי ארוך לחוש את הקשר האמיץ המאחד את השורש הזה עם ענפיו. והשורש הזה וענפיו יתאחדו..."²³.

היינו, לדעת הרב גם בתחום הרוחני בו לכאורה היתה פעורה תהום בין היישוב הישן לחדש, נתקיימה זיקה גם אם לא מודעת בין שני המחנות. לדעתו היעדר פרספקטיבה היסטורית הולמת הוא שמנע מבני דורו לעמוד על מקורות היניקה האמיתיים של הענפים הרעננים, שנראו בטעות כניזונים משורשים חדשים. במקביל לראייתו את הרצף שבין יישוב ישן לחדש, אף הציונות נתפרשה בעיניו כשלב ברצף היסטורי מתמשך, וכחוליה אינטגרלית, גם אם פרובלמטית, בשלשלת עתיקת יומין של קיום וטיפוח הזהות הלאומית וזיקת העם לארץ-ישראל²⁴.

עם זאת לא היה יכול להימנע מן הקביעה שבקרב הציבור החרדי נתרופפו מאפיינים מסוימים המרכיבים את התחושה הלאומית, בעוד שאותם מאפיינים נתחזקו דווקא במחנה החילוני²⁵.

23. הראי"ה קוק, חזון הגאולה, ילקוט דברים של רבנו אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, על תחית עם ישראל ובנין הארץ, מ' ברלין (עורך), תל-אביב תשי"א, עמ' קעט.

24. על הלאומיות והציונות בהגותו ראה י' בן נון, "לאומיות ואנושיות וכנסת ישראל", יובל אורות (לעיל, הערה 1), עמ' 169-208; ירון (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 230-305.

25. "תעודת ישראל ולאומיותו", הפלס, א (תרס"א), עמ' 47.

בהגירתו על עם ומדינה היה שותף לדעה לפיה הטריטוריה מהווה גורם דומיננטי בגיבוש זהותם הלאומית של העמים. עצם החיים המשותפים על פני שטח אדמה, מוגדר לרוב כתנאי בל יעבור להמשך הקיום הלאומי, אלא שמבחינה זאת מהווה עם ישראל תופעה חריגה²⁶. זהותו הלאומית התגבשה טרם התנחלותו בארץ-ישראל והיא נשמרה חרף גלותו הממושכת.

זיקת עם-ישראל לארץ-ישראל, שנוצרה מלכתחילה בתהליך דתי-היסטורי יוצא דופן, היא דוויית קדושה ומקורה בהבטחת הקב"ה לאבות²⁷. הקדושה האלוקית השביעה חותם נצחי על מהותה וצביונה של הלאומיות היהודית, גם אם נדמה כי חותם זה עומעם במידת מה, עקב שאיפתם של החוגים החילוניים שהניפו את נס הלאומיות היהודית לשווה ללאומיות אופי חילוני שיציבה על מישור אחד עם הלאומיות הכללית²⁸.

הזיקה שבין עם-ישראל לארץ-ישראל אינה ניתנת להסבר במונחים ראציונליים בלבד. ארץ-ישראל לא נועדה למלא רק את הפונקציות המקובלות של מדינה, ולפיכך מקומה בתודעת העם היהודי שונה ומורכב מן ההתייחסות של יתר העמים למדינותיהם. עד כמה שראוי להשתמש, מבחינת החרדים, במושג זהות לאומית במונחי המודרני, הרי שבעיני ציבור זה היתה ארץ-ישראל רק אחד הגורמים שהרכיבו את הזהות הלאומית היהודית. הגלות הממושכת על תפוצותיה ומודאותיה, חידדה בקרב החרדים את יתר המרכיבים של הזהות הלאומית. נחלת-אבות, גם אם נותרה שבויה בעומק דגשותיו, תודעתו ותת תודעתו של החרדי, כמעט ופסקה מלהוות יעד לאומי ממשי.

26. קוק, אורות (לעיל, פרק ג, הערה 153), עמ' 4. שם, עמ' קט, כתב הרב על "מדינת ישראל" וציין כי בדרך כלל אין "המדינה האושר העליון של האדם...". מה שאין כן מדינת ישראל שהיא "...יסוד כסא ה' בעולם...".

27. הראי"ה קוק, עולת הראי"ה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' קג.

28. את הלאומיות היהודית בלבושה החילוני לא ראה הרב כתופעה "ישראלית" או בלשונו "הרעיון הלאומי לא יעשה ישראלי, עם כל ההשתדלות שבעולם, בשום אופן לא יהיה נקלט באומה בשבעה כל זמן שלא יהיה מחובר כראוי עם כל משאות נפשה הכלליות...". הראי"ה קוק, אפיקים בנגב, הפלס, ג (תרס"ג) עמ' 722.

עוכם כהתורה על מכלול גווניו הוא ששימש מוקד לזהות היהודית בציבור החרדי, שכמעט ולא חש במצוקה לאומית במובנה הדו-גללי²⁹. משבר הזהות הלאומית שפקד רבדים מסוימים בציבור היהודי החילוני לא היה רלוונטי לגבי החרדים, לפיכך מה ששימש כעוגן הצלה עבור חלק מהציבור החילוני, כמעט ולא עורר תהודה במחנה החרדי. מלבד כל האמור לעיל, מבחינה תיאולוגית, השיבה לארץ-ישראל היתה כרוכה בהתמודדות עם אמונות ודעות שנשתרשו במהלך הגולה, וששכלו עליה שמניעיה לאומיים.

התרופפות הזיקה הלאומית באה - לדעת הרב - לידי גילוי חריף בקרב הציבור החילוני בתקופה הטרנס-ציונית. רבים בתוכו ראו עצמם מנותקים מן הבסיס הלאומי הטריטוריאלי, ומנוכדים לתשתית הדתית-מסורתית. עבור חלקם נותרה יהדותם ולאומיותם תלויה על בלימה, ומכאן ועד להתבוללות וטמיעה נותרה דרך קצרה. דא עקא, גם ההתערות בחברה הזרה נתבררה כמקסם שווא, שההתפכחות ממנו הובילה בין היתר לבחינה מחודשת של הזהות העצמית³⁰. תחושת הניכור מן החברה היהודית-הזרה כאחד, הותירה את היהודי שנתאכזב מן האמנציפציה תלוש מבחינה לאומית. הוא פרש מכור מחצבתו הלאומית ונדחה מן העמים בקרבם הוא שאף להתערות. מקצת מהנבוכים פרצו את המבוי הסתום אליו וקלטו, בשיבה אל הלאומיות היהודית, שזכתה לאינטרפרטציה חילונית, ושבמוקדה הוצבה השיבה לציון.

הניתוח ההיסטורי-סוציולוגי כשלעצמו, לא היה ייחודי כדב. עיקר חידושו היה בהגדרת המפנה הלאומי שחל בקרב מקצת היהדות החילונית, כשלב חיוני בתהליך שיבה אל ערכי היהדות. ההתחקות אחר הזהות העצמית והתלקחות הרגש הלאומי שבאה בעקבותיה העידו לדעתו על גישושי דרך לעבר היהדות.

29. בלשוננו של הרב קוק: "...שכמות הנפש או הרגשות יותר נעלות האצורות במושגים האמיתיים שהם שורשי התורה והעבודה - כבר השביעו את הנפש שלא נמצא הכרח לבקש עוד את הרגש הלאומי...". (תעודת ישראל ולאומיותו (לעיל, הערה 25), עמ' 46).

30. שם, עמ' 47.

החילוניים - כפי שסבר הרב - מיקדו את לאומיותם בזיקה הטבעית של הפרט לכלל, בתחושה האנושית האיונסטיונקטיבית של הזדהות והשתייכות קבוצתית. לעומת זאת הערכים הרוחניים האמורים לאפיין לאומיות זאת, נותרו לדעתו נטולי ייחוד. בזיקה לאדמה ובתחיות הלשון העברית, עם כל חשיבותם לביסוס תחיתו של עם-ישראל לא ראה מרכיבים ייחודיים, שהרי הלכו מצויים בכל אומה ולשון. מכאן תובן העמדה הפושרת שנקט בעת שהתנהלה בארץ-ישראל "מלחמת השפות" בין הגרמנית והעברית³¹. למעלה מזאת, הוא חרד מפני מציאות בה עלולה הלשון לשמש, בעיני חסידיה הנלהבים אלטרנטיבה חילונית לתכנים הדתיים של הלאומיות היהודית³². בדומה לכך רעיונות ככיבוש העבודה העברית או השמירה העברית עם כל חשיבותם, ראויים היו - לדעתו - להיתחם במסגרת ההולמת את חשיבותם היחסית³³. הדמת דגל הלאומיות היהודית היתה לדידו אחיזה בכל ערכי היהדות ולא הצטמצמות בנשיאת נס הלשון, העבודה או השמירה שאינם אלא גורמים חלקיים במערכת מורכבת ומקיפה, שבסיסה חייב להיות עולם הערכים היהודי המסודר. בנוסף לכך, ראה בלאומיות החילונית סכנה פוטנציאלית מאחר והחיוניות הטבעית הגנוזה בה עלולה להידרדר לכלל שוביניזם. או בלשוננו: "...הלאומיות שאין לה רגש יותר נטלה ממנה עצמה... יכולה בנקל להתהפך לאהבה עצמית במידה גסה וכעורה..."³⁴. מכבד זאת, תולדות עם ישראל מורות, כי פטריוטיזם בלבד אינו ערובה לקיום לאומי. נאמן לתפיסת העולם הדתית הוא ראה בגלות ישראל מארצו התרחשות שנתהוותה בעטייה של קלקלה דתית מוסדית, ולא תולדה של פגם בתחושה הלאומית.

31. ראה אבנרי (לעיל, מבוא, הערה 6), עמ' 163-166.

32. על החשש מפני הציונות כאלטרנטיבה ליהדות, ראה חזון הגאולה, (לעיל, הערה 23), עמ' קע, שם נאמר בין היתר: "...שעות מרה טועים אלה בבעלי ההסדה שחושבים שהתנועה החדשה הלאומית תעמוד לנו במקום הקודש..."

33. על התייחסותו להתיישבות ראה להלן, בפרק הדן ביחסי הרב קוק עם ה"שמאל".

הדברים האמורים לעיל מבהירים מדוע ניצב הרב קוק נוכח הכאומיות החילונית בהשתאות ובחרדה. כנגד התקווה לפניית הכאומיות החילונית לאפיקי מורשת ישראל, ניקר בו החשש מפני היווצרות לאומיות יהודית זרה ומנוכרת לערכי היהדות. מאידך פנה הרב למחנה שלומי אמוני ישראל בדרישה לא להתכחש לרגש הכאומי הטבעי, אשר קיומו כה מגבן עד כי התורה לא טרחה לעגנו במסגרת מצווה מיוחדת, כפי שלא ציוותה על האב לאהוב את בנו. אהבת האומה היא אקסיומה חברתית המקובלת על בני כל העמים המגלים בנושא זה נכונות למסירות נפש של הפרט למען הכלל. המצב לפיו חלק מהציבור היהודי חי באטמוספירה דתית-רוחנית נשולת כל גורם גשמי מלבד, היא הדת אסון לעם ישראל, ומן הראוי למחנה החרדי להתנער מכהות החושים השוררת בקרבן כלפי הפן הארצי בלאומיות³⁴. בדם, פנייתו לחרדים ליטול חלק במפעל הכאומי לא בהכרח השתלבה בקריאה להצטרף לתנועה הציונית. הוא עצמו, שגילה אהדה לתנועה הציונית, מעולם לא היה חבר בה, ובשלב מסוים בחייו ייסד תנועה שניתן היה להתייחס אליה כאילו ניסיון ליצירת אלטרנטיבה דתית לאומית לציונות החילונית לאומית³⁵. מכתחילה בלטה האמביוולנטיות ביחסו כלפי הציונות ומנהיגיה החילוניים, אולם הסתייגותו מהציון החילוני שהקנו לה ראשית, לא מנעה בעדו מלהביע אהדתו כלפיה להגיש סיוע כמפעליה ולתמוך בציבור הדתי שהצטרף לשורותיה³⁶.

34. מימון, אזכרה, א (לעיל, פרק א, הערה 1), עמ' צא. ציטוט מתוך דברי הרב קוק במאמרו "תעודת ישראל ולאומיותו", המובא כלשונו בחיבורו של מימון.

35. תעודת ישראל ולאומיותו (לעיל, הערה 25), עמ' 46. הרב כתב בין היתר: "...אסון גדול הוא לעמנו אשר אין לנו שום קשר טבעי שיאגד את כולנו...".

36. ראה לעיל בפרק ב, הדיון אודות תנועת "דגל ירושלים".

37. על יחסו ל"מזרחי" ראה בפרק הדן בעמדתו כלפי התנועות הדתיות הפוליטיות.

התשוקה לגאולה שאחזה בכל ישותו של הרב הותירה את רישומה על יחסו לתנועה הציונית, ויותר משראה בה מכשיר להצלתם המיידית של יהודי הגולה דאח בה תופעה המבשרת את עידן הגאולה.³⁸ בכל פירסומיו ובהתבטאויותיו, לכל אורך יצירתו ההגותית-לאומית הבליט את מימד הגאולה. חזון הגאולה הממשמשת ובאה הוא שהפית רגח היום בפועלו הלאומי. שלא כרב ריינס - מייסד הזרם הדתי בתנועה הציונית - שביסס את שיתוף הפעולה בין החרדים לחילונים בנושא הלאומי, בעיקר על תחושת האסון המרחף על כלל ישראל אם יתמידו בישיבתם בגלות, הצניע הרב את אנוירת האימה ובמקום לפרוש על דגשות החרדה טיפה הכך-רוח משיחי.

מזווית ראייה זאת חזר הרב קוק אל המוטיב המרכזי שהנחה את מבשרי הציונות החרדים, הרבנים אלקלעי וקלישר שמשנתם הלאומית נזונה במידה רבה מכוחן של ציפיות משיחיות.³⁹ רק מראשית שנות השלושים משהחמיר מצבם של יהודי אירופה התרבו התייחסויותיו למצוקת היהודים כמניע לעלייתם לארץ-ישראל.

פרשנותו של הרב קוק למאורעות דורו, ולא רק להתרחשויות בהן היו היהודים מעורבים ישירות, נעה סביב ציר הגאולה. העובדה שהכוחות המונעים בשטף ההיסטוריה אינם מודעים למעורבותם בתהליך בעל משמעות על אנושית, לא גרעה לדעתו מאמיתות האמונה בדבר זיקתם של האירועים ההיסטוריים לחזון הגאולה. בשלב בו מצוי תהליך הגאולה בתקופתו, האומה "... מגדלת... את רוחה את טבעה ואת עצמיותה אינה מכרת עדיין, את עומק הישות העליונה שהיא כל יסוד תקומתה... אמנם בלא קריאת שם, בלא מגמה מבוררת, הכל הוא אור ה' וכבודו, אבל לא היא ולא העולם מכיר

38. חזון הגאולה (לעיל, הערה 23), עמ' קכא ואילך; מ"צ נהוראי, "הרב ריינס והרב קוק שתי גישות לציונות", יובל אורות (לעיל, הערה 1), עמ' 209-216.

39. דאח: י' כץ, לאומיות יהודית מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 295-356 (מאמריו על הגותם של הרבנים אלקלעי וקלישר).

זה בבליטה... רק בהגמר התוכן, בהעלות האומה למרום מצבה, אז יוחל אור אלוקי נקרא בשם המפורש להגלות... והמשך הזמן העובר בין ההופעות המיוחדות המרכזות בכנסת ישראל, עד שיופיע אור תפארת ישראל... הוא זמן תבלי משיח...⁴⁰.

כיוון שההתרחשויות הגורליות קשורות בטבורן לתקופה המשיחית, הרי שגם אם חזותן החיצונית אומרת חולין ושיגרה, לאמיתו של דבר קדושת עידן הגאולה חופפת עליהן. לפיכך, יש לראות בתנועה הציונית - חרף מאפייניה החילוניים ועל אף הזרמים האנטי-דתיים הפעילים בקרבה - גורם הקשור להוויית הגאולה.

בהספד שנשא הרב קוק לזכרו של ב"ז הרצל ונסב בעיקר על משמעותה של התנועה הלאומית, הגדיר את התנועה הציונית החילונית "...בתור עקבא דמשיח בן-יוסף..."⁴¹ המשפיע על תחיית האומה במובנה החומרי והכלכלי. משיח בן-יוסף אינו שווה דרגה למשיח בן-דוד, אולם במהלך המשיחי יועד לו תפקיד רב-ערך. הציונות אינה מגלמת את אידיאל הגאולה אולם יש בה מוטיבים מרכזיים המורים על זיקתה אל השלבים הראשונים של חזון הגאולה. בדומה למשיח בן-יוסף נדונה הציונות במתכונתה המקורית לחדכון עם השלמת ייעודה החומרי ותחתיה תקום תנועה בה תפעם רוחו של משיח בן-דוד. הציונות היא, איפוא, שלב מעבר חיוני לדרגה הגבוה ביותר בתהליך הגאולה ועל כן ראוייה היא לעידוד, כסיוע ולהכוונה מצד הציבור החרדי⁴².

40. חזון הגאולה (לעיל, הערה 23), עמ' קכט.

41. "המספד בירושלים", סיני, מז (אלול תש"ך), עמ' שכז-שלא; מאמרי הראי"ה, א (לעיל, פרק ג, הערה 68), עמ' 94-99; וראה בהיבט קצת שונה, אורות (לעיל, פרק ג, הערה 153), עמ' קס.

42. גם הרב אלקלעי נדרש בכתביו לדמותו של משיח בן-יוסף. מושג זה מציין בהגותו את התקופה החרדית ביסודית בתהליך הגאולה, היינו הזמן בו יקדמו בכוחות אנושיים את תהליך הגאולה. בכמה מקומות הוא העניק הגדרה ספציפית יותר למשיח בן-יוסף שזוהה עם מה שהוא תיאר כ"אסיפה מאושרת" של זקני ישראל שיעסקו בהתווית התכנית הריאלית של הגאולה. ראה: י' דפאל (עורך), כתבי הרב יהודה אלקלעי, א, ירושלים תשל"ה, עמ' 227, 251, 264-266 (מתוך החיבור "מנחת יהודה"); כץ (לעיל, הערה 39), עמ' 315, 320, 329.

בין הגות למעשה

הדינמיקה של המציאות המתהווה חייבה מדי פעם פרשנויות ועידכונים לאידאולוגיה, שכן כלא אלה היה נוצר לפחות לכאורה – פער ניכר בין ההגות למעשה. להלן יובאו מספר דוגמאות להבהרת תופעה זאת. הקונספציה התיאולוגית במסגרתה דן הרב בהתרחשות הלאומית, היתה קשוחה מבחינת מוצקות קווי היסוד שבה, אשר לא נשתנו חרף האירועים שמדי פעם עוררו תהייה בדבר תקיפותם. פרשנות מורכבת וגמישה שהעונקה לאירועים חריגים שלכאורה לא תאמו את קווי היסוד, הכפיפה אותם לתבנית הרעיונית ומנעה פגיעה בשלמותה.

שינויים במדיניות החוץ הבריטית, שנתפרשו כנסיגה משמעותית מהצהרת בלפור ועוררו פקפוקים בדבר אמינות ההבטחות הבריטיות וספקות באשר למקומה ותפקידה של אנגליה בתהליך שיבת ציון, לא ערערו את תפיסתו הבסיסית של הרב קוק ביחס לתהליך הגאולה, אם כי חייבוהו בהתמודדות רעיונית עם המציאות החדשה.

ממלכת אנגליה שבימי הזוהר של שלהי מלחמת העולם הראשונה נראתה בעיניו כממלכה נאורה המשמשת כלי ביד ההשגחה העליונה, למימוש הזון תקומת עם ישראל בארצו⁴³, הוגדרה על ידו בעקבות פירסום "הספר הלבן" בשנת 1930 כבורגנית⁴⁴. נתברר כי "מכשיר" אלוקי זה הכזיב, עובדה שעלולה היתה לכאורה להעמיד בספק את התהליך כולו גם במישור המעשי וגם במישור האידאלי. הרב היה עד לאכזבות שנבעו מהמדיניות הבריטית וחשש מפני פרשנויות רעיוניות העלולות לצמוח בעקבותיהן. לפיכך, הבהיר כי בגידת האומה שעליה נפל הגורל לסייע לעם ישראל, לא תבלום את התקדמות תהליך הגאולה המכוונת על ידי ההשגחה העליונה. תהליך הגאולה, והמסכת הרעיונית הניצבת מאחוריו לא יפגעו גם אם גורם דומיננטי במערכת אינו

=====

43. מאמרי הראי"ה, ב (לעיל, הערה 21), עמ' 302-305.

44. מזרחיה, כסליו תרצ"א; מאמרי הראי"ה, ב, שם, עמ' 358-359.

פועל בהתאם למצופה. תגובתו היתה חייבת להיות מחוורת לחסידיו, שמגד להשקפת עולמם ניצבה אידיאולוגיה חרדית ששככה תכלית שלילה את המשמעות הדתית המיוחסת למהלך הציוני וראתה במאורעות הדמים בין היהודים לערבים ובהתפתחות יחסי היישוב עם השלטון האנגלי, הוכחה לצדקת פרשנותם את האירועים ההיסטוריים. ביתר בהירות ניתן לעמוד על הזיקה שבין המציאות והפרשנות האידיאולוגית המוענקת לה מתוך תגובת הרב לאירועי הדמים בקיץ תרפ"ט, שחוללו זעזוע כבד בקרב יהודי ארץ-ישראל והתפוצות.

הרב ששקד במשך שנים להחדיר כתודעת הציבור היהודי את התחושה לפיה פעמי משיח ממשמשים ובאים והגואל קרוב להתדפק על השערים, מצא עצמו מחויב להעניק הסבר לטרגדיה שנראתה לכאורה כסותרת את השקפתו על מהלך האירועים ההיסטוריים. מאורעות תרפ"ט ניתנו להתפרש כפוגרום שבוצע במתכונת פרעות הגולה, שהיו חלק בלתי נפרד משיגרת הקיום היהודי מדור דור. המייחלים לגאולה המהירה, עלולים היו ליפול ברוחם נוכח זוועות, שקשה היה ליישבם עם אווירת אתחלתא דגאולה. בלב הרב כירסס חשש, שמא פקפוקים ומורץ לב יתגבנו ללב הציבור, שמא יצטייר תהליך הגאולה כהזייה דמיונית, שהתנפצה על סלעי מציאות מייסדת ומפכחת. והרי, היו דברים מעולם!

היתה זאת שעת משבר והיה צורך בצד השיקום החומרי, לטפל באורח נמרץ במשנת הגאולה, שכפי הנראה נמצאה אף היא בין נפגעי המהומות⁴⁵. גישתו לניתוח אירועי תרפ"ט כלכל מהלך שיבת-ציון עוגנה בתפיסות מיסטיות⁴⁶. הוא העניק אינטרפרטציה המיוחדת להשתלשלות האירועים ההיסטורית. ביסוד הקודש של חזון שיבת ציון גנוז "ניצוץ טמיר של אורו

45. ראה מאמרו "שובו לבצרון", תשרי תר"צ, בסל"א, L/1658. המאמר פורסם ראה גם במאמרי הראי"ה, ב, שם, עמ' 360-362. הציפויים להלן, ממקור זה.

46. תולדות עם-ישראל וכל מרכיבי קיומו נתפסו בעיניו "כהזייה על טבעית וחותרת לקראת הגאולה...". היינו ההיסטוריה הופקעה מממדיה הריאליים ונדונה באמות מידה על אנושיות. ראה שביד, דמוקרטיה והלכה (לעיל, הערה 1), עמ' 159.

של משיח". בתהליך הגאולה בו שרוי עם ישראל קיימת מחזוריות של "גילוי" ו"כיסוי" וזו הסיבה לעליות ולמורדות בתהליך שיבת ציון. תהפוכות עידן הגאולה באו לידי ביטוי בתמורות החיוביות המתחוללות ביישוב מחד, ובפורענויות הפוקדות אותו מאידך. האסונות הינם אות "להתכסות" של הגואל, והשיפור החל לאחר אותה "התכסות" הוא עדות להתגלות הגורא. כל העוקב אחר תהליך שיבת ציון יווכח לדעת כי בעקבות כל נפילה באה תמורה גדולה לחיוב. ככל שעוצמת הנפילה היתה גדולה יותר, כגון הנפילה של מלחמת-העולם הראשונה, כך הישועה שצמחה בעקבותיה היתה מרשימה יותר - "...ומזה עלינו לכמוד... שלא להיות נופלים ברוחנו גם מחרדתה של הנפילה הנוראה, אשר נפל ישובינו כעת על ידי הרשעים הרוצחים הטמאים, אשר הרגו בזדון, חסידי עליון... ואשר החריבו את נאות יעקב אשר ניבנו במסירות נפש ועמל דורות, ואשר זעזעו את כל יסוד קיום ישובינו בארץ-ישראל...". האירוע הזה היה בגדר כיסוי איום ונורא "...אבל ברור הדבר שכפי הערך של הכיסוי הזה גדול יהיה האור אשר יגלה...".

רעיון הגאולה שנדון במקורות היהדות בהיבטים כה רבים ומגוונים, היה די גמיש כדי ליישב עם המציאות, גם בגילוייה המעודדים וגם בגילוייה הקטסטרופליים. עובדה זו איפשרה למאמינים בהתממשות הגאולה בדורם, להתמיד בהשקפתם חרף הנסיבות המשתנות. לפיכך, השאלה האם הרב צפה מראש את המהלך הסבוך של גאולת ישראל, או העניק פרשנות לפרקים השונים בתהליך זה רק בדיעבד, מאבדת במידת מה מחשיבותה, שכן מלכתחילה היתה בנמצא פרשנות פוטנציאלית שניתן להחילה על מציאות זו או אחרת בשעת הצורך. כל עוד לא נתערערה האמונה בגאולה במישור האינטואיטיבי-רגשי, ניתן היה לאוששה במימד האידיאולוגי. ייתכן ובכך יש אף הסבר חלקי לעוצמתה של התופעה המשיחית ולחיוניותו של הרעיון המשיחי כפי שאכה נתגלו בתולדות עם ישראל כדורותיו.

שיתוף פעולה עם כופרים

אמונה מוחלטת בגאולה הממשמשת ובאה ובמערבות ההשגחה העליונה בהתרחשויות האקטואליות, ייצגו חלק מן הרובד האידיאולוגי הדוגמטי במשנת הרב. אולם כפי שהובהר לעיל, הפגין הרב יכולת תמרון אידיאולוגית בתוך המערכת הרעיונית, ללא שחרג מקווי היסוד שקבע. מורכבות רעיונית זאת שיש ויראו בה טפח פרגמטיסטי, עשויה להבהיר התייחסויות אידיאולוגיות נוספות של הרב, כלפי גילויים פרובלמטיים-מבחינה דתית - בתהליך שיבת ציון. אחד מהקשיים הרעיוניים שבפניו ניצבו ראשי הזרם הדתי-ציוני מאז היווסדו, נסב מסביב למערכת היחסים בין חילוני-לאומי לבין דתי-לאומי. כאן בולטת ביתר תוקף השאלה, האם ההגות לא שימשה מפלט אפולוגטי למשתפי פעולה עם "הכופרים"? האם ההגות לא נועדה להעניק בדיעבד לגיטימציה להוויה שהיתה שלילית מלכתחילה, או שמא היתה המשנה הרעיונית נתון אובייקטיבי אשר התפתחותו נבעה מחוקיות אימננטית המנותקת מן האקטואליה.

השאלה אינה לגבי הזיקה שבין ההגות לאקטואליה. קיומה של זאת והשפעתה במודע ולא במודע אינה מוטלת בספק. הנקודה השנונה ברור היא משקלה של המציאות בעיצוב ההגות. תופעה "כפירה" כלום היתה חלק אינטגרלי ומחוייב המציאות בתהליך הגאולה, או שמא היתה זאת תאונת דרכים במסע המשיחי. האם רק לכשנעשתה החילוניות לגורם מכריע בהתרחשות ההיסטורית, הוענק לה מימד רעיוני ההולם את משקלה העובדתי, והמציגה כשלב בלתי נפרד מתהליך הגאולה.

מתקופתו של הרב שמואל מהולביד ואילך העניקו מנהיגי היהדות הדתית שנשלו חלק בפעילותן של תנועת חיבת-ציון והתנועה הציונית, לגיטימציה דתית לשיתוף הפעולה בין דתיים לחילוניים. ברם, בתחום זה המציאות לא היתה טפשית וההתפתחויות שחלו בה חייבו עידכון אידיאולוגי. העמדות הראשוניות של הרב קוק בנושא הלאומי ובכלל זאת בשאלת שיתוף הפעולה עם

החילונים נקבעו עוד בכהנו כרב בחוץ-לארץ⁴⁷.

הגות זאת נדקמה הרחק מזירת העשייה הלאומית בארץ-ישראל. היא נבנתה על בסיס הכרות עם התנועה הציונית ופועלה בחוץ-לארץ ועל התרשמויות מקוטעות ממושבות העלייה הראשונה שמרבית מתיישביהן גילו זיקה אזהרת למסורת ישראל. מפגש הרב עם המציאות הארצישראלית של תקופת העלייה השנייה והשלישית הציב בפניו אתגר אידיאולוגי. אמנם הוא היה מודע לכך, כי הנהגת התנועה הלאומית נתונה בידי יהודים חילוניים, כי את רוב מניינה ובניינה של התנועה מהווה ציבור שאינו מקפיד על קיום אורח חיים דתי, וכי בארץ-ישראל קיימת התרופפות מסוימת בקיום מצוות. ברם, נתונים אלה עדיין היו לחוקים מן החיזיון על פיו הגשמת האוכלה נתונה בידי חלוצים שה"כפירה בעיקר" היא נדבך יסוד בהשקפת עולמם.

יחסם השלילי של החלוצים לדת מחד גיסא ופועלם הקונסטרוקטיבי מתוך מסירות נפש בבניין הארץ מאידך גיסא, העמידוהו בפני דילמה חמורה.

כיצד להתייחס אל ציבור שפועלו והגותו עוררו בו תחושות מעורבות? ההכרעה על שיתוף פעולה בין המחנה הדתי למחנה החלוצי חייבת היתה להישען על היערכות מחודשת במישור האידיאולוגי. הקטיגוריות הקונבנציונאליות של "צדיק ודשע" על גווניהן השונים לא תאמו את אישיותו הבלתי שגרתית של החלוץ הכופר. דמותו חייבה יציקת תבנית רעיונית ספציפית.

על רקע זה נוצר במשנתו של הרב המושג "נשמות דתוהו" אשר הכהט, הסער, הזעף, התסיסה והחוצפה הכרוכים בהוויתם, הם ממאפייני העידן המשיחי רווי הניגודים⁴⁸. האידיאליסט הכופר בעל נשמת התוהו החפץ בגאולת עמו ובהשכנת צדק אבסולוטי עלי אדמות הוא גם בעל כוחות הרסניים המעוררים חלחלה ובהלה בקרב אלה שלא ירדו לסוד הוויתו. "...אבל גבורי כוח יודעים, שגילוי כח זה הוא אחד מהחזיונות הבאים לצורך שכלולו של

47. ראה מאמריו בהפלט (לעיל, פרק א, הערה 17).

48. אורות (לעיל, פרק ג, הערה 153), עמ' קכא-קכב.

עולם, לצורך אימוץ כוחותיה של האומה, האדם והעולם. אלא שבתחילה מתגלה הכוח בצורת התוהו...⁴⁹. "נשמות התוהו" הן גבוהות מאוד ומבקשות מן המציאות הרבה מעבר למה שביכולתן לעמוד בו. המתח שבין שאיפתן לשלימות לבין המציאות מעורר בקרבן תחושות תוגה וייאוש הבאות לידי ביטוי בפעילות זדון והרס. חוצפתן גוברת בעיצן הגאוה, אולם במהלכו יצמק הפרדוקס שבתופעה החלוצית, עד שכבסוף יאוחדו כל הניגודים לאמת מוחלטת במסגרתה יבואו על מקומם הראוי והמקודש גם בעלי "נשמות דעולם התוהו". הכופרים נדונו לא רק על שום סופם בו הם עתידים למצוא עצמם במעגלי התשובה, אלא גם על סמך הייעודים הלאומיים והמוסדיים אותם הם מגשימים בהווה. החזרה לארץ-ישראל ובניינה מעידות על תשוקה פנימית עזה לשיבה אל היהדות, אלא שבשלב זה ווסתה הזיקה המודעת והבלתי מודעת למקורות היהדות, אל אפיקי הלאומיות הסוציאליסטית. גם את נהייתם של החלוצים אחר צדק חברתי פירש הרב כהתנהגות הנובעת משורשיותם היהודית. לשיטתו, מתגלמת ביהדות האמת העליונה שאיננה מסכמת, אלא מאחדת בקרבה את כל האידאות החלקיות ובכלל זאת את שאיפתם הנאצלת של החלוצים לבניית חברה צודקת⁵⁰. נמצאנו למדים כי מה שנראה לכאורה כגילוי שכיני ביותר, לא זו בלבד שאינו כזה, אדרבה הוא מעון גם יסוד חיובי העשוי להשפיע לטובה על כלל המציאות. נוכח הערכות אלה נראו העובדות המקוממות נסבלות עד גבול ידוע, אולם מעבר לו, גם החרדים לגורל "הרשעים היותר קיצוניים" אינם יכולים להימנע מן הקביעה ש"...אמנם ישנם בתוך המחנה הזה של בעלי החוצפא גם כן זיקין שהם מוכרחים להיות דועכים לגמרי..."⁵¹. בניסוח בוטה יותר גינה באחת מאגרותיו את "...הפסולת דמסיטרא דערב-רב הבאים

49. קוק, ערפילי זוהר (לעיל, הערה 12), עמ' מא-מב.

50. ראה בעניין זה פרשנותו של שביד, היהודי הבודד והיהדות (לעיל, הערה 1), עמ' 181-182.

51. ערפילי זוהר (לעיל, הערה 12), עמ' מב.

מרוסיה, שהגרועים שבהם אי אפשר שתהיה להם אחיזה בארץ-ישראל... "צב-
היינו, האידיאולוגיה שלדעת רוב המחנה החרדי הרחיקה לכת בפריסת חסותה
על החכוץ הכופר, הותירה פתחי נסיגה שאיפשרו דחייה מוחלטת של אלמנטים
מסוימים בקרב הציבור הלאומי-חילוני.

הגות הרב שלא גובשה כמקשה אחת, מותירה רושם שככל שהיתה מרוחקת
מאירועים קונקרטיים, היא העמיקה בביסוס הלגיטימציה הדתית שהעניקה
לפועלם של הלאומים החילוניים. לעומת זאת, בשעה שהיא ביטאה תגובות
ישירות למציאות החילונית היא עודדה אצל הרב אנטיגוניזם חריף כלפי
נושאי דגל הכפירה ואז סויגה הלגיטימציה שהעניק לפועלם של הציוני
החילוני.

סובלנות וחירות הפרט

השוואת פסקאות ההגות הפזורות באיגרותיו של הרב, למשנתו העיונית הצרופה, עשויה להבליט את ההבחנה שבין התייחסות עיונית להתייחסות קונקרטית. בהכללה ניתן לאמר כי מגוון קטעי ההגות הפזורים במאות האיגרות המתייחסות לבעיות השעה, העניקו ממשות ריאליזם להגותו שנוסחו מתוך ראייה כוללת של המציאות. הראייה הכוללת והראייה הספציפית לא היו שונות במהותן. אולם לזווית הראייה ולשווח הראייה היו השלכות על ניסוח התגובה. אולי בכך טמון הסבר חלקי לפער שהסתמן לעתים בין ההגות הצרופה הנראית כנועזת, לבין ההגות הקונקרטית שדומה כי אופיה שמרני יותר. זירת האידוע הספציפי ומכלול ההתרחשויות הקשורות באידוע הכתיבו סייגים שלא ניצבו שעה שהדברים נוסחו על רקע מופשט. המפגש עם המציאות חייב פתרונות מידיים שעלולים היו לעורר מחלוקות ועימותים. כך נמצא, כי ערכים כחופש הפרט וסובלנות שזכו לפרשנויות שונות בקרב הציבור הלאומי החילוני וכן אצל הרב, לא חוללו משבר כל עוד הוויכוח היה עיוני גדידאפס. אולם משהיה צריך ליישם תיאוריות בחיי המעשה, הן נעשו למשוכות ששני הצדדים נתקשו לדכא על פניהן. שאלה כגון: מהי זכותו של הפרט לאכול חמץ בפסח היתה שאלה קונקרטית, שנגעה בלב לבה של שאלת חרות הפרט. הרב קוק סבר כי זכותו וחובתו לתבוע מיהודי היושב על אדמת קרן הקיימת לישראל שנרכשה בכסף כלל ישראלי, להימנע מחילול שבת או מאכילת חמץ בפסח. עקרון חופש הפרט חייב היה במקרה זה - להערכתו - לכופף קומתו בפני ערכי היהדות. ראוי להדגיש כי גם בתפיסת העולם שהציג הרב היתה נסיגה מסוימת, יחסית לעמדת החרדים הקנאים. הוא

53. ראה הסבר הרב לד"ר מ' זיידל על מידות הסובלנות, חופש הדעות והקנאות (אגרות, א, עמ' י"ט-כא). באגרת זאת כבאגרות רבות אחרות התבטאויות הרב הן לעתים נוקבות, אולם אין הן מחודדות במידה מספקת. המסקנה נותרת מעורפלת והרב עצמו קובע שהנושא מחייב "...אריכות גדולה של ספרים רבים...". וראה גם, אגרות, ג, עמ' קנו-קנט; ואגרת הרב לאב שבניו יצאו ל"תרבות רעה", אגרות, א, עמ' קמג-קמד.

אמנם תבע מככל הציבור החילוני לחזור בתשובה ולהקפיד על ניהול אורחות חיים התואמים את המסורת, אולם בפועל, להוציא מקרים חריגים כאכילת חמץ בפסח, נמנע מלחדור לד' אמותיו של הפרט. כנגד זאת תבע הן מהככל והן מהפרט לשמור על צביונה המקורי של היהדות בפרהסיה. לפיכך לחם במסעדות בלתי כשרות, בבתי עסקים, מוסדות בידור, שתחבורה ציבורית שפעלו בשבת.

כל החפץ להישען על ציטוט סלקטיבי ממשנת הרב יפתור בעיה נוקבת זאת באחת מאמדותיו המפורסמות בספרו "ערפילי טוהר": "...הצדיקים הטוהרים אינם קובלים על הדשעה אלא מוסיפים צדק, אינה קובלים על הכפירה אלא מוסיפים אמונה, אינם קובלים על הבערות אלא מוסיפים חכמה..."⁵⁴. לכאורה לגיטימציה לסובלנות מפליגה כלפי הדשע והכופר, וכא היא. שכן לא רק באגדותיו ותגובותיו הפומביות מצאנו סייגים למידת הסובלנות⁵⁵, גם כתביו העיוניים אינם מותירים מקום לספק, כי סובלנותו כלפי החילוניים לא היתה בלתי מוגבלת. סביר להניח כי כלל את עצמו בין אותם "...יחידים שחוננו בסבלנות יתירה, רק הם יכולים להמשיך עליהם את הנעימות החיצוניות..."⁵⁶ כלפי אותם "עבריינים". גם אותם יחידים המרחיקים לכת בסבלנותם, אין התנהגותם החיצונית משקפת את הלך דוחם האמיתי. הם נבדלים מיתר החרדים בכושר הבלגתם ובנכונותם ויכולתם לעשות על עצמם את מסכת הסבלנות⁵⁷. בעלי השקפת העולם החילונית ולעתים גם האנטי-דתית לא יכלו להשלים עם ניסיון להכתיב להם את אורחות חייהם, לא בפרהסיה ועל אחת כמה וכמה לא בצנעא. דעתם היתה שזכותם הבלתי מעורערת, לאכול בד' אמותיהם ובפומבי את המאכלים הערבים

=====

54. ערפילי טוהר (לעיל, הערה 12), עמ' כז.

55. ראה: תגובותיו לפרשת חילול שבת וחג בעין-גנים תרע"א, אגודי (לעיל, פרק א, הערה 34), עמ' 61-65.

56. תעודת ישראל וקאמיותו (לעיל, הערה 34), עמ' סד-סה.

57. שם, שם, וראה גם: ירון (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 334-335.

לחייכם ולנהוג בשבת כבחול, בירושלים כבנהלל. על הפער העקרוני בין שתי גישות אלו לא ניתן היה לגשר. הרב תבע מהציבור החילוני ויתורים שעמדו בסתירה לערכי היסוד שלו ועל דקע זה אפשרות התפרצותה של מלחמת תרבות היתה בגדר חיריון ריאלי. משחק כדור-רגל בשבת בירושלים הוגדר מחד כאירוע תרבותי-בידורי ומאידך כחילול השם וביזיון הדת. הרב היה סבור כי חובתו למנוע אירועים מעין אלו וביקש להעתיק את המשחקים לימות החול. לעומת זאת, הציבור החילוני ופרנסיו היו סבורים כי זכותם לעונג שבת התואם את השקפותיהם. זכות האשה להבעת עמדה פוליטית בקלפי, נראתה כמוזנת מאלוה בציבור החילוני, אולם נפסלה משעמים דתיים על ידי הרב⁵⁸. בכל המקרים הללו ודומיהם ניצבה השאלה החוזרת ונשנית, איזו השקפת עולם תועדף בשעה שערכים חילוניים ודתיים אינם יכולים כדור בכפיפה אחת? היש מקום לפשרה ואם כן מה שיבה?

אפילו הדיון במישור התיאורטי שלא בהכרח גרר בעקבותיו קונפליקט, עורר הסתייגויות⁵⁹. נמצאו בין החלוצים החילוניים, שלא היו נכונים להשלים עם הבנה כלפיהם הנשענת, לדעתם, על סילוף מוחלט של תחושותיהם ורגשותיהם הכנים, ועל פרשנות מוטעית להשקפת עולמם. תמוה היה בעיניהם, כיצד הם שראו עצמם כגרעין המוצק של החברה היהודית החדשה, יתוארו כחוליה רופפת מבחינה אידיאולוגית, עד כדי אפשרות של חזרה בתשובה, המבטאת התכחשות עצמית לאמונותיהם ודעותיהם. הם סעדו מן הסלחנות המהולה ברחמים שהפגינו כלפיהם מקצת החרדים, שכן לא הם היו זקוקים - לדעתם - כחמלה ומחילה אלא דווקא החרדים. אשר הדו-קיום לא ראוי היה - לדידם - להבנות על ציפיות לחדלונם הרוחני, אלא על הכרה בנכסיהם ההגותיים כחלק אינטגרלי ולגיטימי של היהדות הדינמית והמתקדמת⁶⁰.

58. ראה בפירוט בפרק הדן ביחסים שבין הרב קוק לבין תנועת ה"מזרחי".

59. ראה לדוגמה תגובתו הנזקבת של י"ח ברנר על אחד ממאמריו ההגותיים של הרב קוק (הפועל הצעיר, א באדר תרס"ט).

"כאור ההלכה"

מפגש ההגות והמציאות חייב לעתים מעורבות אינטנסיבית של מימד נוסף, ההלכה, וזו היתה פחות גמישה מן הרעיון. ההלכה היתה חלק אינטגרלי בהגותו של הרב, והיא בלטה בעיקר שעה שנדרשה תגובה מעשית על התרחשות ספציפית. דוגמה מובהקת המיטיבה להמחיש את המתרחש בזירת המפגש שבין אידיאולוגיה, הלכה ומציאות, נמצא בתשובת הרב לבקשת הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, לצרף דברי הספד לקובץ שהוא לזכר שני חלוצים שנהרגו על משמרתם בגליל.

הרב הבהיר בתשובתו את המגבלות ההלכתיות המונעות לכאורה במקרה דנן קיום סדרי אבל מקובלים, וכיצד ניתן למצוא בדוחק, צד היתר לאבל ומספדי⁶⁰. ההלכה אינה מתירה להתאבל על פורקי עול מצוות, אולם אנשי "השומר" שהקריבו חייהם למען הגנת היישוב היהודי, אינם בכלל קטיגוריות המומרים והפורשים מדרכי ציבור שאליהם כוונה הלכה זאת, מלבד זאת מצאנו בהלכה שנהרג על ידי נוכרים מתאבלים עליו. החלק המרתק והחשוב לענייננו בתשובת הרב, אינו הפן ההלכתי הפורמלי, אלא צירוף הרבדים ההגותיים-הלכתיים-רגשיים שנכרכו יחדיו, והניבו מסמך אנושי ייחודי המצטיין בגילוי לב ובעוצמת ביטוי. "...אמנם אם חושב אתה, סופר נכבד..." - כתב הרב קוק לאז"ר - "...שבכל כל יסורים ודכדוכי נפש נוראים אוכל לתת כך את דמעתי, יש כאן איזה העלם דבר, שאנכי אינני מן המעלימים את מחשבותיהם, אספרה כך דברים כהווייתם. ויוכל להיות שגם על מכאובי הנורא הזה גם כן יש להזיכ איזו דמעה..." פעם

60. ראה בפרק הדן במערכת היחסים שבין הרב קוק לבין תנועות השמאל והימין. י' אהרונוביץ מייסדי "הפועל-הצעיר" ששימש פה לתחושת שרווחו בקרב חלק ניכר מן החלוצים בתקופת העלייה השנייה תקף את הרב קוק בחריפות מעל דפי "הפועל-הצעיר" ובין היתר כתב: "כבודו של הרב קוק במקומו מונה... אבל אנחנו לא מפיו אנו חיים ובקולו לא נשמע..." (הפועל-הצעיר, כ"ז באכול תרע"א).

61. הראי"ה קוק, "על במוותינו חללים", סיני, יז (תש"ה), עמ' א-ה; מאמרי הראי"ה, א (לע"כ, פרק ג', הערה 68), עמ' 89-93. הציונים כהלן ממקור זה.

נוספת נתברר כי החלוץ הכופר הינו קטיגוריה בפני עצמה ו"...חלילה לנו להכניס גם את הגרועים שבפורשים מדרכי ציבור שלנו, האוחזים בידם את דגל האומה וקנינה באיזו צורה שתהיה, בכללם של המומרים הנובדלים וקדושים לגמרי...". לא רק ההגות הגמישה מעצם שיבה, אלא גם ההלכה התחומה בד' אמותיה הותירה נקודת אחיזה לכופר. ההמכה נראית לכאורה כנשולת דגש ורחמים ביחסה המחמיר כלפי הכופר, ברם לאחר הירידה לנוכחיה "...שבים אנו אל ההלכה, שאנו רואים בה את המית האהבה אחרי הזעם העצור...". המית אהבה אחרי הזעם העצור, יותר משלימדה על מהותה של ההלכה, שיקפה את הכך רוחו השסוע של הרב שנתלה בזיו זעיר על פני ענף ההלכה כדי לחלץ את הכופר החביב והשנוא מתבלי הנידוי, ואת עצמו מסערת הרגשות אליה נקלע.

המימד המדאי של החוויה, המותירה את איש האמונה חצוי בין קנאות לסובלנות, בין הלכה מופשטת למציאות קודדת, לא נשתקף במלא חריפותו בדיונים העיוניים, אשר בהם נטה הרב ליישר את ההדורים ולגשר במענה לשון על משברי לב. אולם שעה שנדרש לפעול ולהגיב הלכה למעשה, נחשף הקונפליקט במלוא חומרתו.

בדומה לאירוע הנ"ל נמצא כי לבשים כבדים קדמו להספד שנשא הרב על ב"ר הרצל⁶², עובדה שמצאה ביטוייה בדברי ההספד שרמזו על זיקה דו-ערכית לתנועה הלאומית ולמהיגה שנפטר. אמנם כבר בכתביו המוקדמים על הלאומיות היהודית המודרנית נחשף יחסו המורכב כלפיה, אולם על רקע אידועים קונקרטיים זכתה עובדה זאת ליתר חידוד. נמצאנו למדים כי ההגות אמנם מיכאה מקום מרכזי ביצירתו הרוחנית של הרב, אולם בראש ובראשונה הוא היה איש ההלכה. נראים כהולכים דברי אחד מפרשניו לפיהם העניקה ההלכה את מימד המוצקות להגותו ואישיותו של הרב⁶³. משנתו

62. אבנרי (לעיל, פרק א, הערה 24), עמ' 58-59.

63. י"ח הדרי, "ההלכה בהגותו של הראי"ה קוק", י"א אייזנר (עורך), הגות והלכה, הכינוס השנתי למחשבת היהדות, שנה יב ירושלים תשל"ג, עמ' נח.

היתה מעורגת ותחומה בעולם ההלכה, שהמציאות הדינמית הציבה בפניו קושי ואתגרים חדשים לבקרים. מענה הרב לבעיות שהזמן גרמן נשזר - לעתים בגלוי ולעתים בסמוי - בשתי וערב של רעיון והלכה. ההגות דווקא מפני מקוריותה נזקקה לאיזו נקודת אחיזה הלכתית שתעניק לה יתר תוקף, ותציבה על פני המישור הנורמטיבי המקובל על כלל הציבור החרדי.

היסודות ההלכתיים היו משוקעים בהגות ולעתים הופנמו במידה שהקשתה על זיהויים. כיצד שולבו הלכה והגות במשנתו הלאומית ניתן להבחין בבידור בתשובתו לשאלה האם רכישת קרקעות בארץ-ישראל והתיישבות בה היא מצווה, והאם שיבה לארץ-ישראל היא מעיקרי האמונה. הרב שהדחיק את תשובתו במישור ההיסטורי-הגותי סיים באיזכורים הלכתיים מצומצמים יחסית מאחר ו"אם באתי להביא דוגמאות מההלכה צריך אני לכתוב ע"ז ספר שלם...".⁶⁴ במקרה דנן ההתייחסות להלכה התחייבה מן השאלה. אולם, היו סוגיות עקרוניות כגון היחס לתנועה הציונית, בהן המימד ההלכתי ניצב ברקע הדברים או הובלע בתוכם. שיתוף פעולה עם התנועה הציונית לא היה יכול להתבצע ללא שתוענקה תשובות הלכתיות מניחות את הדעת לשאלה בדבר מערכת היחסים שבין מאמינים לכופרים.

הדגשת המימד ההגותי בכתביו הלאומיים של הרב מלמדת, כי את נקודת התורפה בדורו ראה לא באי ידיעת ההלכה, אלא באי הבטחתה של המשנה הרעיונית הצומחת גם מתוך ההלכה ומעודדת את קיום מצוות יישוב ארץ-ישראל על כל ההשלכות המשתמעות מכך.

פולמוס השמיטה בשנת תר"ע ששימש אבן בוחן ליכולתה של היהדות החרדית לעסוק בבניין הארץ תוך התמודדות עם בעיות השעה, עוגן הישב על ידי שני הצדדים החלוקים בדעותיהם בקרקע ההלכה. לא היה בכוחה של ההגות ולא היה ברצונם של ההוגים לפרוץ את גדרות ההלכה. ברם, לכל אורך התמודדותו של הרב בנושא השמיטה, בלט שילוב היסוד הרעיוני וההלכתי.

=====

64. מאמרי הראי"ה, ב (לעיל, הערה 21), עמ' 537.

בספרו "שבת הארץ" ביסס באריכות ובפירוט את הנדבך ההלכתי, שבלעדיו לא היתה כל תקומה להיתר. אולם מההקדמה לספר זה ומאגרות המשלימות אותו, נמצאנו למדים על הרקע האידיאי אשר הניעו לתור אחת כל אפיק הלכתי שבאמצעותו ניתן לסייע ביד איכרי ארץ-ישראל להתמודד עם הבעיות הכרוכות בקיום מצוות השמיטה.

כחוט השני מסתמנת לכל אורך הקדמתו ל"שבת הארץ" הקביעה ההלכתית-רעיונית בדבר קדושתה של ארץ-ישראל, ועיקר קדושתה, יישובה, שהיא מצד עצמה שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. אי היכולת לקיים במלואן כמה מצוות בארץ-ישראל אינו גורע מקדושתה ומחובת מצוות יישובה.

אין להימנע מהפקעת מצווה או מהוראה לקולא, כאשר קיים חשש בביטול או עיכוב המצווה הגדולה של יישוב ארץ-ישראל, ובלבד שההיתרים והקולות יעורגו בהלכה. על בעלי ההוראה להיות עדים לשובתם של ישראל ולא לחוש להפקעה הזמנית, שכן כנגד החומרה של דקדוק במצוות שמיטה ניצבת "הקולא הנוראה" של ביטול ופיחות במצוות יישוב ארץ-ישראל. למעלה מזאת לדעתו "...נמצא שיש מצווה להפקיע את המצווה לשעה במקום הכרח כדי לקיים את מצוות ישיבת ארץ-ישראל..."⁶⁵. ומי שאינו ממצה את הקולות האפשריות "...הדיהו נורע בנחלת ה', מונע צמיחת קרן ישועת ישראל ומבטל מישראל את המצווה העליונה והקדושה של ישיבת ארץ-ישראל..."⁶⁶. מאידך נמצא כי גם המצווה הנעלה של יישוב ארץ-ישראל שטופחה מעל ומעבר למישור ההלכתי גרידא, הוגבלה בסייגים הלכתיים. הפה שהתיר להקל במצוות השמיטה הוא הפה שאסר, לדוגמה, על החליבה בשבת על ידי ישראל, חרף טענותיהם של החלוצים הדתיים בדבר ערכים כעבודה עברית, בניין הארץ וניהול משק כפרי המתמקד בכל ענפי החקלאות⁶⁷.

=====

65. הדאי"ה קוק, שבת הארץ, ירושלים תרצ"ז, מהדורה שנייה, מבוא, פרק טו, עמ' סה.

66. שם, שם.

67. ראה בפירוט בפרק ז' הדן ביחסי הרב קוק ו"הפועל המזרחי".

בניגוד לפרשת השמיטה לא מצא הרב במקרה דנן את שני התנאים הבסיסיים שיאפשרו היענות למשאלתם של החלוצים הדתיים. ראשית מבחינה הלכתית הוא היה סבור כי אין בסיס להתיר חליבה בשבת על ידי יהודים, ושנית בניגוד לנושא השמיטה הוא ראה בפרט זה של החיים החקלאיים גורם שולי שאינו מצדיק מיצוי כל האפשרויות ובככלן אפשרויות דחוקות ביותר כדי לפתור את הבעיה.

הדיון בהיבט ההלכתי-הגותי מחייב נגיעה וכו' שולית בתדמיתו של הרב קוק כמקל בהלכה.

הרב אהרון זסלנסקי, ממקורבי בית הרב קוק, הקדיש מאמר מיוחד במטרה להפריך את השמועות הרווחות "...כי מרן הרב זצ"ל מתוך אהבת ישראל וחיבת הארץ נטה לקולא ואילו היה הרב קוק חי עכשיו..."⁶⁸. לדעת המחבר לא הרב קוק ולא יתר גדולי ישראל הקלו או החמירו מתוך אהבת ישראל. פסק הלכה הוא תולדת "...עומק עיונם בצדדי ההלכה...". ובהמשך הוא כתב: "...לפי מיעוט ידיעתי כמעט לא פגשתי בזמן האחרון רב גדול שיהא יותר מחמיר ממרן הרב זצ"ל, מלבד ענין השמיטה..."⁶⁹. ההחמדות שמנה הרב זסלנסקי בפסיקת הרב בעניין בנושאי גיור, אתרוגים מורכבים, חליבה בשבת על גבי קרקע על ידי ישראל, או מתן תעודת כשרות לבתי מלון שבין כותליהם חיללו את השבת, וענייני עגונות⁷⁰.

הצגת פסיקת הרב כמעורגת בראש ובראשונה בבחינת המימד ההלכתי הצרופ, היא ללא כל ספק מוצקה, אולם תיאורו כמחמיר וכפוסק שאין לו אלא די אמות של הלכה, אינו משקף נאמנה את מכלול התיחסויותיו ההלכתיות. תהא זאת טעות לבדד את גישתו לנושא השמיטה ולטעון כי בעניין זה פסיקתו

68. אי' זסלנסקי, ליקוטי בתר ליקוטי, ירושלים תשכ"ג, עמ' ג. המאמר נושא את הכותרת: "דרכי הוראה והוראות מרן זצ"ל" (עמ' ג-יא).

69. שם, עמ' ד. בעניין השמיטה ציין המחבר שמות רבנים שהקלו יותר מהרב קוק.

70. פרוש, (כע"ל, פרק ב, הערה 136), עמ' 247, טוען כי הוציאו לרב קוק, שלא בצדק, שם של מכניס תיקונים בדת ישראל.

חריגה. אדרבה השמיטה לא עסקה בפרט הלכתי ספציפי, אלא במכלול רחב של תחומים, שאגב ליבונם פרט הרב ידיעה סוציולוגית, רעיונית והלכתית מקיפה ומעמיקה. תוך כדי העימות התייחס להתפתחויות שחלו ביישוב ולהשלכותיהן ההלכתיות. כך לדוגמה קבע "...כעת יש הכרח חדש להתיר מלאכות דרבנן על ידי ישראל, אחר המכירה, כי באו משפחות רבות מתימן, עניים מרודים, ידאים ושלמים מאוד וכל פרנסתם היא מעבודת האדמה בתור פועלים..."⁷¹.

מדברים אכה עולה בבירור, כי צורכי כלל ישראל היו שיקול רלוונטי בבואו לפסוק הככה. ניתוח נושא זה מחייב התמקדות לא במספר ההיתרים או הקולות שהעניק הרב אלא במהותם ובהנמקות שנצטרפו אליהם. מכאן החשיבות היתירה שנודעה להיתר השמיטה, ולמאבק המר שנוהל סביבו על ידי תומכיו ומתנגדיו כאחד⁷². דוגמה נוספת לכך - היתר הרב משנת תרס"ט להשתמש בשמן שומשומין בפסח. אז היה בטוח בצדקת היתרו וכשביקש מאנשי ירושלים להימנע מלפעול נגד ההיתר שהעניק, הצביע בנוסף לבטחונו בצדקת פסיקתו על מה שעלול להיגרם למייצר השומשומין: "...שאי אפשר לי כלל לגרום עתה הפסד לאותו האיש הנדחק, אשר סמך על הוראתי והרבה בהוצאה בשביל תיקון השמן שומשומין לשם פסח, ואם יעמוד עם סחודתו יוכל הוא להיות נהרס ממצבו לגמרי ולמה זה יצערנו כי ככה..."⁷³. מגמת ההתחשבות בצורכי הפרט והכלל ביישוב החדש בלטה יותר בפנייה נוספת של הרב לבד"צ

71. אגרות, א, עמ' רפא.

72. ראה בפירוט על עימות השמיטה בשנת תר"ע, להלן, פרק ח, וביבליוגרפיה מפורטת בגדון, שם, הערה 8.

73. הראי"ה קוק, אורח משפט, תשובות בהלכות שולחן-ערוך, אורח חיים וחושן משפט, ירושלים תשל"ט, עמ' קכ. על פרשת שמן שומשומין דאה: אי"ה הכהן קוק, קונטרס על דבר הכשר שמן שומשומין לפסח, יפו תרע"ט; אגרות, א, עמ' דנד, רצה, שלג, שלד; אגרות, ג, עמ' שסג; החבצלת ט' וי"ד בניסן תרס"ט; י"ז באב תר"ע; החרות, י"ג בסיוון, כ"ט בתמוז תר"ע; האור, י"ב בניסן, י"ז באב תר"ע; מ"צ נריה, "על הכשר שמן שומשומין לפסח", י"א אלפסי (עורך), ספר יעקב לסכני, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 28-53.

אשכנזים וחסידים באותו עניין⁷⁴.

על אף האמור לעיל נראה, כי במקרה הקונקרטי של שמן שומשומין, נאלץ תחת לחץ קנאי ירושלים לבצע נסיגה מסוימת וכהודיע למתנגדי ההיתר כי תוקפו יהיה רק לשנת נתינתו. לעתיד לבוא יתקיימו דיונים משותפים בנושא, ועל פי רוב דעות יקום דבר. באגרת נוספת בעניין שמן השומשומין הדגיש הרב שבעניין תקנת היישוב "...כדאי להתיר בגלל זה כל דבר שאפשר להתיר בשעת הדחק..."⁷⁵. נמצאנו למדים פעם נוספת כי נושא יישוב ארץ-ישראל ובניינה שימש גורם דומיננטי במערכת שיקוליו של הרב בבואו לפטוק הלכה, ומגמתו אמנם היתה להקל.

כו מצא צד לקולא בעניין חליבה בשבת, יש להניח שהיה צועד לקראת החלוצים הדתיים, אלא שנראה כי בעניין זה, חרף רצונו לסייע בידי החקלאים הדתיים לא מצא במסגרת ההלכה פתרון הולם, והיה סבור כי ראוי להעדיף את עבודת הגוי בשבת, על פני פתרונות הלכתיים דחוקים, שיאפשרו עבודת יהודים בשבת.

"גוי של שבת" במובנו הרחב של מושג זה⁷⁶, היה מקובל על הרב כפתרון הלכתי נאות גם אם לא אידיאלי, במציאות הארצישראלית כבמציאות הגלותית. על כך הוא זכה להוקרה מצד המנהיג האגודאי ד"ר יצחק ברויאר ששיבח את גישתו העומדת בסתירה לעמדת ה"מזרחי"⁷⁷. ואמנם החלוץ הדתי שחפץ להתנער מן הגלות והגלותיות, היה מעוניין להשתית את תקומתו של העם היהודי בארץ-ישראל על בסיס קיום עצמאי לכא תלות בחברה הזרה⁷⁸.

74. קונטרס על דבר הכשר שמן שומשומין, שם, עמ' 5.

75. אורח משפט (לעיל, הערה 73), עמ' קכה.

76. דאה: י' כץ, גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד, וראה שם פרק הסיכום "גבולות גמישותה של ההלכה".

77. י' ברויאר, "הרב הראשי, הרב אברהם יצחק קוק זצ"ל", המעין, כו (תשרי תשמ"ו), עמ' 6.

78. דאה א' פישמן (עורך), "הפועל המזרחי" 1921-1935. (תעודות), תל-אביב 1979, עמ' 17-25; הנ"ל, "מסורת וחידוש בהווית הציונות הדתית", בשבילי התחיה, א, עמ' 128-148 ובעיקר, עמ' 140 ואיכך.

"גוי של שבת" איפיין עבורו חלק מההווי הגלותי השעון תיקון. לעומת זאת, הרב קוק ראה בגוי פתרון הולם לבעיות הלכתיות שונות, שהתעוררו בד בבד עם יישום השאיפה לנהל חברה יהודית המתפקדת באופן עצמאי בכל מגזרי המשק, הכלכלה והמדע. לדוגמה, הוא שלל בתוקף ניתוח מתים לצורך כימודי רפואה ופסק קטיגורית: "...אנחנו צריכים לקנות בכסף מלא גווית מתים מאומות העולם בשביל המשרה המדעית, ואין לחוש בזה משום שנאת הגויים, כי הישרים שבהם יבינו שסוף סוף אומה זאת שנבחרה להביא את אור הקודש של ידיעת ה' אמת בעולם, וסובלת על זה צרות מרובות לאין שעור, היא ראויה גם כן לאיזה פרבילגיה של קדושה, והמקולקלים שבהם לא יחדלו להעליל עליהם גם אם נקח מתים מישראל לנתחם..."⁷⁹. מכל האמור לעיל נמצאנו למדים כי זיקתו לארץ-ישראל שפותחה בדרשנותו ובהגותו לכלל מסכת דעיונית מקיפה, נעוצה ביסודות הלכתיים איתנים. ההלכה והרעיון מבחינתו היוו מקשה אחת וההדגשה של אחד משני הגורמים הללו היתה חינוכית ומיתודית.

משנת ארץ-ישראל שהיתה מוקד דומיננטי בהגותו ונשענה על חישוקי ההלכה, לא על עצמה יצאה כלמד אלא על מרבית הגותו. האחדות ההלכתית-הגותית היא שאיפינה את התמודדותו עם בעיות שהזמן גרמן. האקטואליה נדונה מתוך היבט כולל של היהדות על כל ענפיה, ובכך עוגנו התייחסויותיו לאירועי תקופתו על בסיס נורמטיבי מוצק. חלק ממתנגדיו בודדו מלכתחילה את הגותו מזיקתה להלכה, ועל ידי כך ניסו לערערה ולהציגה כמשנה חדשנית שאינה עולה בקנה אחד עם מוסכמות היהדות האורתודוקסית.

נוח היה למתנגדיו למקד את ביקורתם בכתביו ההגותיים, אשר בתוכם ובניסוחם עשויים היו לשמש בידיהם - במזיד ובשוגג - עילה להגדרתו כמי שמאיים לפרוץ את גדריו המסודרת. לעומת זאת בכתביו ההלכתיים גם כאשר מצא מקום להקל, התכנים, המיתודה והטרמינולוגיה בהם השתמש תאמו את

=====

79. הראי"ה קוק, דעת כהן, תשובות בהלכות שולחן-ערוך, יורה דעה, ירושלים תשכ"ט, עמ' שפג.

המקובל בעולם החרדי. קשה היה להצביע על פגם בהליך הפסיקה, מה עוד שגם מתנגדיו התקיפים במחנה החרדי לא חלקו על גדלותו בתורה. לפיכך העילה להתנגדות לפסקיו בנושאים שונים נתלתה לעתים באמונותיו ובדעותיו.

ברם, הכלו לא השגיוחו במארג השתי וערב בו נשזרו הגותו ועיוניו ההלכתיים, ולא נתנו דעתם למחזוריות של הגות והלכה במשנתו. ההגות אומנם ניזונה גם ממקורות ההלכה אולם היא שבה והזינה את ההלכה וחוזר חלילה. בפסיקה ההלכתית שהיתה קשורה בנושא הלאומי ובארץ-ישראל נתגלם המימד האופרטיבי של הגותו הלאומית, אשר מלכתחילה לא הצטמצמה בעיונים מופשטים, אלא חתרה לקראת יעדים פרקטיים.

חינוך והשכלה כללית

במהלך המחקר עד כה, נסקרו אך מעט מהתייחסויותיו של הרב לנושא החינוך. מגמת הדברים שיובאו להלן להציג את הרקע העיוני בפועלו בתחום החינוך⁸⁰. בראשית שנת תרס"ט פירסם הרב גילוי דעת עקרוני בנושא החינוך מעל דפי ה"חבצלת"⁸¹. דבריו התמקדו בניתוח מהות החינוך ויעדיו, בערך לימודי הקודש וביחס בינם לבין הלימודים הכלליים. המאמר הנ"ל ניתן לתמצות בנקודות הבאות:

- * היעד המרכזי של החינוך הוא עיצוב אדם "טוב וישר"⁸² והאמצעי להשגת מטרה זאת הוא התמדה בלימודי היהדות.
- * מטרה משנית של החינוך היא הכשרת האדם למלחמת החיים. האמצעים להשגת מטרה זאת כוללים גם לימוד מקצועות חול. המטרה המשנית אינה ניתנת להגשמה במנותק מהיעד המרכזי של החינוך.
- * עם ישראל נקט מאז ומעולם באמצעים חינוכיים המובילים את האדם לעשיית "הטוב והישר". אומות העולם, בניגוד לעם ישראל, הפכו את סדר העדיפויות, ולדידם מלחמת החיים היא העיקר והדרישה אל "הטוב והישר" היא השפל. בהשפעת הסביבה הזרה החל חלק מעם ישראל להפריז בחשיבות האמצעים המכשירים את האדם למלחמת החיים.
- * כנגד מגמה זאת קמו גדולי האומה וקבעו, כי במוסדות החינוך היהודיים ילמדו רק לימודי קודש, וכך יימנע עירוב קודש וחול.

80. ראה בפרק הדן בפועלו ביפו ובתת הפרק הדן ב"ישיבה המרכזית" ובאוניברסיטה העברית. במישור הפילוסופי עוגנו הנחותיו בנושא החינוך בין היתר בהגדרתו את המושגים המופשטים "קודש" ו"חול" ומתוך כך נגזרו התייחסויותיו למכלול רב של תחומים ובכללם נושא החינוך. ברם, כפי שצויין במבוא ובראשית הפרק דנן אין כוונת הדברים לדון במכלול משנתו, אלא להדגיש בעיקר התבטאויות הגותיות שהיו בעלות זיקה ישירה לאירועים קונקרטיים. על "קודש" ו"חול" במשנתו ראה: ירון (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 107-130.

81. החבצלת, י"ט בחשוון תרס"ט; אגדות, א, עמ' דיה-רכ.

82. "טוב וישר" בהקשר זה, מציין את התגלמות המידות הנאצלות, הקיימות ביהודי המתנהג על פי ערכי היהדות. נראה כי המשמעות הפדגוגית של מושג זה, באה לידי ביטוי מעשי בישיבות שייסד הרב קוק ביפו ובירושלים.

מוסדות החינוך התורניים של עם ישראל הם לדעתם מבצרי החינוך של עם ישראל, ולדעה זאת היה שותף הרב קוק.

* אלה אשר "החיים הכבידו עליהם את אכפס"ם ונאלצו להתחנך בבתי ספר המשלבים קודש וחול, חייבים לנקוט אמצעים שימנעו הישחקות החינוך היהודי.

* בציון, מרכז התורה ומקום שכלול רוחניותו של עם ישראל, חייבים במשנה זהירות בכל הנוגע ללימודי חול. ארץ-ישראל חייבת להישאר מרכז קדושה ולא מוקד לחיי חולין.

על פי הקריטריונים הנ"ל הבחין הרב בין שלושה סוגי מוסדות חינוכיים בארץ-ישראל.

א. החינוך "העתיק" המכונס בקדושתו הפנימית והדוחה כל מגמת שינוי שמשתמע ממנה שמץ של חולין, וזאת על אף שכורח המציאות מחייב בחינה מחודשת של עמדותיו הנוקשות בנושא החינוך.

ב. החינוך המשלב לימודי יהדות אינטנסיביים עם טיפוח "האמצעים המכשירים את האדם למלחמת החיים ברוח איתן"ם. מסגרת זאת אמנם מדגישה, כי הלימודים החינוכיים להכשרת התלמיד לחיי יום יום עומדים בדרגה פחותה מלימודי קודש, אך עצם נחיצותם אינה מוטלת בספק.

ג. החינוך הלאומי חילוני, המסתייג מערכי היהדות כפי שאלה באים לידי ביטוי בגישה האורתודוקסית, וממקד את הוראתו בהקניית ערכים

לאומיים-חילוניים, בצד שקידה על הכשרת תלמידיו לקראת התמודדותם עם "צרכי החיים הזמניים"ם. אף-על-פי שהרב כחם בחינוך החילוני,

=====

83. אגרות, א, עמ' ריט.

84. אגרות, ב, עמ' עמ.

85. שם, שם. באגרת הנ"ל שנשלחה בשנת תרע"ב אל "הכנסת הגדולה" של "אגודת ישראל" המליץ הרב במרום על שינויים בחינוך העתיק "ההולך ונחלש מפני מעושי סירובו לסדרי החיים". כן המליץ הרב לא לנתק מגע עם החינוך החילוני, אלא לנסות בסבלנות להחזיר לתוכו את הקדושה.

הוא הכיר בניצוץ הקדושה הגנוז במערכת החינוך הלאומית השואפת להאדיר את בניינה החומרי של ארץ-ישראל.

הרב לא המליץ על סינתיזה של לימודי קודש וחול⁸⁶, שכן סינתיזה עלולה להקנות מיוחדן של הקודש והחול כאחד והשאלה מהי המיתודה החינוכית שתאפשר הוראת קודש וחול במסגרת אחת נותרה פתוחה. ההעזה בדברי הרב היתה בהכרה העקרונית והפומבית, כי בראשית המאה העשרים שיטת "החינוך העתיק" אינה מציגה פתרונות לכלל האתגרים החינוכיים האקטואליים. שיטה זאת כוחה יפה לציבור מסוים, אולם הפלורליזם החברתי-דתי-רעיוני בחברה היהודית המודרנית מונע את החלתה המוצלחת על כלל הציבור. הרב ערעד מבחינה אידיאולוגית את מעמדה של שיטת ה"חינוך העתיק" בארץ-ישראל אשר תומכיה נאבקו על שמירת בלעדיותה בזירת החינוך.

דברי הרב שנוסחו בזהירות מתוך מגמה למנוע התרחבות פערים בינו לבין החולקים על שיטתו החינוכית⁸⁷, לקו לעתים בחוסר בהירות⁸⁸, עובדה – שכלילופין – הקלה והכבידה על אלה שביקשו להסיק מהם מסקנות אופרטיביות. עם זאת, הנחות היסוד שפודטו לעיל הן שניצבו מאחורי מדיניותו בנושאים כגון: בית הספר "תחכמוני" ביפו, הגמנסיה "הרצליה" ביפו, האוניברסיטה העברית, תלמודי התורה המתוקנים, הישיבה המרכזית שהקים ביפו והישיבה המרכזית העולמית שייסד בירושלים.

86. על הפרובלמטיות של הסינתיזה בקשר לשילוב לימודי קודש וחול, ראה: ירון (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 190, 206-207.

87. ראה פולמוס שהתעורר סביב התיזות החינוכיות שהציג הרב: החבצלת, י"ט זכ"ו בחשוון, ג' בכסיו תרס"ט.

88. מחמת הזהירות ציין הרב באחת מאגרותיו, כי אינו יכול ליטול חלק פעיל בייסוד בתי ספר חדשים כי "...אי אפשר לו להתרחק יותר מדי מגבול רבנים ראשונים שגדרו בעד השכלה ככלית...". (אגרות, ב, עמ' דסה). השלמות לנושא החינוך וההשכלה הכללית ראה: ירון (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 107-131, 187-231, קורצווייל (לעיל, הערה 1); ליפשיץ, (לעיל, הערה 1). על זיקתו לנושאי תרבות ואמנות ראה: אגרות, א, עמ' ט-י, לא, קט, קמט, דג-רו; אגרות, ב, עמ' קטב.

הנושאים שנדונו בפרק זה עם כל חשיבותם ומרכזיותם במשנתו ובפועלו של הרב, לא מנעו בעדו מלהפליג לדיונים עיוניים בנושאים שעמדו בדומו של עולם הדוח הכלל אנושי. אלה אינם מעניינו של מחקר זה, אולם בשולי הדברים ראוי להדגיש כי הרב התייחס לחידושים בתחומי המדע, התרבות, החברה וההגות, שרישומם ניכר גם במגזר מסוים בחברה היהודית הדתית. תיאוריות חדשות במדעי הטבע והחברה שהתפתחו במחצית המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' עוררו מבוכה בקרב הציבור הדתי המשכיל. מחד שאף ציבור זה להתמיד באורחות חיי המסורתיים, ומאידך גילה פתיחות כלפי מושגים וערכים שהתפתחו בחברה הנוכרית, אלא שלעיתים נראה לו כי אלה אינם עולים בקנה אחד עם רוח היהדות. עבור קהל זה שימשה משנת הרב נקודת מוצא לבחינה מחודשת של היהדות מול הערכים החיצוניים. היא סייעה בידם לבסס את מעמדם כשומרי תורה המעורים בהוויות העולם, והעניקה לגיטימציה לתשוקתם האינטלקטואלית לעמת את היהדות עם המציאות המודרנית על מכלול ערכיה וגילוייה הרעיוניים והמדעיים⁸⁹. במישור העקרוני, הורה לבני דורו כיצד להתמודד עם בעיות ולא כיצד לעוקפן, כיצד לאתר את המצוקה הרוחנית ולהיחלץ ממנה ולא כיצד להדחיקה⁹⁰.

89. מאמרים מקיפים על דת ומדע במשנת הרב ראה צ' זינגר (ירון), "דת ומדע במשנת הרב קוק", אמונה דת ומדע, הכינוס השנתי למחשבת היהדות שנה יא, ירושלים תשל"ג, עמ' צד-קכא, הנ"ל, משנתו של הרב קוק (לעיל, פרק א, הערה 58), עמ' 218-230; ש' רוזנברג, "תורה ומדע בהגותו של הרב קוק, מהלכים, ח-ט (תשל"ה), עמ' 35-50; הנ"ל, יובל אורות (לעיל, הערה 1), מבוא, עמ' 77-84; אי גולדמן, "על זיקתו של הרב קוק למחשבה האירופית", יובל אורות (לעיל, הערה 1), עמ' 115-122.

90. הרב מ' ברלין הזכיר במאמרו על תולדות הרב את דבר קיומו של כתב יד מקיף של הרב בנושא דת ומדע. כתב יד זה שלא ראה אור עד כה כונה לדבריו על ידי תלמידי הרב "מורה נבוכים חדש" - חזון הגאולה (לעיל, הערה 23), עמ' יד. באחת מאגרותיו כתב הרב: "...אשר על כן כל צעיר הבא, ודורש ושואל, ומדצה מבוכותיו, הנני דואה בו דמות אבן יקרה..." (אגרות, א, עמ' צג).

בשולי הדיון המקוצר בנושא החינוך ראוי להעיר כי תדמיתו של הרב קוק כרב נאור וליברלי מתקשרת אל מה שהתפרש כפתיחותו להשכלה כללית. עצם נכונותו להשתתף באירוע כפתיחת האוניברסיטה העברית, תמיכתו ב"תחכמוני", סגנונו יוצא הדופן והתמודדותו עם זרמים רעיוניים כלליים שרווחו בדורו, אפשרו להציגו כמי שמברך מלכתחילה על קניית ההשכלה הכללית. אולם, הצגה זאת של הדברים אינה משקפת את מורכבות יחסו להשכלה. בתחום זה כבתחומים אחרים הקשורים לחיי חברה ורוח לא הוציא הרב פסק הלכה מתחת ידו. התייחסויותיו לנושא לא היו בגדר משנה סדורה ולפיכך ניתנו לפרשנויות שונות.

במהלך העת-החדשה בתולדות-ישראל היו רבים שחפצו להעניק לגישומציה דתית לשאיפתם לקניית דעת. הלכו נתלו לא פעם - לעתים בצדק ולעתים שלא בצדק - בדבריהם ובמעשיהם של גדולי הדור ואגב כך יצרו לגדולי הדור תדמית של פורצי-דרך או לפחות מבשרי פריצת-דרך⁹¹.

ההיה הרב פודץ דרך בתחום זה? ספק. ההיתה רכישת השכלה כללית בגדר אידיאל בעיניו? ממה שנאמר עד כה דומני שלא ניתן להסיק זאת.

91. ראה בנושא זה ע' אטקס, "הגר"א וההשכלה - תדמית ומציאות", ע' אטקס, י' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי-הביניים ובעת החדשה, ירושלים תש"מ, עמ' קצב-ריז.

פרק ה

"איש על העדה"

עם השלטון המנדטורי - הבחינה האידיאלית

עיקרו של תת פרק קצר זה אינו בפריסת מכלול המגעים שבין הרב קוק לשלטונות, שכן עובדות הקשורות לתחום זה משולבות בפרקים השונים של המחקר בהתאם לנושאים הרלוונטיים. מגמת הדברים שיובאו להלן, היא להציג את הרקע העיוני למערכת יחסים זאת, להדגים כמה מאפיינים בולטים בהתייחסות ההדדית שבין הרב קוק והשלטונות הבריטיים, ולהצביע על נקודת מפנה בזיקת הרב קוק לשלטון המנדטורי.

לראשונה נתוודע הרב קוק לאומה הבריטית, לאורחות חייה ולמסורתה התרבותית והפוליטית בעת גלותו הממושכת בלונדון. כבר צויינו לעיל הכבוד הרב והאמון שרחש לאומה הבריטיות ולממשלתה.

בשלוש השנים בהן שהה בלונדון כמעט ולא נוצר מגע ממשי בינו לבין השלטונות. הרב היה מכוּנס בקהילתו ובבעיותיה, וכשמצא לנכון לפעול במישורים שחרגו מהתחום הקהילתי פעל בדרך כלל באמצעות גורמים בכירים בקהילה היהודית כגון הרב הרץ, רבה הראשי של יהדות בריטניה². למרות זאת הותירה בו תקופת גלותו בלונדון משקע של רגשות חיוביים ואוהדים כלפי האומה האנגלית.

מעורבותו השולית של הרב בחיי כלל יהודי אנגליה, לא הותירה רישומה על יהדות זו, אלא במקרים בודדים³. מעמדו כפליט ממוצא מזרח-אירופאי הרחוק מנשכית מההווי האנגלי, ומצוקות המלחמה בהן היתה שרויה בריטניה צמצמו את הסיכוי לקיום מגעים משמעותיים בין השלטונות

=====

1. ראה הפרק "גלות", תת הפרק העוסק בשהותו בלונדון.

2. ראה: שם, שם.

3. דוגמה לפעולה שהדשימה את כלל יהודי בריטניה היתה פירסום הכרוז נגד יהודי אנגליה, ששכלו בית-לאומי ליהודים.

לבינו. עובדה זאת לא מנעה את היווצרותה של זיקה עמוקה מצדו, כלפי

האומה הבריטית, שהתרשמותו מאורחותיה התבססה על ארבע קווים מנחים.

א. אנגליה שימשה עבורו ארץ-מקלט, היא העניקה לו אפשרות לפעילות מגוונת, ובמעמדו בה "כגר" חש עצמו הופשי עד כדי מתיחת ביקורת על פעולה זו או אחרת של הממשל. הוא ראה באנגליה מדינה המושתתת על אדני הצדק והמוסר, מדינה נאורה ושוחרת תרבות.

ב. אנגליה סייעה ליהודים בתקופת המלחמה, ורבים הפליטים היהודים ממזרח-אירופה שמצאו בה מקלט.

ג. אנגליה מעורבת בגורלו ובעתידו של העם היהודי, עובדה שבאה לידי ביטוי בכיבוש הארץ על ידי הבריטים ובהצהרת בלפור.

ד. אנגליה היא מכשיר ביד ההשגחה העליונה. רעיון זה הוא הבסיס להבנת יחסו של הרב לממשל האנגלי ולפעילותו. לא ניתן כלל לנתח את גישתו למדיניות הבריטית, החל מהתייחסותו הנלהבת להצהרת בלפור ועד תגובותיו החריפות לגזירות השונות שהטילו הבריטים על היהודים בתקופת המנדט, ללא בחינת השקפתו על המשמעות הדתית של האירועים ההיסטוריים וההתרחשויות הפוליטיות.

המערכת האנושית שנסחפה למעגל מלחמת-העולם הראשונה אינה אלא מכשיר ביד הקב"ה "...כי הוא ב"ה בעל מלחמות, והגזזנים והמשודרים הרבים אשר אולי הם חושבים שידם היא העושה, ישיבו אל לבם, בהגלות אור ישועה, כי רק כלים הם, נדחפים מיד החוצב והמניף, אשר מאוד עמקו מחשבותיו..."³. ראוי להבהיר לאומות העולם, ובפרט לנאורות שבהן כי זאת השעה לתיקון העוול ההיסטורי הממושך שנעשה ליהודים. "...כי אם עוולת העוולות תשאר על קודקודם, אם לא יתרחצו מהגזל שעוללו לנו, הם

4. לאחר שובו לארץ-ישראל (תאריך לא ברור) שיגר הרב קוק אגרת למלך אנגליה ובה ציין כי שלוש שנים מתקופת גלותו שהה בלונדון, ועל כך הוא שוכח לו בדעות חמות מלב גדוש תודות, והוא נושא תפילה לאריכות ימיו של המלך ולאושרו ולשלום האימפריה הבריטית. (אצ"מ, 44/930/ח).

5. אגרות, ג, עמ' ב.

עושים את עצמם אומללים עוד יותר ממה שהם ממיטים אסונות עלינו... כי הם מעמידים אז בסכנה את כל תיקון העולם... והם עושים בזה את כל שפיכות הדמים הזאת לרצחנות גסה חסרת כל תוצאות...".⁶ היינו על פי תפיסתו תהא כל המלחמה הנוראה חסרת משמעות אם כתוצאה ממנה לא יחול מפנה דרמטי במעמדו של עם ישראל. מה שנאמר לגבי כל העמים ככלל נאמר בפרט לגבי אנגליה. בעת מתן הצהרת בלפור כתב הרב באגרת לבנו כי הקב"ה "...צדקה עשה עם אסיר תקוה מלא מדידות... שהביאני למדינה זו, מקום הריכוז לראשית הצעדים אשר לאור הישע...".⁷ בהצהרת בלפור ראה אידוע מקביל להצהרת כורש, ובבלפור האיש מצא דמות העולה על כורש.⁸ הצד השווה בשתי ההצהרות הוא נצחיותן והיותן דבר ה' ביד שליחיו. בראייתו של הרב קוק את האנגלים היתה שניות; מחד ראה בהם שלטון במובן המקובל של המושג, שלטון שההתייחסות אליו וההתמודדות עמו נעשית באמצעים קונבנציונאליים. מאידך, בעקבות המשמעות הדתית שהעניק למעורבות הבריטית במפנה שחל בתולדות ישראל, נקט לעתים בצעדים ובהתבטאויות שלא היו מקובלים במערכת הפועלת על בסיס פוליטי גרידא. כפי שיתברר להלן, הדברים באו לידי ביטוי חריף, בעיקר כאשר הרב היה סבור שהמימשל האנגלי אינו עומד בהתחייבויותיו ואינו ממלא את יעודו הדתי-היסטורי. הביקורת הנועזת לעתים, שהיתה בין היתר פועל יוצא של ההשקפה בדבר משמעותו הדתית של שלטון המנדט, לא עמדה בסתירה למה שהגדיר הרב "...המצוה הגדולה הזאת להתפלל בשכומה של מלכות...".⁹ זוהי חובה בעלת תוקף דתי שעם ישראל נצטווה בה מדברי נביאים וחכמים גם יחד. בהקשר זה הביא הרב את דברי ר' חנינא סגן הכהנים על מוראה

6. שם, עמ' קי-קי"א.

7. שם, עמ' קלא.

8. מאמרי הראי"ה, א (לעיל, פרק ג, הערה 68), עמ' 248-251.

9. ראה מאמרו של הרב קוק, "לשכומה של מלכות", מאמרי הראי"ה, ב, (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 302.

של מלכות שבהעדרה "איש את דעהו חיים בלעו". כאן דמז למחויבותו של השלטון כדאוג לצרכי הביטחון שאם לא כן מה טעם בשלומה של מלכות? שלומה של מלכות, שלדבריו נוהגת בכל זמן ובכל מקום, זכתה למשנה תוקף תחת עולה של בדיטניה שמלבד דאגתה לביטחון נתיניה אמורה לסייע בתהליך גאולת ישראל.

הגות זאת יצרה כביכול מחויבות דתית-מוסרית של האנגלים כלפי היהודים, והפרתה היתה חמורה מפגיעה שיגריתית בזכויות היהודים, במקום זה או אחר באחת מארצות מושבותיהם. תחת שלטון המנדט קיבל מעשה העוול כלפי היהודים משמעות של פגם דתי, של התכחשות ליעוד דתי-היסטורי, שהוצב על ידי הקב"ה בפני ממשלת אנגליה. מלבד זאת כמדינה מנדטורית וכצד להסכמי השלום ולהסדרים בין-לאומיים שכווננו לאחר מלחמת-העולם הראשונה, התחייבה אנגליה להכשיר את היישוב היהודי בארץ-ישראל לקראת הקמת בית-לאומי.

מובן כי ראייה זאת של ההתפתחות ההיסטורית היתה חד-צדדית, האנגלים מעולם לא חשו עצמם ככלי ביד ההשגחה העליונה. מציאות זאת יצרה, בעיקר בעתות משבר, את התחושה לפיה הדיון עם הרב קוק מתנהל בשני מישורים מקבילים, הענייני והדתי-מיסטי. במישור השני לא היו האנגלים צד לדיון ועובדה זאת חשובה לבחינת השתלשלות היחסים שבין הרב קוק לבין השלטון הבריטי מאז שובו לארץ.

מגעים והתמודדויות

בתוקף מעמדו כרב ראשי והיותו גורם בכיר בהנהגה הלאומית היהודית נוצרה מערכת של התקשרויות בין הרב קוק לשלטונות הבריטים בתחום הטקסי-דיפלומטי ובמישור הפונקציונלי.

בצד הטקסי-דיפלומטי נכללו ברכות נימוסין ששיגר מדי פעם לראשי השלטון האנגלי בארץ-ישראל ובאנגליה לדגל אירועים שונים כגון: שמחות משפחתיות, מקרי אבל, תפילות לשלומה של מלכות, קבלת עיטור גבורה בריטי ועוד¹⁰. פן נוסף במערכת היחסים הפורמלית היה נוכחות בטקסים רשמיים של השלטון הבריטי, וכן ביקורי נימוסים הדדיים בינו לבין נציגי השלטון¹¹. אף על פי שטקסים היו עניין שבשיגרה ובדרך כלל לא נקבעה במהלכם מדיניות, נודעה להם חשיבות מאחר ואלה היו הזדמנויות להיכרות הדדית בין אישים שונים בממשל ומנהיגים ביישוב. לעתים היתה זאת היכרות חד-פעמית ועל סמך התרשמות שטחית מעין זו נקבעה תדמית של אדם או מוסד לחיוב או לשלילה. הטקסים שימשו לא פעם במה להחלפת דעות בלתי רשמיות ולהעלאת רעיונות והערות בתחום הפוליטי¹². האנגלים גילו דגישות מרובה לשמירה על כללי הטקס, וכאשר אירעה תקלה, היה

10. דוגמאות לנושאים אלה מצויות למעביר; אציין רק כמה מהן כדי להמחיש את הנושא. באגרות, ד, עמ' נז-נח מצויות שתי אגרות לג'ורג' החמישי מלך אנגליה בעניין "שלומה של מלכות" והבעת תודה על אישור המנדט (תשובת המלך ראה: המזרחי, ח' בתמוז תר"פ) באוסף בית אריאלה, הספריה העירונית המרכזית בתל אביב, מצויה אגרת מ-11.6.23 בה הודיע הרב רט סמואל - הנציב העליון הראשון, לרב קוק שהמלך ג'ורג' העניק לו "אות הכבוד מפקד כבוד של אורדר הקיסרות הבריטית הנעלה ביותר". (ענידת אות הכבוד היתה בעייתית מאחר וצורתו היתה צורת צלב. במקרים בהם ענד הרב את עיטור הכבוד הוא כיסה חלק ממנו בדש מעילו. ראה בעניין זה: המזרחי, י"ג באב תרפ"ג; קול יעקב, י"ז בסיוון תרפ"ג; דונלד סטורס, זכרונות, II, תל אביב תרצ"ח, עמ' 569; קול יעקב, כ"ב באבול תרפ"ב; כ"ח בתשרי תרפ"ג.

11. ראה: הד-העם, י"ג בניסן תרפ"ה על קבלת הפנים שערך הלורד בלפור בירושלים; שם, ה' באייר תרפ"ה, ידיעה על פגישת הרב קוק ושר המושבות הבריטי בנשף שערך האחרון; שם, ט' בתמוז תרפ"ה, ביקור פרידה של הרבנים הראשיים מהנציב העליון הראשון.

12. ראה: קול יעקב, כ"ח בתשרי תרפ"ג; המזרחי, י"ג באב תרפ"ג (הידיעה בהמזרחי היא על טקס הענקת אות כבוד בריטי לרב).

הדבר כרוך באי נעימות. תקרית דיפלומטית מעין זו, בה היה מעורב הרב
התרחשה בחודש סיוון תרפ"ו, ועוררה סערת רוחות בחוגי המימשל הבריטי
ובשורות ההנהגה היהודית כאחד. הנציב העליון השני, הלורד פלומר, ערך
טקס לרגל יום הולדתו של מלך אנגליה והרב שהיה בין המוזמנים לא נכח
באירוע, ולא הודיע על כך מראש. היעדרותו הפכה לתקרית דיפלומטית
מאחר וניתן היה לפרשה כאקט הפגנותי¹³. הקולונל קיש, חבר ההנהגה
הציונית ומנהל המחלקה המדינית שלה בארץ-ישראל, העמיד את הרב על
חומת העניין, תוך הדגשה כי לו אישית ברור שלא היתה כל כוונה של
הפגנה. לדעת קיש העלבון היה צורב, כיוון שלטקס לא הוזמנו נשים, לרב
יועד בו מקום כבוד מיוחד וקהל המוזמנים המכובד המתין לרב במשך
כעשרים דגם. אי הופעתו ואי הידיעה על כך מראש נתפרשו כהתנהגות
רשכנית ולדעת קיש היה הדבר בגדר חילול כבוד היהדות. בפנייתו לרב,
הדגיש קיש "...כבודו צריך לזכור כי כולם רואים בו את המנהיג הרוחני
הראשי של עמנו ועליו להזהר בדבריו וביחוד במעשיו..." באותה
ההזדמנות הוא העיר כי שמשו של הרב קוק נכנס לבית הכנסת בו נתקיימה
תפילה חגיגית לכבוד המלך עם סיגריה בידו. הופעת השמש שנכלה בחגיגה
כיום ההולדת שהתקיימה בבית הנציב היתה בלתי מכובדת וכל הופעתו
ו"...כל הילוכו כבר נעשו לשנינה בפי האנגלים..." הכותב שהביע צער
על הדברים הקשים שנאכץ לומר, ציין בסוף דבריו כי "...במקום שיש
חלול הי אין חולקין כבוד לרב..." הוא המליץ בפני הרב לשגר אגרת
התנצלות לנציב העליון, וביקש לראות את נוסח המכתב קודם שיגורו
לנציב. מכתבו של קיש שנוסח בחריפות ונשא אופי של נזיפה עשוי לרמוז
לא רק על הזיקה שבין הרב קוק למימשל אלא גם על מעמדו של קוק ביחס
להנהגה היהודית. דרישתו של קיש לראות את אגרת קוק לנציב שיקפה את

13. אגרת מאת קולונל פרידריך קיש אל הרב קוק, מתאריך כ"ד בסיוון
תרפ"ו, אצ"מ, 625/630. בראש המכתב צוין "פרש" ומתוכנו כפי
שיצוטט להלן ברור מדוע לא חפץ קיש שהדברים יפורסמו.

פקפוקיו ביחס לכושרו של הרב להתמודד במישור הדיפלומטי. התקרית שגרמה לפגיעה בקרנה של הרבנות הראשית לא העיבה על המשך היחסים עם הממשל שייחס חשיבות מרובה למרכיב הייצוגי שבמשרת הרב הראשי. כאשר היה מדובר באירועים טקסיים הם היו מעוניינים שיוצגו לא רק היהודים אלא תיוצג גם היהדות. הממשל האנגלי ראה בטקס הנ"ל ודומיו חלק אינטגרלי מן הפעילות הפוליטית בארץ-ישראל, ולכן חשש קולונל קיש מפני הענקת משמעויות פוליטיות להיעדרות הרב, ומפני נזק פוליטי העלול להיגרם עקב כך. ייתכן וקיש הגזים בחששותיו, מכל מקום, תביעתו להתנצלות בפני הנציב, דרישתו לראות את מכתב ההתנצלות, ומעבר לכל ההיענות המיידית של הרב לדרישות קיש, עשויות אולי ללמד כי לפחות במה שנוגע לזיקה הפורמלית שבין הרב לשלטונות המנדט, דאו עצמם מוסדות היישוב מוסמכים להמליץ בפני הרב, ולעתים אף כתבוע ממנו לנהוג בצורה זו או אחרת. הרב מצדו, לפחות במקרה זה, ראה במוסדות היישוב או ההנהלה הציונית את הסמכות הבקיאה בהוויות הדיפלומטיות ועל כן ראוי להתחשב בהמלצותיהם. מיד עם קבלת פנייתו של קיש מיהר הרב לשגר אליו את תשובתו¹⁴. הוא הודה לקיש על דבריו שנאמרו באהבת אמת, וציין כי מחמת הדגשתו הדעה לא יכול היה להשתתף בטקס, ובוודאי לא העלה בדעתו שהיעדרותו עכולה להתפרש כהפגנה פוליטית. את אגרת ההתנצלות לנציב סיים בדברים: "...אקוה שהוד מעלתו ינחמני בדבריו הרוממים אשר יועיל להודיעני כי קבל בחסדו את התנצלותי האמורה באמת. עבדו הנאמן הסר למשמעתו כל הימים...". קיש אישר את תוכן המכתב ונוסחו והגדירו כ"טוב ומתאים" ובכך נחתמה הפרשה, שהיתה אולי שולית לחלוטין מבחינת הסיכום הכולל של יחסי הרב קוק והממשל. עם זאת נודעה לאירוע חשיבות מסוימת מאחר והעניק ביטוי לציפיות מסוימות של הממשל

14. שם, אגרת מהרב קוק אל קולונל קיש, מתאריך כ"ד בסיוון תרפ"ו. מצורפת לאגרת זאת אגרת התנצלות מאת הרב קוק אל הנציב העליון פלומר. וראה שם, אגרת תשובה של קיש לקוק מתאריך 7.5.26.

מהרב מחד, ולהתייחסויות הרב ומוסדות היישוב לציפיות אלה מאידך¹⁵. ראוי לציין כי תקדיות טקסיות מביכות אירעו לעתים גם עקב התנהגות המימשל. בחורף שנת תרפ"ה, עם שובו של הרב ממסע ממושך בארצות-הברית, נכונה לו קבלת פנים נלהבת. המונים קידמו את פניו בתחנת הרכבת בלוד, ובירושלים נתקבל על ידי משמר כבוד של שוטרים. על השמחה הכללית העיבה הוראתו של מושל העיר רונלד סטורס להרוס את שער הכבוד שהוכן לכבוד הרב ברחוב שליד ביתו¹⁶. השער שעליו התנוססו שני לוחות הברית פורק בחשכת ליל, בתואנה כי מקימיו לא עמדו בתנאים שניתנו להקמתו, וכי הדבר עלול היה ללבות מתחים בין-עדתיים¹⁷. המעשה עורר התמרמרות רבה בקרב הציבור היהודי שגינה את סטורס. עיתון "הד העם" הגדיר את המעשה "כפעולת פרעות ברוחה ובנשמתה של היהדות"¹⁸. אמנם מטעם משרד המושל פורסמה הבהרה בעניין, אולם לא היה בה די כדי לשכך את העלבון שחש הציבור היהודי עקב הפגיעה הפומבית בכבוד הרב.

התנהגות מנהיגים בעלי תפקידים בכירים ואישים בעלי מעמד רפרזנטטיבי רם, בעת אירועים טקסיים, שימשה נושא למעקב ובחינה. יעיד על כך לדוגמה הדיווח על טקס הפרידה של נציגי היישוב מהנציב העליון לורד פלומד. בטקס נכחו בין היתר הרבנים הראשיים קוק ומאיר ועל התנהגותם דיווח קיש את הדברים הבאים: "...הרב קוק חמק בכבוד - אם כי ברוב דברים - מהחובה להעניק ברכת הדרך לנציב היוצא..."¹⁹. לעומת זאת הרב מאיר ניצל הזדמנות זאת כדי להפגין נגד "חוקת הקהילות" ונגד

15. בשולי פרשה זאת ראוי להזכיר כי בחודש סיוון תרפ"ג כאשר נתקיים טקס יום ההולדת למלך ג'ורג' החמישי ביום השבת, חיברו הרבנים הראשיים תפילה מיוחדת לרגל האירוע, אולם לא השתתפו בחגיגה שהתקיימה בשבת, והודיעו על כך מראש לנציב.

16. הד העם, כ' בכסליו תרפ"ה.

17. שם, כ' בכסליו תרפ"ה; ד' בטבת תרפ"ה.

18. שם, כ' בכסליו תרפ"ה.

19. כ' סייקס, מבכפור עד בוויין, תל-אביב 1966, עמ' 100. דברי המחבר הובאו בשמו של קולונל קיש.

כנסת ישראל והצהיר כי שני אלו מנוגדים לחוקי הדת - "...בענין זה גילה תוקפנות אישית כלפי הכורד פלומר ופגע בו..."²⁰. נמצאנו למדים שבמקרה זה שמר הרב קוק על כללי הטקס אך הפגין קרירות ביחסו כלפי הנציב, בעוד שעמיתו הספרדי ניצל הזדמנות חגיגית כבמה להשמעת הצהרות פוליטיות מביכות בעתוויין, ובכך חרג מכללי הטקס. אגב כך נחשף הרקע או לפחות חלק מהרקע למתיחות ששוררה בין הנציב העליון לרבנים הראשיים.

ערך נוסף נודע לטקסים בשמשם לרב במה להדגשת זיקתו המיוחדת של עם ישראל לארץ-ישראל. השמעת דעות אלו באוזני המושל לעתים מזומנות נועדה להדגיש בהתמדה את ההשקפה הבסיסית בדבר זכותו של עם ישראל על ארץ-ישראל. כך נהג לדוגמה בעת קבלת פנים שנערכה לשר המושבות וינסטון צ'רצ'יל. נאומו של הרב באירוע זה תורגם במקום לאנגלית על ידי ד"ר עליאש מקורבו של הרב קוק, וייוחד ברובו להבהרת הזיקה שבין עם ישראל לארץ-ישראל. הצגת עמדת הרב בפני צ'רצ'יל היתה חיונית מאחר ובעת ביקורו בארץ הופעלו עליו לחצים מצד ערבים ויהודים כאחד לגבי עתידה של ארץ-ישראל, ומעמדם של היהודים בתוכה²¹. מגעים פורמליים נתקיימו בין הרב ובין כל הנציבים העליונים שכיהנו בתקופת היותו רב ראשי. ראויים לציון מיוחד היחסים שנרקמו בינו לבין הנציב העליון הראשון הרב דב סמואל, שחרגו משיגרת הפורמליות. בין הסיבות שניתן להצביע עליהן כגורם לכך, ראוי למנות את עובדת יהדותו של סמואל, שגילה זיקה עמוקה למסורת ישראל. נוסף לכך, הרב, בדומה לרוב בני היישוב, היה אחוז תקוות וציפיות ביחס לנציב הראשון. תפקיד

20. שם, שם.

21. דואר היום, כ' באדר ב' תרפ"א. באותה הזדמנות העניק הרב קוק לצ'רצ'יל ספר תורה כתשורה.

22. כאות זיכרון לביקורו של צ'רצ'יל חיברה הרבנות הראשית תפילה מיוחדת לשלומה של מלכות, והציבור נקרא לערוך "מי שברך" למלך, להרב דב סמואל ולצ'רצ'יל (ראה: ב' קלוגר, מן המקור, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' 42).

הנציב היה חידוש בתולדות ישראל בעת החדשה, ולנציב הראשון ניתן אשראי נרחב מהציבור היהודי²³. צירוף שני גורמים אלה שימש רקע הולם להערכה ולהוקרה ההדדית של שני האישים. ההיכרות בין הרב לסמואל קדמה למינוי של האחרון כנציב, ועל אחת הפגישות ביניהם בתקופה זאת כתב הרב קוק כי דן עם סמואל על התוכן הדתי עליו נשענת הפוליטיקה הישראלית. קוק התרשם עמוקות מסמואל והעיר "...כמה אדם מדינאי גדול כזה מקשיב לשיח צדק זה..."²⁴. קוק הוסיף כי גם לויד ג'ורג' ראש ממשלתה של אנגליה מבין את הצדק של תנועת התחייה הלאומית היהודית, רק על פי היסוד של קדושת התנ"ך. הרב ראה בהסברת בסיסה הדתי של הציונות בפני מנהיגות העולם ערך מדיני, מאחר ואומות העולם, להערכתו, מייחסות חשיבות לשיעון זה אשר המנהיגים היהודים החילוניים "...אין בידם להבליט את הערך של קדושתה של התחייה הלאומית..."²⁵. עם בואו של סמואל פירסם הרב קריאה בעיתונות לבדך בשבת את "...אהינו השר הגדול סר הרבט -סמואל..."²⁶. המפגש הראשון בין הנציב והמימסד העירוני והרבני בירושלים עודד תקוות בלב האחרונים, שכן הנציב נתגלה כמי שאוזנו כרויה ורגישה לענייני דת²⁷. בקשות שונות של הרב שהוגשו לנציב סמוך לבואו נתמלאו לאכזר²⁸, עובדה המלמדת על הבנה ורגישות מצד סמואל לענייני דת. לציון מיוחד ראוי מעורבותו של הרבט סמואל בתהליך הקמתה של הרבנות הראשית. בדברי ברכה שנשא הרב קוק לאחר הקמת הרבנות הראשית הוא אמר בין היתר:

23. בקרב חלק מהציבור היהודי היו תחושות כעין משיחיות לנוכח יהודי השולט כנציב עליון בארץ-ישראל. ראה, מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 57.

24. אגרות, ד, עמ' מח-מט.

25. שם, שם.

26. הארץ, ט"ז בתמוז תר"פ.

27. שם, כ"ח בתמוז תר"פ.

28. מורגנשטרן (לעיל, פרק ב, הערה 109), עמ' 57.

"...נציבנו העליון, נחמיה של זמננו, הוד הצדק שבנשמת ישראל שמירה בו. כל המעלות והמדות הטובות שבעם נמצאות אצלו בבהירות. לא כשרונותיו וידיעותיו בלבד העלוהו למדרגה זו שהנהו עומד עליה היום, אלא הצדק הגדול שבלבבו. החוש המשפטי הטהור אשר בלבו לעמו לכל תושבי הארץ...²⁹. הדברים נאמרו שעה קלה לאחר הקמת הרבנות הראשית, ואולי באותה שעה נראשת נקט הרב לשון גוזמה ביחס לנציב, אולם בעיקרו של דבר שיקפה התבטאותו את הערכתו לנציב ובעיקר את ציפיותיו ממנו.

עם זאת בבואנו להגדיר את מידת השפעתו של הרב על סמואל, ראוי להיזהר בעת הסקת מסקנות. הקביעה ש"...עד מהרה התברר שאמנם היתה לרב קוק מידה מרובה של השפעה על הנציב..."³⁰ טעונה בחינה מדוקדקת. אין זה ברור האם גם מחוץ לנושא הדתי התחשב הנציב בדעות הרב קוק והאם היענותו של הנציב למספר בקשות של הרב קוק בענייני דת, היתה בעיקרה תוצאה של הערכתו לרב קוק, או שלגופו של עניין מצא כי ראוי להיעתר לאותן פניות? ומעבר לכך, הרי גם בתחום הדתי לא מילא הנציב את כל ציפיות הרב קוק ובכלל זאת בתחומים חשובים ביותר כגון מעמד הרבנות הראשית ובתי-הדין הדתיים.

על פי המקורות המצויים ניתן לבחון ביתר בהירות את התייחסות הרב לסמואל מאשר את התייחסותו של סמואל לרב. מרבית התבטאויותיו של קוק על הנציב מעידות על חיבה יתירה שרחש לו הרב, ועל אווירת ידידות ששררה בין השניים³¹.

כשהחלים הנציב העליון סמואל ממחלה, חיבר הרב תפילה מיוחדת לרגל

29. התור, כ"א באדר א' תרפ"א.

30. מורגנשטרן, שם.

31. במאמר שפירסם הרב כמה חודשים לאחר ראשית כהונתו של סמואל הוא כתב את הדברים הבאים: "...נציב עליון יהודי לארץ-ישראל, ואיזה יהודי, כל כך עדין, כל כך אהוב וחביב, כל כך מלבב על כל השדרות כולן, איש סגולה לישראל ולעמים...". מתוך המאמר "כבוד התחיה" שפורסם באלול תר"פ, גצ"ד, תיק 17 (הופיע בפירסום עצמאי).

האירוע והציבור נתבקש על ידי הרבנות הראשית לאומרה בבית הכנסת³². גם כאשר העיבו מאורעות הדמים של שנת תרפ"א על היחסים שבין הממשל לבין הציבור היהודי נמנע הרב קוק מלבוך את הנציב. בתשובה לאגרת של אחד ממעדיציו שתמה על מה שנראה בעיניו כמחדל של הנציב העליון, השיב לו הרב "...ונציבנו יר"ה עושה את מעשיו בחכמה וביושר לבב באהבה נאמנה לעמו ובציפיה מרחוק לשובת העתיד הגדול אשר יקום ויפרח מתוך כל המחשכים אשר סבבנו..."³³. יחד עם זאת מצא דרכים נאותות לבטא את הסתייגותו ממדיניות שהתווה סמואל, כאשר זו נראתה בעיניו כפוגעת באינטרסים של הציבור היהודי. בחג הפסח תרפ"ב, שנה שהנציב והרב התפללו יחד בחורבת ר"י יהודה החסיד, נשא הרב דרשה על ההפטרות "ויריחו סוגרת ומסוגרת" תוך המיזה ביקורתית ברורה למדיניות העיכובים והמכשולים שהערים אז הממשל הבריטי על עליית יהודים לארץ-ישראל³⁴. מעבר לידידות האישית³⁵ נדונו בתקופת הנציב העליון סמואל נושאים בסיסיים הקשורים למעמד הדת היהודית בחיי היישוב. הנציב והממשל נטלו כאמור לעיל חלק פעיל ביצירת הרבנות הראשית, ובמהלך הדיונים שקדמו להקמת מוסד זה באו לידי ביטוי השקפותיהם השונות לעתים, של הממשל והרב קוק על אופיה ומעמדה של הרבנות הראשית. בנעידה לסידור הרבנות הראשית שהתכנסה בי"ד באדר תרפ"א, נכחו הנציב העליון, היועץ המשפטי היהודי מר בנטוויץ, מושל ירושלים דו"ר סטורס ועוד. בכך הגיעה לשיאה מעורבותו של הממשל בהקמתה של הרבנות הראשית.

32. בסל"א, L/1658.

33. ראה חילופי אגרות הרב קוק ור"י יעקב זיסלמאן, מבעלי הבתים ביפו וממעדיצי הרב (הדואר, כ"ח בחשוון תשי"ז). אגב, לצד תאריך האגרת לזיסלמאן כתב הרב: "...שנה ראשונה לאחינו הנציב העליון של ארץ-ישראל...".

34. שערי ציון, (ז-ח) תרפ"ב.

35. קול יעקב, כ"ו בחשוון תרפ"ג; המזרחי, כ"א בתמוז תרפ"ג; קול יעקב, י"ז בסיוון תרפ"ג.

לכשהועלה לראשונה רעיון הקמת גוף דתי סמכותי עליון בארץ-ישראל, מינה הנציב ועדה בראשות בנטוויץ לבחינת הנושא. בנטוויץ הטביע את חותמו על עבודת הוועדה ועל עיצוב דמותה של הרבנות הראשית.

כאשר עלתה בשנת 1921 על סדר היום הלאומי שאלת חוקת הקהילות ליישוב היהודי, ונתברר כי בנושא זה קיימים חילוקי דעות עקרוניים בין הרבנות הראשית לוועד הלאומי, צידדו השלטונות לא פעם בעמדתם של הראשונים³⁶. הבריטים התייחסו לרבנות כאס גורם מרכזי במערכת השלטון היהודי העצמי וזאת בשעה שהוועד הלאומי, לא ראה בהם לכתחילה גורם המוסמך לקבוע עמדה ביחס לחוקת הקהילות³⁷. מגעים ממושכים ומורכבים התנהלו בין הרב קוק והרבנות הראשית ובין שלטונות המנדט, על קביעת סמכויות הרבנות הראשית ובתי הדין. דיונים אלו שגם הוועד הלאומי היה צד בהם עסקו לעתים בפרטים שהיו בבחינת ציפור נפשו של הממסד הדתי. לדוגמה - סמכותה המוחלטת והבלעדית של הרבנות הראשית בנושאי נישואין וגירושין עורערה על ידי המימשל הבריטי, שסירב להכיר בתוקף הסדרי אישות שנעשו על ידי הרבנות בארץ-ישראל ליהודים שאינם אזרחי ארץ-ישראל³⁸. המונופול שהיה לרבנות על הסדרת מכלול ענייני אישות של היהודים, היה חיוני לדעת המימסד הדתי לעצם קיומה של מסגרת יהודית אחידה ביישוב. כל ניסיון לכידסום במעמד הרבנות בנושא עקרוני

36. פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 191 טוען כי הבריטים "לא יכלו להסכים שבעדה היהודית המוגדרת על ידי המשטר כעדה דתית, לא יהיה מעמד כלשהו להנהגה הדתית של היישוב. עמדה זאת לא נתקבלה באהדה בהנהגת הוועד הלאומי" וראה שם, הערה 13.

37. ראה בפירוט בנושא זה פרידמן, שם, עמ' 185-214. גם בנושא זה מיכא בנטוויץ תפקיד מכריע. הוא למעשה ניסה לגשר בין גישת הוועד הלאומי לגישת הרבנות הראשית. פרטים נוספים בעניין זה ראה בפרק הדין ברבנות הראשית.

38. ראה בעניין זה התכתבות עניפה בין הרבנות הראשית לשלטונות המנדט בשנים תרצ"א-תרצ"ג, בגנזך המדינה חטיבת רבנות ראשית, העתקי מכתבים יוצאים, 1931-1933, נ-ת. 20 III (זמני). ראה שם מכתב מה' בכסליו תרצ"ג ממזכיר הרבנות הראשית אל סר מקדוניל זקן השופטים בארץ-ישראל. מחלוקת נוספת נסבה על זכות שיפוט בתי הדין בענייני ירושה (הבריטים טענו שהאשה מופלת לרעה).

זה נתקל בהתנגדות תקיפה. שאיפת המימשל להחיל בנושא האישות בארץ-ישראל חלק מאמות המידה שהיו מקובלות באירופה היה כרוך בקשיים, אף כאשר היתה הסכמה עקרונית עם עמדת המימשל. לדוגמה, דרישתו של המימשל לקבוע גיל מינימאלי לנישואין, נתקבלה בהבנה על ידי הרבנים קוק ומאיר, אלא שהם סירבו דרישה זאת. במקרה ונתקיימו קידושין בין בני זוג מתחת לגיל המותר, אי אפשר להתיר לאחד מבני הזוג להינשא לאחר אלא על פי הוראת בית דין³⁹. אם נושא כגון זה עורר קשיים, קל וחומר שהרב קוק הגיב בחומרה שנה שנפוצו שמועות לפיהן דנים בחוגי הממשלה בהצעה להתיר ליהודים נישואין אזרחיים. מכלול הנושאים שצוינו לעיל היו קשורים ישירות בעבודתה השיגרית של הרבנות, וחייבו מעשים קבועים בין הרב לבין השלטונות. חילוקי הדעות שנתגלו בין הצדדים שיקפו תפיסות עולם שונות לגבי סדרי החברה, והשתלבות המרכיב הדתי בתוכם. הצדדים גילו הבנה הדדית להגישויות שותפם לוויכוח, ובדרך כלל בנושאים השנויים במחלוקת הגיעו לבסוף לכלל הסכמה ופשרה⁴⁰. הסכמת הרב קוק להקמת בית דין לערעורים במסגרת הרבנות הראשית, דרישה אשר מחוץ עמדו השלטונות עליה בתוקף ומאידך, נתקלה בהתנגדות תקיפה בציבור החרדי, מלמדת על נכונותו של הרב למצוא פתרונות אשר יספקו - במקרה זה - את תביעת השלטונות לדין צדק על פי השקפת עולמם, ועם זאת לא יערערו, את מערכת השיפוט הדתית⁴¹. במימסד הרבני של היישוב, היה הרב קוק מבוגר לא במעט בהתיינותו עם הבריטים ובנסיונותיו

39. ראה אגרות הרבנים קוק ומאיר אל הנציב העליון ארתור ווקופ מתאריך כ"ט באדר תרצ"ד; י"ג בתמוז תרצ"ב, ארכיון רבנות הראשית תיק תרצ"ג א"י. לסימון מקצת מהמקורות בארכיון הרבנות הראשית נעשה על בסיס סימול זמני בגנזך המדינה.

40. הנכונות להגיע להבנה עם הרבנות ניכרה בעיקר בתקופת נציבותו של הרבט סמואל שכיחודי שומר מסורת גילה רגישות מרובה בנושא הדתי. עם זאת דווקא הדקע שהיה לו בנושא היהדות איפשר לו לעיתים לקיים דין ודברים תקיף עם נציגי הרבנות.

להגיע עמם להבנה. עמיתיו חברי הרבנות הראשית צידדו בדרך ככל בעמדות בלתי פשרניות - עובדה שהכבידה עליו בעת קיום מגעים עם השלטונות. ניתן לומר כי העימותים שנוצרו בין הרב לשלטונות בנושאים דתיים, לא ערערו את בסיס האמון ההדדי בין שני הצדדים. גם בשעה שלא ניתן היה לגשר על פני אי-ההסכמות בנושאים אלה, נותרו תגובותיו של הרב מאופקות. שונים היו פני הדברים שעה שהעימותים נסבו לא על נושאים הקשורים ישירות לענייני דת אלא על עניינים בעלי אופי לאומי. דווקא בהקשר זה גילה הרב תקיפות שגבלה במקרים מסוימים - כפי שיובהר להלן - בערעור על עצם הלגיטימיות של הממשל הבריטי. מעורבותו העמוקה בנושאים הלאומיים ובעימותים פוליטיים ומדיניים הקנתה לו מעמד של מנהיג לאומי. בניגוד לחרדים שאת מרבית מעייניהם שיקעו בתחום הדתי, ראה עצמו הרב נושא באחריות להתפתחויות במישור הפוליטי, לא פחות מאשר במישור הדתי. מעבר למעורבות האישית העידו עמדותיו בנושאים הפוליטיים על שאיפתו לראות ברבנות הראשית חלק אינטגרלי של ההנהגה הלאומית, וגורם הנושא ונותן עם השלטונות בנושאים אלה, בסמכות שאינה נופלת מזו של יתר המוסדות הלאומיים.

ההתפתחויות הפוליטיות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הובילו לכרסום הדרגתי באהדה ובאמון שרכש הציבור היהודי מלכתחילה לשלטונות המנדט. ההתלהבות מן הכיבוש הבריטי שאפיינה את הלך הרוחות ביישוב בראשית תקופת המנדט נתפוגגה, ובהדרגה פינתה את מקומה לספקנות וחשדנות ביחס למגמות הממשל בארץ-ישראל. מאורעות הדמים בראשית שנות העשרים ובסופם, קדיעת עבר-היידו המזרחי מתחומו של המנדט, גזירות על העלייה ורכישת קרקעות, כל אלה הובילו למתח הולך וגובר ביחסי היישוב ושלטונות המנדט. ההנהגה הלאומית לא נמנעה מהטחת ביקורת נוקבת

41. זאת גם היתה תביעתם של החוגים החילוניים ביישוב. שלטונות המנדט התנו את הקמת הרבנות הראשית בקיומו של בית-דין זה, וראה על כך בפרק הדן ברבנות הראשית.

בשלטונות המנדט שעה שמצאה כי הלכו פגעו באינטרסים היוניים ביותר של היישוב. על רקע זה לא נמנע אף הרב קוק - שבדרך כלל נשא דברו בנועם ובאיפוק - מלתקוף את המימשל בחריפות. להלן יצויינו השיג-ושיח התקיף שניהל עם המימשל, כדי להביא לרגיעה ביחסי יהודים וערבים, ותגובותיו לאזכרת היד שגילו השלטונות בתקופת המאורעות בשנת 1929.

על הצטננות התלהבותו מהבריטים ניתן לעמוד גם מאירועים שוליים. כשפנה אליו השופט היהודי גד פרומקין בחורף תרפ"ט, לסייע בידו לקבוע את יום שחרור ירושלים על ידי הבריטים כיום חג לישראל, השיב הרב כי אמנם שחרור ירושלים היה אירוע שראוי לציין "כזכר למעשה ה' הגדול עמנו". אולם עתה כשברקע מהדהדים אירועי הכותל "...הקהל כל כך מדוכא... עד שאין ליבו הולך להראות שמחה על הכיבוש הבריטי..."⁴². בדברים אלה באה לידי ביטוי פעם נוספת ההשקפה על יד ה' בתהליך הגאולה, ובצדה נימת אכזבה מן השלטון הבריטי, שפעולותיו אינן תואמות את הראוי להיעשות בעידן הגאולה.

ראוי לציין כי כשנה לפני כן, בחודש חשוון תרפ"ח, כשהעמיד עדיין נראה בצבעים ורודים, נשא הרב קוק דברים בעצרת שהתקיימה בבית הכנסת "החורבה" בירושלים בנוכחות הנציב העליון לורד פלומר, לרגל יום השנה לשביתת הנשק בירושלים. תקופת נציבותו של פלומר היתה בכללה תקופה של התפתחות ורגיעה ליישוב היהודי, ודומה היה כי השלטון המנדטורי ממלא כהלכה את יעודו ההיסטורי בארץ-ישראל. לעומת זאת שדרה אנוירה רווית מתח בעת היכנסו של הנציב השלישי צ'נסלור לתפקידו. שאלת הכותל עמדה על הפרק, ומגעיו הראשונים של הרב קוק עם הנציב החדש התמקדו בנושא זה⁴³.

מורת רוחו של הרב מן המימשל הגיע לשיאה בעקבות פירסומם של דו"ח ועדת

42. גד פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 269.

43. התור, ט"ו בטבת תרפ"ט.

שאו על מאורעות תרפ"ט, והספר הלבן בחודש אוקטובר 1930, שהורה בין היתר לעכב מתן אשרות עלייה לארץ-ישראל. הספר הלבן שחולל זעזוע עמוק בקרב ההנהגה היהודית עורר תגובות חריפות. ד"ר ה' וויצמן הודיע על התפטרותו מנשיאות ההסתדרות הציונית ומראשות הנהלת הסוכנות. על רקע אירועים אלה פירסם הרב קוק גילוי דעת פומבי שכותרתו היתה: "עמי הגדול ישראל...".⁴⁴ ובראשיתו נאמרו הדברים הבאים: "...אם יד רשעה ולשון תרמית נגעו כעת עד לבבר, והרבו פצעיך חינום, על ידי הבגידה הגדולה אשר הממשלה הממונית של עכשיו בגדה בך, אחר הצהרתה החגיגית שהצהירה באוזני כל העולם, להיות לך לעזר בבנין ביתך הלאומי... אל תבהל עמי, ואחור לא תסוג מעבודתך הקדושה אשר החילת להחיות את שוממות ארצך הקדושה...". על היהודים ועל כל באי עולם לדעת - "...כי לא איזה ממלכת גויים נתנה לנו יד ושם על אדמת הקודש, כי רק יד קדוש ישראל אלוקי כל הארץ... היא אשר נתנה לנו את אדמת הקודש לירושלם עולם למען נהיה אור לגויים...". הממשלה אשר עליה - "...נפל הגורל מאת ההשגחה העליונה להיות מעוז ומחסה לעם נרדף... תבגוד במשלחתה ולא די לה מה שתחת חסותה נשפך דם נקיים קדושים וטהורים ונעשו דברי שומאה ושערוריה ונבלות... עוד תתכחש לדברי אלוקים חיים ותחרף מערכותיו בדברי כפירה בתקומת ישראל על אדמת קודשו...".

בכרוז זה באה לידי ביטוי בצורה חד-משמעית השקפתו על ייעוד ממשלת המנדט ועל הדרך בה היא ממלאת את תפקידה. בגידת הממשלה האנגלית נתפשה בעיניו בעיקרה לא כשיבוש במערכת היחסים בין יהודים לאנגלים בארץ-ישראל, אלא כבגידה בעלת משמעות מטפיזית, כהפרת אמונים דתית העלולה להערים מכשול בתהליך הגאולה. - זוהי התנכלות למהפכה של מלחמת-העולם הראשונה, שיועדה על ידי ההשגחה העליונה לנתב את עם ישראל לאפיקי הגאולה.

44. מזרחי, כסליו תרצ"א; מאמרי הראי"ה, ב' (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 358-359; ארכיון ז'בוטינסקי (להלן: "ז"), פ' 193/1; אע"י, תיק 185.

בהתבטאויות הקשות ובהאשמות הכבדות היה אולי סיוג מסוים בכך שהדברים נאמרו נגד "הממשלה... של עכשיו...". ייתכן וניסוח זה בא לציין כי הדברים אמורים נגד מנגנון מסוים השולט כרגע בבריטניה, אבל לא נגד הבריטים בכלל. לגופו של עניין גם אם סיוג זה היה מכוון הוא עמד בצלח של הביקורת הנוקבת שמתח הרב.

מעוררת עניין תגובת החרדים האנטי ציוניים לכרוז של הרב. הלכו התרעמו על כותרת הכרוז "עמי הגדול" שלדעתם אין לה הצדקה מאחר ועם ישראל הוא עמו של אלוהים ולא עמו של הרב קוק, וכן התריעו על סגנונו הבוטח של הכרוז. "...אינו ראוי כרב בישראל להשתמש בסגנון חריף כזה אשר מסורתנו הזהירה עליו לא פעם, ואנו מצווים דרשו את שכם העיר..."⁴⁵. להערכת אותם חוגים עלולות התבטאויות שגויות אלו לגרום נזק לקהילה היהודית בארץ-ישראל ומנהיג המתיימר לייצג עם שכם חייב ביתר שקול דעת. מלבד העוקץ האישי שכוון כלפי הרב קוק, עשויה תגובת מתנגדיו כלמד על גישתם העקרונית השונה לשלטון הזר.

בעוד שהשקפתם איפיינה את המסורת הגלותית של הכפפת קומה בפני השלטון הזר, אחד הרב קוק את הלכי הרוח ביישוב החדש שהדגישו את זקיפות הקומה היהודית, ולא ראו בשלטון הזר בארץ-ישראל גורם כל-יכול שאין להרהר אחר מידותיו.

ראוי לציין כי לא היתה זו הפעם הראשונה בה ביקרו החרדים את מדיניות הרב קוק כלפי האנגלים. כאשר בראשית שנת תרפ"ט הכדיזה הרבנות הראשית על תענית ציבור כתגובה לפגיעה בכותל ביום הכיפורים, יצא הרב זוננפלד נגד החלטה זאת. מקורבי הרב קוק טענו שלא מדובר בגישה עקרונית שונה אלא בניסיון אישי של הרב זוננפלד לשאת חן בעיני השלטונות כדי שהלכו יתייחסו ביתר אהדה לתביעות החרדים⁴⁶.

=====

45. קול ישראל, ח' בחשוון תרצ"א. הקנאים לא הבחינו בין הקיום בגולה לבין חיים בארץ-ישראל, ודרשו את הפסוק גם לגבי השלטון בארץ-ישראל.

אירועי תרפ"ט והמדיניות הבריטית שננקטה בעקבות המאורעות ערערו באופן יסודי את האמון שלכתחילה רחש הרב קוק לבריטים. פירסומיו המאוחרים מלמדים כי במבט לאחור ראה במדיניות הבריטית שלשלת של התנכלויות. בכרוז שפירסם בשנת 1934 בעקבות הקיצוץ במכסות העלייה של יהודים לארץ-ישראל, טען כי מאז הצהרת בלפור היו "...עֲכוּבִים כשלוונות וחניקות..."⁴⁷. לאור זאת נתן ידו ליום שבתון שהוכרז כמחאה על המדיניות הבריטית, כדי "...שכל העולם ישמע את זעקתנו והעמים ישימו לבם לתקן את העוול שנעשה לעם היהודי ויפעלו לביטול כל העיכובים המונעים את העלייה..."⁴⁸. בעוד בדאשית תקופת המנדט השליך הרב יהבו על מידת הצדק הבריטי, פנה באחרית ימיו אל מצפון העמים שיוקיע את ה"צדק" הבריטי. אגב דיון בנושא הצדק הבריטי ראוי להעיר, כי לרב נכונה עוד אכזבה מהמשטר הבריטי והפעם ממערכת השיפוט הבריטית שהאמין בהגיונותה. הוא אמנם לא יצא נגד מערכת המשפט הבריטית, אולם פעל נגד פסק דין של מערכת זאת בטענה שמתחת ידה יצאה שגגה חמורה⁴⁹. הרב קוק שמגעיו הראשונים עם הבריטים נסכו בו רוח תקווה ואמונה, נפטר שבע אכזבות משלטונות המנדט, שלהערכתו לא השכילו למלא כהלכה את ייעודם ההיסטורי.

46. גתיבה, ט"ו בחשוון תרפ"ט; מ"מ גערליץ, מרא דארעא ישראל, א-ג, ירושלים תשכ"ד-תש"מ, שם, חלק ב, עמ' רנח.

47. הירדן, 23.5.34 (ט' בסיוון תרצ"ד).

48. שם, שם; וראה גם חתימתו של הרב קוק על הכרוז שפורסם בחתימת אישים שונים בהם ח"י ביאליק, פרופ' י' קלוזנר וראשי ה"מזרחי" הדבנים ברכין ועוזיאל. הכרוז שפורסם בעיתון התור, י"א בשבת תרצ"ד גינה את ממשלת המנדט על שלא בלמה את מזימות הפורעים הערבים, ועל הצרת צעדי היישוב היהודי בארץ-ישראל. הכרוז השווה את הממשל הבריטי בארץ למשטר ברוסיה הצאריסטית וקבע כי מדיניותה מסכנת את המפעל ההיסטורי של העם היהודי בארץ-ישראל. הוא קרא לגיוס יהדות העולם ומדינות העולם למאבק במדיניות הבריטית. (בשולי הכרוז העידה המערכת כי "...יצאו רבני ישראל מאהל תורתם, עזבו סופרי ישראל את עטם... רק השמאל לא בא על החתום...").

49. המדובר במשפט רצח ארלוזורוב. ראה להלן בפרק ח "בין ימין לשמאל".

התייחסויות לנושא הערבי

מערכת היחסים שבין יהודים לערבים בתקופת היישוב הישן, הועידה ליהודים מקום נחות ומושפל. החסות החוקית שהעניק השלטון העותמאני ליהודים לא עמדה תמיד במבחן המעשה, והיהודים נחשפו לא פעם לשדירות לבה של האוכלוסיה המקומית. יחסי השכנות בין יהודים לערבים שבימים כתיקנם אופיינו גם בקשרי מסחר, עמדו בצילה של אפליה מתמדת שרקעה היה דתי.

צמיחתו של יישוב יהודי חדש בארץ-ישראל, בעל מגמות לאומיות, בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ"י, הוסיפה מימד חדש למערכת היחסים שבין יהודים לערבים. התפתחות הלאומיות הערבית במקביל להתפתחות הלאומיות היהודית, הובילה להתנגשות לאומית חזיתית בין יהודים לערבים כאשר כאלה כן אלה לאו בארץ-ישראל את זירת ההגשמה של חזונם הלאומי.

עתה היו אלה הערבים שחשו עצמם מדומים, מקופחים ומאוימים על ידי היהודים.

כאיש היישוב החדש היה הרב עד להתפתחותו של הסכסוך הלאומי היהודי-ערבי כמעט מהיווצרותו, והחל משלב מסוים היה מעורב, לעתים באורח פסיבי ולעתים באופן אקטיבי, באירועים שהיו קשורים בנושא זה. הוא לא קבע משנה סדורה כלפי הציבור הערבי. התייחסויותיו בנדון זה היו אקראיות, לרוב על רקע אירוע קונקרטי זה או אחר, שעורר הדים בציבור היהודי. כמרבית הציבור היהודי בארץ-ישראל בתקופת העלייה הראשונה והשנייה לא ראה בתקופה ההיא את הנושא הערבי כמכשול המרכזי העומד בדרכה של התנועה הציונית. מערכת היחסים נתפסה בעיניו כמגעים בין שכנים המתגוררים על אותה פיסת קרקע. ושומה עליהם לכלכל יחסיהם בסובלנות ובכבוד הדדי. תקריות בין יהודים לערבים בשלהי התקופה העותמאנית עוררו את הדעת, אולם נראה כי לא ייחס להן אז משמעות של עימות לאומי.

עם זאת מסתבר שגילה התעניינות מסוימת בנושא הערבי ועיין בפירסומים

שונים הקשורים בעניין זה⁵⁰.

בתקופת העלייה השנייה, כאשר עמדה על סדר היום שאלת "השמירה העברית", גיכה הרב אהדה לנושאי דגל "השמירה העברית". השאלה העקרונית שהציקה לו בעניין זה לא היתה החלפת שומר ערבי בעברי, עובדה שהיא כשלעצמה שמחה את לבו, אלא יכולתו של השומר העברי לשמור ללא חילול שבת ומועד. נראה כי בתקופת העלייה השנייה שעה שממדי הקונפליקט היהודי-ערבי עדיין לא נחשפו במלוא עוצמתם, היתה עדיפה בעיני הרב הדאגה לשמירת השבת על גילוי לאומי של "שמירה עברית", וכפיכך סבר שבנסיבות מסוימות אין להימנע מהעסקת זרים בשמירה⁵¹.

אשר למאבק על ה"עבודה העברית" בתקופת העלייה השנייה, שני גורמים מנעוהו מלתמוך ללא סייג במאבק זה. ראשית פער השכר בין הפועל הערבי והעברי המכביד על העסקת פועל עברי. שנית, התייחסותם השלילית של החלוצים אל ערכי היהדות⁵². לכך יש להוסיף את המציאות ההלכתית כפי שנראתה לרב, ולפיה לא ניתן לנהל את המשק העברי ללא סיוע ערבי. פעילות מסוימת בשבת כגון: חליבת בהמות ניתנת לדעתו להיעשות רק על ידי ערבים וכנ"ל לגבי עבודה חקלאית בשנת השמיטה. נראה כי גם לגופו של עניין הוא היה בדעה שלא יהא זה מוצדק להתעלם לחלוטין מצרכיהם הכלכליים של הערבים. באחד מגילויי הדעת שפירסם הרב ושנשא את הכותרת

50. ראה תודתו למרכז ועד-הפועל להתאחדות מושבות יהודה ששיגרו אליו את החוברת "השקפת העתונות הערבית על היישוב". הוא שיבח את המוציאים לאור על הפירסום והביע תקווה כי יהיה בכך עזר להגשמת שאיפות העם היהודי בארץ-ישראל (אגרות, ב, עמ' דעח).

51. ראה אבנרי (לעיל, פרק א, הערה 34), עמ' 65-66. דיון עקרוני בנושא פעילות בשחונות בשבת ראה: ההד, תמוז תרצ"ו; י" ליבוביץ, תורה ומצוות בזמן הזה, תל-אביב תשי"ד, עמ' 154-156; אי פישמן, הקבוץ הדתי, "התנועה להתחדשות הקהילה הדתית", פתחים, ג(39) (סיוון תשל"ז), עמ' 26. ההצעה להעסיק לא-יהודים במשק היהודי מאפיינת את שיטתו של הרב קוק גם בנושאים אחרים. באחת מתשובותיו ההלכתיות כתב הרב קוק: "...ובכלל אי אפשר ליישוב היהודי שלא ימצאו בתוכו גם נכרים אחדים...". ראה, (י' פלס) "בעית החליבה בשבת בהתיישבות הדתית", ברקאי, ב (תשמ"ה), עמ' 100. וראה להלן דיון יותר מפורט בנושא זה בתת פרק הדן בהלכה והתיישבות.

52. אגרות, ב, עמ' סג-סד.

"אגרת שלוחה" הוא כתב בין היתר כי יש לנהוג בעין טובה "...ביחס לבני
גזענו ושכנינו יושבי הארץ..." אולם "...עלינו לזכור שלא להתעלם
מבשרנו..."⁵³.

המאבק על שמירה ועבודה עברית היה מוצדק לדעת הרב קוק, אולם הוא שלל
את האופי הקנטרני שנשא מאבק זה לעתים. על רקע זה לא נמנע מלנזוף ברב
מאיר בר-אילן שפירסם בעיתונו ה"עברי" מאמר שעלב בערבים. לדברי הרב
קוק סגנון זה "...אין קץ כמה ארס יכולות הן לחולל, וכמה חומר נכון
הוא ביד שונאנו הרבים..." אל נא תתן מקום בעתונך הנעלה לדברים...
שתועלתם היא אפס, ונזקם לאין חקר..."⁵⁴. היינו, גם מנימוקים
פרגמטיים, לא זו בלבד שראוי להימנע מכל התבטאות עולבת ביחס לערבי,
אדרבא מן הראוי להבליט את הפן של דרכי שלום ואחוזה בין יהודים
לערבים. מתוכן האגרת עולה כי הרב היה מודע לעוינות בקרב הציבור
הערבי כלפי המפעל הלאומי היהודי בארץ-ישראל, אולם חששו באותה עת היה
בעיקר מפני השלטון העותמאני העלול להיות מוסת על ידי הערבים.

הדים נוספים להתייחסותו של הרב לנושא הערבי עולים מאגרותיו אל עמיתו
ברבנות ביפו, הרב בן ציון עוזיאל, שכיהן כחכם באשי של יפו, ובתוקף
תפקידו ייצג את הקהילה היהודית בפני השלטונות המקומיים. בשלהי חודש
אדר תרע"ג קיבל הרב מידע מהימן לפיו הערבים בחסותם החשאית של

=====

53. הראי"ה קוק, אגרת שלוחה, כ"ג באלול תר"פ, אע"י, תיק 198. כעבור
שנים הוצגה בפני הרב שאלה הלכתית על ידי אחד ממנהיגי "הפועל
המזרחי", האם מחמת פיקוח נפש אי אפשר למצוא צד להקל בבישול בשבת
בבית חולים בחיפה, על ידי יהודי במקום ערבי, שהרי העסקת ערבי
נוגדת את רעיון העבודה העברית. תשובתו היתה: "...קשה לי להבין
אתכם, שנה כזאת היתה מתאימה לאנשים לאומיים קנאים שובינסטיים,
אבל אתם כציבור פועלים סוציאליסטי שבראש כל מיני כרוזים שלכם
מתנוססת הסיסמה 'פועלי כל הארצות התאחדו' תתנגדו להעסקת ערבי רק
בגלל לאומיות..." (נ"י גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, ב, תל אביב
תשל"ג, עמ' 24). על פי זכרונותיו של י"ל בדקמן (נציג "הפועל
המזרחי" במרכז קופת חולים) מאחר ומדובר ב"זכרונות" ראוי להתייחס
בזהירות לעדות זאת, אף שהיא מתיישבת עם עמדות הרב בנושא הערבי
כפי שבאו לידי ביטוי בהזדמנויות נוספות.

54. אגרות, ב, עמ' נו, סז.

השלטונות המקומיים, מתכננים פרעות ביהודי יפו. הרב שחרד ונזעק לשמע. אותות האזהרה על הפורענות הממשמשת ובאה, פנה אל עמיתו הרב עוזיאל ואל הוועד הכללי של יהודי יפו ודחק בהם לחקור ולדרוש בעניין, ולהקדים רפואה למכה. להערכתו חומרת העניין מחייבת "...למען השם להשליך כל העסקים ולעסוק רק בזה, גם במקום ספק דחוק מאוד..."⁵⁵. חששותיו לא היו נשולות יסוד שכן בעבר, בחג הפורים תרס"ח אירעה התנכלות ליהודי יפו במהלכה נפצעו שלושה-עשר יהודים⁵⁶. תקריות ומתיחות בין ערבים ליהודים בתקופה שקדמה למלחמת-העולם הראשונה נתפרשו לרוב כאירועים ספורדיים שהצביעו אמנם על עוינות ערבית, אולם עדיין לא נצטיירו בתודעת הציבור היהודי כקונפליקט לאומי שורשי העכול להעמיד בסכנה את כל המפעל הציוני בארץ-ישראל.

מה שנראה בשלהי השלטון העותמאני כחיכוך שמקורו באינטרסים מנוגדים בין שני מגזרים באוכלוסיית הארץ, לבש ממדים מדאגיים בראשית תקופת המנדט. עד מהרה נתברר כי המדובר בעימות לאומי נוקב, שהתפרצויותיו האלימות הלמו ביישוב היהודי בשנים תר"פ-תרפ"א. הרב קוק, כרבים מעמיתיו להנהגת היישוב, הוכה בתדהמה נוכח אירועים אלה. כשפרצו מאורעות תר"פ בירושלים וקבוצות יהודים בראשותו של זאב ז'בוטינסקי נחלצו להגנת הציבור היהודי, התייצב הרב מאחוריהם, שיבח את פעולתם - על אף אי חוקיותה הפורמלית - ותבע את שחרורם המיידי של המגינים

55. שם, עמ' קנ.

56. על אירועי פורים ביפו שנת תרס"ח ראה: מ' אביאב, "מאורעות יפו בפורים תרס"ח (1908)", הציונות, ג, (תשל"ד) עמ' 152-198. הרב קוק התייחס למאורעות תרס"ח באגרות, א, עמ' קנז, והוא ציין "...והננו שרויים בפחד ודאגה, שומר ישראל ינצלנו וירחיב לנו...". הוא ציין כי כרגל המצב אינו יכול לעזוב את העיר "...עד יתכונן איזה סדר בדבר הערבוּבִיה..."; באגרת נוספת בעניין זה, זימן את ראשי הציבור ביפו וכתב: "...דמי אחינו אשר נשפכו לא יתנו כלבבי מנוחה... עלינו... לבדר לעצמנו מה אנו חייבים וצריכים לעשות למצבנו המחריד... אל תתנו דומי לכם יקירי...". (מ"צ נריה, תיי הראי"ה, תל-אביב-יפו תשמ"ג, עמ' שצט).

שנעצרו על ידי שלמונות המנדט. את ז'בוטינסקי - מנהיג הקבוצה - העלה על נס והגדירו "...הגבור גדול הנפש...". את פיקודיו כינה "גיבורים אשר נקדשתם בקדושת הגבורה..."⁵⁷. זכות ההגנה העצמית ובכלל זאת קיום פעילות מונעת, נראתה בעיניו כהכרחית מאז האירועים ביפו בפורים שנת תרס"ח. בדברי הספד שנשא בעקבות אירועי תר"פ נזהר מהכללות שיליות ביחס לערבים. הוא לא הדגיש את לאומיותם של הפורעים ואת הקוטר למעשים תכה ב"מכללי פדאי אדם..."⁵⁸. באגדת לראש ממשלת אנגליה הביע זעזוע נוכח הפוגרום בירושלים ותבע מינוי ועדת חקירה, והענשה מיידית של החוליגנים והפושעים. גם הפעם נמנע מלציין את לאומיותם של הפורעים. לדעתו עלולות תופעות מעין אלה להישנות בעתיד אם לא תנקוט הממשלה הבריטית צעדים להבטחת שלום התושבים⁵⁹. חרף תקריות הדמים בראשית שנות העשרים, לא איבדה ההנהגה היהודית את תקוותה להגיע להידברות עם הציבור הערבי. הנהגות שני העמים נפגשו ובכלל זאת ראווה לציון פגישת הרב קוק עם ההנהגה הדתית המוסלמית בירושלים, שבאה לבדו לרגל התמנותו לנשיא הרבנות הראשית. בדיווח על הפגישה צויין כי השתתפו בה ארבעה נציגים בכירים של ההנהגה המוסלמית, ובהם ראש השייחים של הר הבית. השיחה שארכה כשעה היתה ידידותית מאוד ובמהלכה הביע הרב תקווה כי ראשי כל הדתות שביירושלים יפעלו למען השלום הכללי. הוא העלה על נס את שיתוף הפעולה בעבר בין יהודים ומוסלמים ואת ערכי ההשכלה והתרבות שמאמיני שתי הדתות הפיצו בעולם. תקוות ברוך דומה הביע הקאדי שציין כי הוא והמופתי הירושלמי עודם שרויים בצער על אירועי הג'הסטה שעבר⁶⁰.

57. אגדת מתאריך כ"ו בתמוז תר"פ, מ"ז, פ/193; ידיעות אחרונות, ג' באלול תש"ח.

58. אגרות, ד, עמ' נג-נד.

59. שם, עמ' נד; וראה בעניין זה גם שם, עמ' קז.

60. המזרחי, כ"א באדר ב' תרפ"א.

שאכת יחסה של היהדות - על פי השקפת הרב - אל בני דתות אחרות הועלתה כראשונה לדיון פומבי שנה שנתבקש להעיד בפני ועדה שבדקה את פרעות פסח תר"פ. בדבריו הבהיר, כי ליהדות יחס של כבוד וסובלנות כלפי כל הדתות, והיא מבטת עליהן כעל ענפיה. בהתייחסה לשאלה בדבר זיקת היהדות להר הבית ושאר האתרים המקודשים, השיב, כי קדושתם של אתרים אלה אינה גוררת בעקבותיה מחויבות לפעילות מעשית לשינוי הסטטוס שלהם. היהודים מאמינים שיבוא יום ובו יכירו כל העמים שמקומות אלה שייכים לעם ישראל ואז הר הבית יהיה מקום תפילה לכל העמים⁶¹.

מעמדו של הר הבית שימש נושא לדיון פומבי בתקופת המנדט לא רק משום קדושתו ליהודים ולערבים, אלא מחמת גורמים עקיפים שנקשרו בקדושה זאת. כך לדוגמה עוררה עניין ותהייה ישיבת "תורת כהנים" בירושלים שהרב קוק היה מפטרוניה, וייעודה המרכזי היה לימוד סדר קדשים שהוא המקור ללימוד עבודת המקדש. יוזמה זאת עוררה חששות בקרב חוגים נוצריים באנגליה אשר תהו מה הן ההשלכות האופרטיביות של מוסד חינוכי זה לגבי מעמדו העתידי של הר הבית⁶².

באגרת מפורטת הבהיר הרב את מטרת הישיבה, ואגב כך חשף את זיקתו העמוקה למקום המקדש, לא רק כאל אתר קדושה ששימש מוקד לפעילות דתית לאומית בעבר, אלא כאל מקום העשוי בעתיד הקרוב לחזור ולהוות את גולת הכותרת של החוויה הדתית היהודית.

בהבהרת הרקע הרעיוני-דתי להקמת המוסד, קבע הרב כי תחיית האומה למרות

61. המזרחי, ט"ו בתמוז תר"פ; דואר היום, כ' בסיוון תר"פ; על מעמדה של ירושלים בהגות הרב, ראה מאמרו "ירושלים" (משנת תרע"ד), מאמרי הראי"ה, ב (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 298-301.

62. אגרת מי"ז בשבט תרפ"ב, מאת י"ז קרופסלי המזכיר הכללי של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, אל ההנהלה הציונית בעניין מאמר שפורסם בעיתון האנגלי-נוצרי "Christian", מיום 22.11.21 הדן בישיבת "תורת כהנים", אצ"מ, Z4/14451. נראה כי ההנהלה הציונית ביקשה מהרב קוק להגיב על מאמר זה. באותו מקור ארכיוני מצויה אגרת של הרב קוק מיום כ"ט בטבת תרפ"ב הדנה בנושא זה. וכן ראה אגרות, ד, עמ' קכא-קכב. הציטוטים להלן ממקור זה.

צורותיה החילונית חייבת להתבסס על מקור מקודש⁶³. בהמשך אגדתו הדגיש כי "...אע"פ שהמוסד הזה כולו הוא תורני טהור, מכל מקום רמז יש בו לכל העולם כולו, שלא יחשבו האומות שיש לנו אפילו רגע של יאוש ח"ו (חס וחלילה) של שכתה מקשור זכויותינו במקום המקדש שהוא אבן הפינה לכל המקומות הקדושים...". דברים ברוח דומה פירסם בָּרְבִּים, וכן הציג עמדה זאת בפני ועדה בריטית רשמית שדנה ביחסי יהודים וערבים בארץ-ישראל⁶⁴. עמדת הרב קוק שבתוקף תפקידו כרב ראשי הוכרה כעמדת היהדות, עלולה היתה להגביר את החששות שכידסמו בלב הערבים בדבר כוונותיהם האמיתיות של היהודים לגבי הר הבית ויתר האתרים המקודשים בארץ-ישראל. ספק אם ההדגשות בדבר הגשמת החזון הנבואי על הר הבית רק בימות המשיח, הפיגו את חששות הערבים שוודאי לא טרחו לבחון במדוקדק מה בין העולם-הזה כימות המשיח במחשבת היהדות⁶⁵. מאידך אין להסיק כי היתה זיקה ישירה בין הגות הרב לבין התגבשות וחיזוק העוינות הערבית כלפי היהודים ברעיון ובמעשה. הדברים האמורים לעיל לא באו אלא להציג חלק מהרקע האידיאי לעימות היהודי-ערבי בנושא הר הבית, נושא שבו נודע משקל ייחודי לדברי הרב קוק.

63. אגרות, שם. הוא כתב בין היתר: "...והשאיפה הנצחית שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, מוכרחת היא להתבלט ביושר לב ובאמונה רבה בקביעות ובלא הפסקה וחולשה. ואמונתנו היא חזקה שימים יבואו וכל העמים יכירו שהמקום אשר בו ה' לעולמים, מקום מקדשנו, מוכרח הוא לשוב לבעליו האמיתיים ועליו יבנה הבית הגדול והקדוש שיהיה על ידינו לבית תפילה לכל העמים...".

64. שם, שם. בפני חברי הוועדה הצהיר כי יבוא יום וכל העמים יכירו בזכות עם ישראל על ירושלים ומקום המקדש, כפי שהכירו לאחרונה בזכותו על ארץ-ישראל. ידעו כל העמים שחזון הנביאים "...כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים, יתקיים רק כשהיה הבית הזה בידי בעליו הראשונים שהם בעליו הנצחיים, שהוא עם ישראל עם ה' מעולם הוא ולא אחר...".

65. ראה התור, ד' בכסליו תר"צ המציין כי עמדת הערבים בנושא הכותל המערבי בוועדת החקירה למאורעות תרפ"ט היתה, שהיהודים שואפים לכבוש את הכותל ולהפוך את הרחבה שלידו, שהיא הקדש מוסלמי, לבית כנסת שלהם. היהודים גם לוטשים עין למסגד אל-אקצה ורוצים לבנות את בית המקדש.

קדושת הר הבית וסביבתו שימשה עילה וקטליזטור לשימותים בין יהודים לערבים שגילו רגישות מופלגת, לגבי כל שינוי במעמדו של הר הבית. הערבים ניסו במרוצת כל השנים להצר את צעדי היהודים בכותל המערבי, שהיה האתר הדתי והלאומי המקודש ביותר לעם ישראל מאז חורבן הבית. כחודש לאחר מאורעות תר"פ קבל הרב בפני ל"ז בולס, המזשל הצבאי הראשי בארץ-ישראל, על תיקונים המבוצעים על ידי המוסלמים באבני הכותל ללא שנועצו בכך עם נציגי הציבור היהודי⁶⁶. לדבריו, לא רק יהודי ארץ-ישראל אלא כלל יהדות העולם מלאת צער "...על אשר הרשו לעצמם אנשים זרים שאינם מבני דתנו לנגוע באותה הנחלה הקדושה לנו קודש קודשים... שום אמתלא של תקון ושל יפוי לא תוכל להיות מועלת לעשות בהכותל הקדוש הזה שינויים בלא ידיעתינו...". בהמשך ביקש מהגנרל בולס לפעול לבטל ייפגע הכותל על ידי שום גורם. אם ברצון הממשלה לבצע תיקונים במקום, תודיע על כך לבאי-כוח הציבור היהודי⁶⁷. כעבור שבועיים שב ושיגר אגרת לבולס ובה הבהיר את הסתירה הקיימת לכאורה בין הקדושה היתירה של מקום המקדש לבין האיסור המוטל על היהודים לפקוד מקום זה. בדבריו הדגיש כי ההימנעות מהכניסה לפנינים מן הכותל אינה מחמת מיעוט זכויותינו והתרופפות זיקתנו אל אתר זה, אלא להיפך מפני רוב קדושתו, וחסרון האמצעים הדתיים הנחוצים להכשרת היהודי העולה למקום זה. אשר לכותל, כל האוויר שעל גביו עד רום השמים נחשב ליהודים כמקודש⁶⁸. לפיכך בקשת היהודים היא, להעמיד את הכותל תחת יד באי-כוחם ובמידת הצורך הם שיבצעו תיקונים הנחוצים במקום.

לא תמיד היו התנכלויות הערבים לכותל יזומות ומאורגנות על ידי ההנהגה

66. אגרות, ד, עמ' ס. הציפוטטים להלן ממקור זה.

67. דאה בעניין זה גם אגרתו של הרב למנחם אוסישקין, שם, עמ' עד.

68. אגרת הרב קוק אל גנרל בולס, מתאריך י"ג בסיוון תר"פ, אצ"מ, 825/3934; י"א אורנשטיין, יומן הכותל המערבי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 451.

הערבית. לעתים היו אלה פרי יוזמתם של תושבים מקומיים שהושפעו מאווירת ליבוי היצרים שאפפה כל דיון על הכותל והר הבית. באור זה יש לראות מעשים של השלכת לכלוך ברחבת הכותל, שנועדו כפגוע ברגשות היהודים, ובוצעו החל מראשית תקופת המנדט. הרב התריע על כך בפני הנציב העליון הראשון הרב ד"ר סמואל, וביקשו להציב משמר חיילים קבוע ליד הכותל לבל תחולל קדושת המקום. גם בפנייה זאת נמנע הרב מלתקוף את הערבים כקבוצה לאומית. הוא דיבר על "...אנשי בליעל שטינפו את מקום הקודש..."⁶⁹. על ממדי האיום הערבי, שחרג הרחק מעבר לשאלת הכותל, עמד הרב כמה שבועות לאחר מכן. פרעות תרפ"א שפרצו בשכחי ניסן, עלו בחומלת תוצאותיהן על פרעות תר"פ. עשרות הקורבנות והמרחב הגיאוגרפי שעל פניו התפרסה מפת הפרעות שיכנעו את הרב כי המדובר אינו בהתפרעות מקומית אלא במגמה "...לכלות את יהודי כל ארץ-ישראל..."⁷⁰. נראה כי מאזתה עת נצטמקו תקוותיו להידברות עם הערבים. הוא עשה כמיטב יכולתו כדי למנוע חיכוכים מיותרים עמם, אולם השכיל להבין כי המדובר באינטרסים לאומיים מנוגדים שאינם ניתנים לשוב בנקל⁷¹. לפיכך הופנו עיקר חצי ביקורתו ככפי השלטונות שלא מילאו - לדעתו - את חובתם האלמנטרית בהגנה על חיי האזרחים.

69. דיון ברבנות הראשית מתאריך כ"ח באדר ב' תרפ"א, אר"ר, ספר הפרוטוקולים של משרד הרבנות.

70. שם, שם. פרוטוקול מט"ז באייר תרפ"א.

71. על התפתחותה של הלאומיות הפלסטינאית בתקופה הנדונה ראה: י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, תל-אביב 1976.

מאורעות תרפ"ט

מבחינת המתח עשור בין יהודים לערבים חלה תקופת רגיעה ממושכת בין שנת תרפ"א לשנת תרפ"ט. דומה היה כי נרגעו הרוחות וייתכן דו-קיום בשלום בין יהודים לערבים בארץ-ישראל. כמעשה, ידם התקיפה של השלטונות - בעיקר בתקופת כהונתו של הנציב העליון השני פלומר - מנעה התפרצות של האיבה הערבית שרחשה מתחת לפני השטח.

שאלת מעמדו של הכותל שאמורה היתה למלא מקום דראמטי באירועים שקדמו לפרעות תרפ"ט העסיקה את הרב כלא קשר ליחס הערבים לעניין זה. בהגותו, בחלומותיו ובתוכניותיו חזה את אתר הכותל מלא הוד והדר. באגרת לפרופסור ישראל לוי, הרב הכולל לצרפת, ציין כי כנראה הוסדרו המניעות להעברת החצרות הסמוכות למקום המקדש והר הבית לרשות ישראל⁷². הוא ביקש את סיועו של פרופסור לוי שישפיע על הברון רוטשילד לתמוך ברכישת המקום ובבניית בית כנסת מפואר "...בעד כל האומה סמוך למקום מקדשנו...". הרעיון בדבר בית כנסת מפואר ומיוחד במינו שיהיה סמוך ככל האפשר להר הבית קינן בלבו של הרב במשך שנים ומדי פעם הוא הציגו לאישים שונים. זמן קצר לאחר שובו מלונדון הוא כתב לאחד ממקורביו כי אחת המטרות של תנועת "דגל ירושלים" - שבראשה עמד - היא, לרכוש קרקעות בסמוך לכותל ולהקים שם בית כנסת מפואר⁷³. גם אם הדברים לא נאמרו במפורש נראה כי "מקדש מעט" זה עליו חלם הרב, נועד ראשית להדגיש

72. אגרות, ד, עמ' קסא. בהמשך האגרת חרג הרב קוק מהתבטאויותיו המאופקות ביחס לערבים וכתב: "...בשח יודע כבודו כמה עלבונות אנחנו סובלים מזה שמקום קודשנו העליון מוקף הוא בסמטאות צרות וגרועות, מיושבות מערבים גסים ופראים...".

73. אגרות, ד, עמ' מט; וכן ראה בעניין זה אגרתו לרב חיים הירשנזון, שם, עמ' כד. האגרת להירשנזון נשכחה בי"ד בכסליו תר"פ, היינו לפני מאורעות תר"פ. הרב דן באגרת זאת על בית כנסת גדול ומפואר "סמוך ממש לכותל" ובבית הכנסת זה יהיו ערוכים שירה וזמרת קודש... והיא תהיה מונהגת על פי הסכמת רוב רבני ישראל דרך מוסכם לכללות האומה... והבית הזה יהיה לנו לעד שאנו חזקים בצפיית ישועה עליונה שתבוא...". מתשובתו של הרב הירשנזון בעניין בית-הכנסת בסמוך לכותל המערבי משתמע שהוא לא גילה התלהבות יתירה מן הרעיון, אם כי לא פסל אותו. ראה ה' הירשנזון, מכבי בקודש, ד, סנט לואיס תרפ"ג, עמ' 8.

את נחרצות אחיזתם של היהודים במקום מקודש זה, שנית להכהות את רישומם של המסגדים המתנוססים לתפארה על הר הבית, ושלישית להעניק מעין תחושת תחליף לבית המקדש שאינו קיים. מימוש רעיון זה בנסיבות הימים ההם היה בלתי אפשרי, וברור כי הערבים היו דואים בו מעשה פרובוקציה חמור מאין כמותו.

נושא זה הועלה על ידי הרב, כאמור עוד לפני פרעות תר"פ, והוא המשיך לגלגל בו גם לאחר ההידרדרות השראגית ביחסי יהודים וערבים. האם לא נתן דעתו לכך כי רעיון זה טומן בחובו פוטנציאל הרסני ליחסי יהודים וערבים? האומנם בלהט אמונתו בצדקת עמדתו היה סבור כי ניתן לשכנע גם את הגורמים הכל יהודיים, בכך שאין פגם בשינוי דראסטי בסטטוס קוו שברחבת הכותל? האומנם היה בסיס ריאלי להנחתו שההנהגה הערבית תשלים עם מכירת האיזור הסמוך לכותל לידי יהודים? בבואנו להשיב על שאלות אלה מן הראוי להדגיש כי הרהורים בדבר רכישת איזור הכותל עלו גם בדעתם של מקצת ממנהיגי היישוב, ראשי הוועד הלאומי אשר בשלב מסוים כנראה סברו שזוהי אופציה שניתן לשאת ולתת עליה⁷⁴. נראה כי רעיון רכישת הקרקע שליד הכותל מן הערבים או חילופי קרקעות "הקדש" עמם הועלה לדיון בהנהגת היישוב בין היתר נוכח העובדה כי כבר בעבר - בתקופה העותמאנית - נדון הנושא ולא זו בלבד שהרעיון לא נפסל על הסף על ידי הערבים אלא זכה להסכמת המופת של ירושלים ומושל המחוז⁷⁵. מה שעשוי היה להיראות בשנת 1887 בעיני חלק מן הציבור הערבי בארץ-ישראל כעסקת מקרקעין גרידא - גם אם היהודים ייחסו לכך משמעות דתית - נראה באור שונה לחלוטין בשנות העשרים למאה העשרים. בשלב זה של ההתפתחות הלאומית הערבית והיהודית נבחן כל ניסיון לשינוי בסטטוס

74. ראה: פרידמן (לעיל, פרק ב, הערה 139), עמ' 301 וכן שם, שם, הערה 12. פרידמן מציין כי יוזמת הוועד הלאומי נקטעה באיבה גם "...משום שההנהלה הציונית לא גילתה התלהבות רבה לעסוק בשאלה זו".

75. ראה פורת (לעיל, הערה 71), עמ' 211. פורת מציין את נסיונותיהם של הגרונן דומשילד ונסים בכר, לרכוש את רחבת הכותל.

קו באיזור המקדש והכותל בראש ובראשונה מן ההיבט הלאומי. לפיכך הסיכוי שתתקבל הצעה מעין זאת על דעת הערבים היה קלוש, וכל דיון פומבי בו עלול היה להתפרש כמעשה פרובוקטיבי.

עקב צירוף נסיבות מיוחד, שחלקו קשור למאבקים פנימיים בתנועה הלאומית הפלסטינאית שב והפך הכותל בסוף שנות העשרים למוקד של עימות בין יהודים למוסלמים שהיו חלוקים בדעותיהם על זכויותיהם במקום. אירועי הכותל בכל תקופת המנדט לא התרחשו כתוצאה העומדת בפני עצמה. הסמליות המיוחדת של אתר זה בעיני המוסלמים והיהודים כאחד מיקדה בשלב מסוים את העימות הלאומי סביבו.

ההידרדרות ביחסי יהודים וערבים שהסתיימה בפרעות תרפ"ט, הוצאה ביום הכיפורים בראשית אותה השנה, בעקבות הוראת מושל ירושלים להסיר מחיצת בד שהפרידה בין עזרת נשים לגברים ברחבת הכותל. פקודת המושל ניתנה לאחר שהמועצה המוסלמית העליונה הסבה את תשומת לבו שבהנחת המחיצה יש משום הפרת הסטטוס קוו, ומשום ניסיון לבטא חזקה יהודית על רחבת הכותל. הסרת המחיצה בעיצומו של הצום עוררה זעם בציבור היהודי. משלחת ובה נציגי הוועד הלאומי, ההנהלה הציונית ושני הרבנים הראשיים, נפגשה למחרת יום הכיפורים עם ממלא מקום הנציב העליון, מחתה בפניו על הסרת המחיצה ותבעה לבחון את בעיית הכותל ביסודיות ולמצוא לה פתרון בדור⁷⁶. באסיפת מחאה שזומנה על ידי הוועד הלאומי הוחלט בין היתר לשגר מברקי מחאה לחבר הלאומים בחתימתם של הרבנים הראשיים והוועד הלאומי⁷⁷. על רקע האידועים ולאחר הודעת הממשלה הבריטית כי רחבת הכותל נתונה ברשות הווקף המוסלמי, פנה הרב ב"צ עוזיאל אל הרב קוק בבקשה כי "...לרגלי ההסתה... ההולכת ומתפשטת נגדנו מצד הערבים...

76. ראה הארץ, י"א וי"ב בתשרי תרפ"ט.

77. הרב קוק השתתף בישיבות הוועד הלאומי שדנו בעניין "הכותל" ראה: התור, י"ז בחשוון תרפ"ט; פרוטוקולים מישיבות הוועד הלאומי בשנים תרפ"ט, תר"צ, אצ"מ, J/101.

הננו חושבים לנחוץ שהרבנות הארצישראלית תפרסם אגרת לעולם המוסלמי שבה יבואר הצד ההיסטורי והדתי של הכותל מזמן החורבן ועד עתה...⁷⁸ על האגרת להוכיח את חוסר השחר שבעלילה בדבר כוונת היהודים לעלות היהודים לעלות למקום המקדש. יש לדבר עם ראשי הדת המוסלמית דברי שלום ואמת "...והכל בלי התרפסות והכנעה וגם בלי ביטול והשפלה... כל מלה ומלה שקולה ומדודה בטוב טעם...". כעבור מספר ימים נתפרסם ברבים מאמרו של הרב קוק "כתלנו" ⁷⁹ בו ניסה להבהיר "...לעמי התרבות כולם..." מהי זיקתו של עם ישראל לכותל המערבי. בדבריו עמד על ההיסטוריה רווית הדמים של עם ישראל, אשר לא נותר לו מארצו השדודה וממקדשו החרב, כי-אם הכותל המערבי. והנה דווקא בעת תפילת יום הכיפורים בכותל, בעיצומה של אחת החוויות הדתיות המרגשות ביותר, באו נציגי הממשל הבריטי, ובעקבות שטנה וצרות עין מצד הערבים פגעו ברגשותיהם העמוקים ביותר של המתפללים. על עמי התרבות כולם להבין מהו העוול שנעשה ליהודים ולפעול לתיקונו.

המאמר נועד לתת ביטוי ממצה לרגשות היהודים כלפי הכותל, מתוך הנחה שהבהרת נושא זה עשויה לסייע ביצירת אווירה שתביא לשינוי בעמדת הממשל ביחס לכותל. רק בשולי המאמר נמתחה ביקורת על הערבים ואף זאת במרומז בלי לנקוב במפורש בשמם. מה שלא נאמר בגילוי הדעת אינו נופל בחשיבותו ממה שצויין. לא היתה בו התייחסות לנושא מקום המקדש וזיקת העם היהודי כלפיו. נראה כי הדבר היה מכון ונועד למנוע הסחת הנויכות מן הכותל לעניין שבשלב זה אינו אקטואלי ועלול רק לסבך את הטיפול בפרשת הכותל.

מלבד גילוי דעת נקטה הרבנות גם בצעדים מעשיים. ה' בחשוון תרפ"ט נקבע על ידי הרבנות הראשית כיום תענית ציבור, ובעצרת תפילה שנתקיימה

78. אגרות מהרב עוזיאל לרב קוק, מתאריך כ"ח בתשרי, ומח' בחשוון תרפ"ט, את"א, 1025/49.

79. נתיבה, ט"ו בחשוון תרפ"ט; התור, י"ז בחשוון תרפ"ט; מאמרי הראי"ה, ב' (לע"כ, פרק ד, הערה 21), עמ' 356-357.

בכותל השתתף הרב קוק⁸⁰.

מחאות הנהגת הציבור היהודי לא חוללו כל תמורה במעמד הכותל, ובחודשים הבאים המשיכו הערבים להציק למתפללים ליד הכותל ובכמה מקרים אף נפצעו יהודים.

בחודש כסליו תרפ"ט התלוננו הרבנים הראשיים קוק ומאיר בפני מזכיר הממשלה, על הפרעות לתפילה בכותל על ידי ערבי העולה מדי יום על גג סמוך לכותל, בתואנה שהוא מקהיל את המוסלמים לתפילה⁸¹. נוסף לכך התלוננו על צעירים המפרעים מדי פעם למתפללים. עקב ריבוי התקריות החליט הממשל הבריטי לקיים בידור יסודי בנושא⁸². ברם, בידורים אלה לא מנעו בעדו מלהמשיך ולהצר את צעדי היהודים בכותל, עובדה שנתקלה בהתנגדותו של הרב קוק.

באגרת ששיגר הרב קוק למושל ירושלים הוא שב והדגיש את הזיקה האמיצה שבין העם היהודי והכותל. לדבריו כל הבאת ראיות מפורשות בעניין זה שהוא מן המפורסמות, מיותרת⁸³. באגרת משותפת של הרבנים הראשיים מאיר וקוק אל מושל האיזור שביקש מהם הוכחות בנוגע למנהגי היהודים ליד הכותל⁸⁴, השיבו הרבנים כי "...לא עכה על דעתנו שיבא זמן שימצאו מערערים כאלה... שיזקיקו אותנו להביא דוקומנטים כתובים על מאורע מפורסם כזה שאלפי אנשים הם עדיו הנאמנים..."⁸⁵. למרות זאת

=====

80. נתיבה, ט"ו בחשוון תרפ"ט; וכן ראה אגרת הרב קוק לרבני תל-אביב בעניין תענית ציבור, ארכיון תל-אביב 1/706. "נתיבה" דיווח על התמרמרות נגד הרב זוננפלד שהוציא כרוז נגד התענית שהוכרזה על ידי הרבנות הראשית בטענה "...שיש לסמוך על הממשלה שתסדר את הדברים ביושר ובצדק..."

81. אגרת מהרבנים קוק ועוזיאל אל מזכיר הממשלה, מ"ט בכסליו תרפ"ט, אר"ר, תיק 101 שנת 1927.

82. שם, שם, אגרת ממזכיר הממשלה לרב קוק מתאריך 19.12.28.

83. שם, אגרת מכ"א באיר תרפ"ט.

84. שם, אגרות ממושל גליץ ירושלים אל הרבנים הראשיים, מתאריך 29.3.29, 11.4.29.

85. שם, אגרת מהרבנים קוק ומאיר מתאריך ז' בניסן תרפ"ט אל מושל גליץ ירושלים.

הבהירו כי החומר התעודי וההיסטורי הקשור לכותל נאסף ויוגש לממשלה. בכל מהלך הדיונים מסביב לפרשת הכותל פעלו הרבנים קוק ומאיר יד ביד עם הוועד הלאומי אשר נועץ בהם בנושא זה, ובתיאום עמו הגישו הרבנים תזכיר מפורט לממשלת המנדט בעניין הכותל⁸⁶. אולם, המגעים שהתקיימו במרוצת שנת תרפ"ט במאמץ להשקיט את סערת הדגשות בנושא הכותל העלו חרס. המתח הלך וגבר עם התחלתה של בנייה על ידי ערבים בסמוך לכותל. פניית הרב קוק אל ממלא מקום מושל ירושלים לא הועילה. האחרון קבע כי לדעת הממשלה אין לעכב בניית קיר על ידי הערבים סמוך לכותל. מוסדות היישוב והתנועה הציונית שלחו מחאה כלונדון ובה תבעו להפסיק לאתר את הבנייה הערבית⁸⁷. נראה כי על רקע אירועים אלו באה פנייתו הנרגשת של הרב קוק אל פנחס רוטנברג, מנהל חברת החשמל בארץ-ישראל ואחד האישים הבולטים ביישוב, להפעיל את השפעתו אצל הממשלה להפסקת עבודת הבנייה ליד הכותל. בין היתר כתב הרב באגרתו: "...הנני פונה בלב שותת דם אל הדרת כבודו להחליץ בכח השפעתו על רבי הממשלה למען תופסק הפגיעה המזעזעת בשריד קודשנו..."⁸⁸. נראה כי הרב נואש משינוי בעמדת האנגלים והציע להסתייע במשפט העמים. רוטנברג שנתבקש לעמוד כ"מגן לעמו... וזכות הרבים תהיה תלויה בו לדורי דורות..." קיבל את "...השליחות הגדולה הקשה והאחראית שרבי ארצנו הקדושה הטילו..."⁸⁹.

86. שם, אגרת מאת י' טהון סגן יושב-ראש הוועד הלאומי, לרבנים קוק ומאיר, מתאריך י"ז באייר תרפ"ט; שם, אגרת מאת המזכיר הראשי של ממשלת המנדט לרבנים קוק ומאיר, מתאריך 16.5.29; התור, ל' בניסן תרפ"ט, ז' באייר תרפ"ט.

87. ההד, ג' באב תרפ"ט (נראה שם נוסח מלא של המחאה עליו היתה חתומה גם מועצת הרבנות הראשית; ראה בעניין זה גם לשלושה באלול (לעיל, פרק א, הערה 15), עמ' מב.

88. ראה צילום ונוסח המכתב או העתק ממנו, פנים אל פנים, ל' בניסן תשי"ט (לא מתוארך ונשלח כנראה בראשית חודש אב תרפ"ט).

89. שם, שם. כשיצא רוטנברג את הארץ בשליחות זאת, שיגר אליו הרב מברק "תחזקנה ידיך החביב, בכיליון עיניים נצפה לישועת ה' על ידי כבודו".

עליו, וביקש מהרב קוק לדאוג שהמוסדות הלאומיים שטיפלו בעניין עד כה יהיו בעזרו. בעדותו בוועדת החקירה לבירור נסיבות פריצת המאורעות⁹⁰ סיפר רוטנברג כי בעקבות פגישתו עם הרב קוק בעניין הכותל הוא פנה לשני אנשי מימשל בריטיים בכירים לוק ומילס, אולם השניים לא התרשמו מדבריו וטענו שחששותיו לגבי התפתחות הקונפליקט הינן מוגזמות.

המאמצים להפיג את המתח ולשכנע את המימשל הבריטי בחומרת המצב עלו בתוהו, ובחודש אב תרפ"ט פרצו בכל רחבי הארץ מאורעות דמים במהלכם נהרגו מאה שלושים ושלושה יהודים. מוקד העימות היה בירושלים ומשם התפשטו המאורעות לכל הארץ. על אף שכבר בעבר אירעו פרעות תחת שלטון הבריטים, הוכה הישוב בתדהמה מהיקף הפרעות ומאכזריות הפורעים. את הרב קוק פקד לעזוב כבד"ץ, אמונו בבריטים התערער ותקוותו להבנה עם הערבים נצטמקה והלכה. השתלשלות המאורעות הובילה בין היתר לעימות פומבי מעל דפי העיתונות בין הרב קוק לבין המופתי. בתגובה לדברי הבלע של המופתי השיב הרב כי מתחת לכבודו להשיב לגידופיו של אדם המגדף עם שלם⁹¹. הוא הוקיע את האיש הנושא במשרה הדתית העליונה של ערביי ארץ-ישראל ואינו נרתע מלהגן על מעשי תועבה, בשעה שעליו היתה מוטלת החובה המוסרית האכמנטרית, לפחות-לאחר מעשה, לגנות את המעשים הנתעבים ולהביע ברבים את צערו על מה שאירע. הרב מצא לנכון להתפלל עם העליכות שטפל המופתי על היהודים, מאחר והמופתי התיימר לייצג את כלל הציבור הערבי, בעוד שהרב סבר כי דברי המופתי אינם מבטאים את השקפת העם הערבי ואפילו לא זו של מרבית הערבים בארץ-ישראל. הערה זאת של

90. על חקירת הוועדה ראה להלן בהמשך הפרק (עדות רוטנברג ראה ספר ועדת החקירה להלן, הערה 94, עמ' 51, 54, 55).

91. ראה עדויותיהם של רחל ינאית ושל ר' אריה לוין שנלווה אל הרב קוק בביקורו בבית החולים הדסה לאחר הפרעות, ליפשיץ (לעיל, פרק א, הערה 1) עמ' רלד-רלו.

92. נתיבה, כ"ט באלול תרפ"ט (הציטוטים להלן משם); התור, כ"ו בחשוון תר"צ.

הרב היא רבת חשיבות להבנת גישתו לבעיה הערבית. גם בשלב זה, כאשר נדמה היה כי הפרעות ביטאן פרץ דגשות עממי, נמנע הרב מלהטיל האשמה קולקטיבית על הציבור הערבי. לא היה בדבריו שמץ עלבון כלפי הערבים כערבים⁹³. מנין היה לו הביטחון כי דברי המופתי אמנם אינם מבטאים את דחשי כלל הציבור הערבי בארץ-ישראל? ההיתה זאת משאלת לב או ניסיון להמעיט בממדי האויבה הלאומית בין יהודים לערבים? קשה להשיב על שאלה זאת בבירור. רמז לכך אולי ניתן למצוא בהמשך דבריו בהם העלה סברה כי העובדה שהפרעות לא התחוללו בו זמנית בכל המקומות מלמדת כי "...לא כל הערבים דעתם נוחה מכל התנועה הפראית הזאת המכסה בושה את כל העם הערבי...". הוא קרא לחיי שלום בין יהודים וערבים ושב והדגיש "...יודע אני בברור שהעם הערבי בכללו, וגם החלק היותר גדול מערביי ארץ-ישראל הוא מלא צער מהמעשים הרעים אשר עשה החלק הקטן מהם באשמת מסיתיו... ואנחנו מקווים שאותה המסורת של דברי שלום... תנצח את כל מזימות השקר והמדמה והטומאה והזדון...".

מידת מעורבותו הרגשית והמעשית של הרב באירועים שהתרחשו סביב הכותל נחשפה בבהירות במהלך עדותו בפני הוועדה האנגלית שהוקמה, כדי לחקור את מאורעות תרפ"ט⁹⁴.

93. י"י שרביט לא דייק במאמרו, "הרב קוק ומאורעות תרפ"ט", י"י רפאל (עורך), זכרון ראי"ה, ירושלים, 1986, עמ' קנג-קפה, בכותבו כי "...המאורעות שמשו קרקע מוצקה להתקפותיו החד משמעיות (של הרב קוק - י"א) נגד האוכלוסיה הערבית בארץ...". (שם, עמ' קנט). אדרבה, ההיפך הוא הנכון. אחת המסקנות החשובות בבחינת אירועי תרפ"ט מבחינת הרב היא, שבהתבטאויותיו הפומביות המשיך כבעבר להבחין בין קבוצות פורעים לבין כלל הציבור הערבי, בין הנהגה מסיתה ומדיחה לבין המון שלא הטיל בו דופי.

94. ממשלת בריטניה מינתה ב-13.9.29 ועדת חקירה שנתבקשה לבחון את הגורמים הישירים שהובילו למאורעות, וכן נתבקשה להמליץ על דרכים למניעת הישנות מקרים מעין אלה בעתיד. בראש הוועדה עמד המשפטן האנגלי סר וולטר שאו שעל שמו נקראה הוועדה. חברים נוספים בה היו שלושה צירי בית הנבחרים הבריטי ממפלגת העבודה, ממפלגת השמרנים ומהליברלים. כל הציטוטים להלן מתוך: "ספר ועדת החקירה, דין וחשבון מלא מעבודת ועדת החקירה הפרלמנטרית בירושלים, החל מ-24.10.29", יוצא לאור על ידי הוצאת ספרים תל-אביב, תל-אביב 1930. (על פי סטנוגרמה בעיתונים: דבר, דואר היום, פלשתין ביולטין ובצירוף תעודות ורשמים).

בניגוד למופתי שהעיד לפני הוועדה במשרדו, פנה הרב קוק ליו"ר הוועדה וביקש שדבריו יישמעו בפומבי באולם הוועדה ככל יתר העדויות⁹⁵. עדותו הראשונה ניתנה בי"א בכסליו תר"צ (13.12.29) והוא הופיע בלווית עורך הדין ד"ר מרדכי עליאש. השלב הראשון של החקירה נסב על דעיון הגאולה ביהדות ואפשרות יישומן במציאות הקונקרטית בארץ-ישראל⁹⁶. הרב הבהיר כי בענייני הגאולה ישנם עניינים שהם בידי שמים, ובניית בית המקדש על הר הבית תתגשם באחרית הימים. ליהודי אסור לבצע כל מעשה בפועל לבניין המקדש, וחל איסור מוחלט על כניסת יהודים למקום המקדש. אשר לדברים אשר אינם בידי שמים, חובתו של היהודי לחונן עפרה של ארץ-ישראל, לבנות הריסותיה, וליושב שממותיה בצדק וביושר.

אשר לתקיעת השופר במוצאי יום הכיפורים ששימשה עיכה להגברת החיכוך בין יהודים לערבים ציין הרב, כי התקיעה היא חלק בלתי נפרד מתפילת יום הכיפורים, ואסור ליהודי להפסיק את הצום לפני שמיעת התקיעה. כאן גלשה החקירה לפדטים טכניים הנוגעים לשופר ולדרך השימוש בו. הוועדה רצתה לברר האם השופר מצוי באופן קבוע בכותל או שהוא במיוחד לצורך התקיעה⁹⁷. נראה כי בשאלות אלה חתרו לבידור השאלה אם בהתנהגות היהודים בכותל ביום הכיפורים היה משום הפרת הסטטוס-קוו. בתגובה על השאלה האחרונה קבע הרב כי בכל השנים בהם הוא מתגורר בארץ-ישראל, תוקעים בשופר ליד הכותל במוצאי יום הכיפורים, ומעולם לא ערער איש על כך. רוטנברג שאף הוא הופיע כעד בפני הוועדה, גם התייחס לנושא זה וציין כי פנה לנציב העליון והציע לקיים את התפילה כסידרה כולל תקיעת שופר, או לאסור כל גישה לכותל ביום הכיפורים כדי למנוע מהומות⁹⁸.

95. על פי דבריו של קולונל קיש: "...הרב קוק נענה להפצרות הסוכנות והופיע בפני ועדת החקירה במשרדה...". ראה פרוטוקול ישיבת הנהלת הוועד הלאומי, מתאריך כ"א בסיוון תר"צ, אצ"מ, J/101.

96. ספר ועדת החקירה (לעיל, הערה 94), עמ' 28.

97. שם, עמ' 31.

98. שם, עמ' 54.

הנציב השיב, שניתן להתפלל ליד הכותל אבל את התקיעה בשופר יש לקיים בבית כנסת סמוך. על כך הגיב רוטנברג, שעליו לבקש את חוות דעתו של הרב קוק. רוטנברג הציע בפני הרב את האפשרויות השונות, והדגיש בעדותו כי לא ניסה להשפיע על הרב בכיוון כלשהו. הרב שהחליט כי אחרי התפילה ילכו היהודים לבית כנסת סמוך ויתקעו בשופר טען, כי לחץ כזה מצד הממשלה לא נשמע מאות שנים. בעניין זה שיגרו הרבנים קוק ומאיר אגרת אל הנציב העליון צ'נסלור ובו מחאה חריפה על איסור התקיעה ביום הכיפורים⁹⁹. הפקודה החדשה פוגעת לדבריהם "...במנהג דתי המקודש בעמנו מדור לדור... עלבון כזה לרגשותנו הדתיים ולמסורתנו הדתיות, התערבות כזאת בעניינינו הדתיים הפנימיים אפשר למצא כדוגמתן אולי רק בימים האפלים של ימי הביניים...". הרב הוסיף כי לגזירת השופר אין כל אחיזה בטשטוש-קוו, ואילו לא היו קיימות נסיבות מיוחדות בשעה זו, היו היהודים דוחים גזירה זאת בדיוק כפי שבעבר התייצבו בכל מקום ובכל זמן נגד ניסיונות התנקשות בדתם ובקודשיהם. הוא גינה את מה שנראה בעיניו כשיתוף הפעולה שבין הערבים לאנגלים בעניין זה, והכריז כי הרבנות הראשית ליהודי ארץ-ישראל, היישוב העברי בארץ ועם ישראל בעולם כולו, לא ישלימו לעולם עם התעללות ברגשותיהם. הדברים הנוקבים סווגו בנימת התנצלות, "...יסלח נא הוד מעלתו על דברינו אשר הם מתפרצים מתוך מכאובי לבנו הנוראים מאוד...".

תגובה זאת היא אחת מהחריפות ביותר שיצאו מתחת ידיו של הרב קוק, אשר סירב להשלים עם פגיעה בנושא כה עקרוני. נכונותו לא לקיים את תקיעת השופר ברחבת הכותל אלא בבית כנסת סמוך, העידה כי היה נכון לפשרות מסוימות כדי לסייע להפגת המתח במשולש היחסים הפרובלמטי שנוצר בין יהודים, אנגלים וערבים בארץ-ישראל.

רוטנברג, שבהמשך עדותו הסביר מדוע להערכתו פנה הרב קוק דווקא אליו,

99. אורנשטיין (לעיל, הערה 68), עמ' 164, אגרת הרב קוק לצ'נסלור, מתאריך ט' בתשרי תר"צ. הציוטוטים להלן ממקור זה.

שען כי הרב קוק סבר בטעות שהמוסדות הלאומיים הסכימו לשינויים שנעשו על ידי הערבים ליד הכותל, ולהערכת הרב הוא (רוטנברג) עשוי לסייע במציאת פתרון נאות לבעיה. בתשובה על שאלה דומה שהופנתה לרב קוק הוא השיב, כי פנה לרוטנברג בראשית אוגוסט מאחר ומאז יום הכיפורים חלה הידרדרות ביחסים שבין יהודים לערבים. האחרונים הגבירו את התנכלויותיהם לציבור המתפללים ליד הכותל והוא חשש שבעקבות התפילות בכותל בטי' באב תפוצנה תקריות¹⁰⁰. הרב הדגיש בעדותו, כי בדרך כלל אינו מתכתב עם רוטנברג בענייני דת, אך עתה הוא מצא לנכון לפנות אליו כי רצה להפקיד את הטיפול בעניין בידי...אדם אשר ידעתיו כאיש שקט הרודף שלום תמיד. הוא נחשב לאדם בעל השפעה ורציתי לבקשו להשתמש בכל השפעתו כדי למנוע מהומות במקום הקדוש ההוא...¹⁰¹. ראוי לציין כי מראשית שנת תרפ"ט, מאז החלה התסיסה הלאומנית הערבית לתת אותותיה, קבע הרב את עמדותיו תוך התייעצות ותיאום עם גורמים יהודים דתיים וחילוניים כאחד. רבניה הראשיים של תל-אביב הרב עוזיאל והרב אהרונסון שעמיהם היה לו קשר מיוחד, גילו מעורבות עמוקה בעניין זה, ומדי פעם הגישו הערותיהם והצעותיהם לרב קוק¹⁰².

עדות הרב שלא אופיינה בגילויים מרעישים או במעמדים דרמאטיים זכתה להוקרה מרובה בקרב הציבור היהודי. דבריו נאמרו באיפוק ובתקיפות ושיקפו נאמנה את ההסכמה הלאומית בדבר הזיקה האמיצה של עם ישראל

100. דו"ח ועדת החקירה (לעיל, הערה 94), עמ' 31-39.

101. שם, שם.

102. ראה: אגרת הרב עוזיאל לרבנים הראשיים, מתאריך י"ב בחשוון תר"צ, את"א, 1026/49. הרב עוזיאל צירף תזכיר בתגובה למאמר שהתפרסם בעיתון הערבי "פלסטין" תחת הכותרת "השקר ועשרת הדברות"; וכן ראה שם, אגרת מג' בחשוון תר"צ מאת הרב אהרונסון לרב קוק בעניין פגישה משותפת של דבני תל-אביב והרב קוק עם הנציב העליון. ראוי לציין כי אחת ההצעות שהועלו במהלך שנת תרפ"ט היתה החלפת ה"ווקף" המוסלמי ליד הכותל ב"ווקף יהודי" באיזור סמוך. להצעה זאת לא היו סיכויים להתממש. ראה: דו"ח ועדת החקירה (לעיל, הערה 94), עמ' 71.

לכותל אחד, ואת הנכונות לפשרות מסוימות מפני דרכי שלום מאידך¹⁰³. עיתון "ההד" דיווח כי עדותו של הרב קוק עשתה רושם כביר על כל חוגי האומה העברית. וכי המנהיג היהודי שטראוס מארצות-הברית היה בין הראשונים שהביעו באופן טלגרפי את אהדתם לרב קוק, על שהיה נכון להעיד בפומבי¹⁰⁴. עיתון "התור" חלק שבחים לרב וציין כי דבריו שיקפו את האמת הדתית לאומית וכי לדעתו לא היה צורך להשריח את הרב קוק כדי לשמוע ממנו על יחסה של היהדות להקמת בית המקדש בירושלים, ומה הן שאיפותיה ותקוותיה של האומה הישראלית בארץ-ישראל¹⁰⁵. לדברי הכותב כל העדים היהודים שנחקרו על ידי הוועדה לאחר הרב קוק, שאבו אומץ מהופעתו ותשובותיהם היו חדורות יתר ביטחון עצמי וגאווה לאומית.

ועדת החקירה הבריטית בחנה אמנם בפירוט את נושא הכותל, אולם על פי הגדרת תפקידה דנה במכלול מגוון של נושאים המתייחסים ליחסי יהודים וערבים בארץ-ישראל, על כן הוקדשה לעניין הכותל רק תשומת לב חלקית של ועדת החקירה. ההכרה, לפיה השארת נושא הכותל ללא פתרון מוסכם על הצדדים היריבים, תותיר מוקד מחלוקת העלול לשוב ולעורר מעשי אלימות בין יהודים לערבים, הובילה להקמתה של ועדה בין-לאומית מיוחדת מטעם חבר הלאומים לקביעת מעמד הכותל וזכויות הערבים והיהודים במקום.

מלבד התזכירים המפורטים שהוגשו לוועדת הכותל הופיעו בפניה נציגים שונים ובכללם הרב קוק, שיחד עם הרבנים יעקב מאיר וחיים זוננפלד נטל

103. ראה: נתיבה, כ"ח בכסליו תרצ"ב. מאמרו של ר' גפני שציין, כי בהופעתו בפני ועדת שאו הוכיח הרב שעינו אינה צרה בערבים ובדאגתם למקומותיהם הקדושים ותרבותם.

104. ההד, טבת תר"צ. באותו גיליון דווח על אסיפת אגודת הרבנים באמריקה שטלגרפה אל הרב קוק את הדברים הבאים: "...האסיפה מביעה הערצה ושביעות דצון על עמדתו הנמרצת הנותנת כבוד לרבנות כל העולם". בהמשך צוטט עיתון "דבר", שגם הוא מצא לנכון להעיד כי היתה זאת עדות מיוחדת במינה.

105. התור, ג' בטבת תר"צ. העיתון מיום י"ח בכסליו תר"צ, דיווח על החלטות שקיבל המרכז של הסתדרות ה"מזרחי" בארץ-ישראל, שאחת מהן ציינה "...בהכרה ובהערצה את עמדת ראש הרבנים... קוק... על קדשו את השם ברבים... לפני ועדת החקירה...".

חלק פעיל בהכוונת השיעונים של נציגי הציבור היהודי¹⁰⁶. ועדת הכותל נתקשתה במילוי תפקידה עקב הפער בין עמדות הצדדים היריבים. משהועלתה במהלך הדיונים הצעה שנתמכה על ידי חלק מההנהגה היהודית להכיר עקרונית בזכות הבעלות של הערבים על הכותל ובתמורה תוכר זכות היהודים להתפלל ולקיים את טקסייהם במקום, התנגד לכך הרב בכל תוקף ומחה נגד הצעה זאת¹⁰⁷. כבר נתברר כי הרב גילה נכונות לפשרות מסוימות בנושא התפילה ליד הכותל, והפגין סובלנות ואיפוק בהתבטאויותיו כלפי הערבים, אולם נראה כי להערכתו בהצעה זו הרחיקו היהודים לכת בנכונותם לפשרות וויתורים¹⁰⁸. הוא לא ראה עצמו מוסמך לוותר על מקום שהיה שרוי לדעתו "בבעלות אלוקית"¹⁰⁹ ולא האמין כי ויתור זה, בו ראה דיפיון דוח, יחולל תמורה בקרב הערבים ביחס למעמד היהודים בכותל. הצעה נוספת להראעת הרוחות שעלתה על הפרק וזכתה להסכמת חלק מן ההנהגה היהודית, אולם נפטלה על הסף על ידי הרב קוק היתה הפסקה זמנית של הביקורים והתפילות ליד הכותל. להערכתו נקישת צעד כזה ולו זמנית, עכולה ליצור

106. הוועדה הוקמה בחודש מאי 1930, ראה על כך ועל חלקו של הרב קוק בהצגת עמדת היהדות והציבור היהודי במאורעות תרפ"ט במאמרו של שרביט (לעיל, הערה 93) וראה: ברלין, מוולוז'ין עד ירושלים (לעיל, פרק ב, הערה 113); עמ' 20-21. הרב בר-איקן מספר כי זימן פגישה בלתי רשמית בין הרב קוק לבין יו"ר הוועדה.

107. לשלושה באלול (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' קב; שרביט (לעיל, הערה 93), עמ' קעג; על עמדתו של הרב בעניין הצעות שונות שהוצעו ביחס למעמד הכותל, ראה: שבחי הראי"ה (לעיל, פרק א, הערה 1), עמ' רכז-רמא.

108. בתזכיר משותף שהגישו נציגי היהודים לוועדת הכותל נאמר כי היהודים אינם תובעים להם זכות בעלות על הכותל אלא חופש תפילה על ידו. בכך לא הוכרה זכות הבעלות הערבית, אולם היה ויתור על בעלות יהודית (ראה שרביט, שם, עמ' קע).

109. שרביט, שם, עמ' קעג, על פי עדותו של הרב צ"י קוק (היה נוסח מתוקן על פי הצעת הרב ח"י זוננפלד לפיו נאמר "לעת עתה אין היהודים תובעים בעלות על הכותל". ולדברי קולונל קיש השלים קוק עם נוסח זה. ראה שם, עמ' קעד, הערה 44). הצעה נוספת שעלתה על הפרק בהנהלת הוועד הלאומי ונדחתה על הסף על ידי כל חברי הנהלת הוועד-הלאומי היתה הימנעות ארעית מתפילה ליד הכותל. ראה: פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי מתאריך 27.10.29, אצ"מ, J/101.

את הרושם המוטעה בקרב שונאי ישראל שהנה נתרופפה אחיזתם של היהודים בירושלים¹¹⁰. המצב המעורער חייב דווקא הצגת עמדה שתחשוף את נחישות הדעת של הציבור היהודי ביחס לירושלים.

למעשה לא הועילו כל נוסחות הפשרה שהציעו היהודים. הצדדים לעימות לא הגיעו לכלל עמדה מוסכמת, והוועדה הגישה את המלצותיה מבלי שהביאה להסדר ביניהם. בהסתמך על המלצות ועדת הכותל קבעו הבריטים כי הכותל וסביבתו שייכים לערבים, אולם ליהודים תהיה זכות להתפלל לידו. נאסר על היהודים להביא כסאות וספסלים לכותל, נאסרה הקמת מחיצה בין גברים לנשים, וכן נאסרה תקיעת שופר בכותל. בקשר להחלטה זאת נתקיימו דיונים בבית הרב קוק בט"ז באב תרצ"א והוחלט על הבעת הסתייגות הרבנות הראשית מן ההחלטה הבריטית¹¹¹, ועל פגישה בעניין זה בין הרב קוק לבין נציגי הממשל הבריטי. הדיונים סביב נושא הכותל גלשו לעתים להצעות גרושסקיות ואבסורדיות שלא קידמו את המשא ומתן¹¹².

כל הצדדים למאבק היטיבו להבין את הסמכויות הכרוכה במאבק על הכותל. כניעה מצד היהודים בנושא זה עלולה היתה להתפרש כאות להתרופפות אמונתם של היהודים בצדקת המפעל הציוני. מאידך כל מגמה פשרנית מצד הערבים ניתן היה לפרשה כתולדה של עמדה יהודית תקיפה הנושאת פרי. לפיכך המשיכו שני הצדדים להתבצר בעמדותיהם ועל רקע זה לא הפתיעה העובדה שגם בעתיד המשיך הכותל להיות מוקד תסיסה¹¹³.

110. נתיבה, אי בחשוון תר"צ. הוועד הכלומי גם דחה הצעה זאת. ראה: פרוטוקול הנהלת הוועד הכלומי מתאריך 27.10.29, אצ"מ, J/101.

111. אורנשטיין (לעיל, הערה 68) עמ' 24-25, 28-29, 31.

112. שם, עמ' 41, 47.

113. שרביט (לעיל, הערה 93), עמ' קעה; י' אחימאיר, ש' שצקי, הננו טיקריקים, עדויות ומסמכים על "בדית הבריונים", תל-אביב תשל"ח, עמ' 182.

חברון

הכותל לא היה הנושא היחיד שהירבה להעסיק את הרב ושהיו לו השלכות על היחסים שבין יהודים וערבים. תשומת לב מרובה הקדיש גם לנושא יישובה של העיר חברון. מלכתחילה, כשדן בנושא זה, לא עסק בו כבעיה השנויה במחלוקת בין יהודים וערבים. הוא כלל לא דאג בהתיישובת יהודים בחברון גורם העלול ללבות יצרים לאומיים. כדידו היה ברור מאילו שזכותו של יהודי להתגורר בחברון כבירושלים וכבכל מקום אחר בארץ-ישראל. לכן היה מאוכזב בראשית שנות העשרים מיישובה היהודי המדולדל של חברון. בתשרי תרפ"ג, לאחר ביקור שערך בחברון, פירסם גילוי דעת בנושא יישובה היהודי של חברון שנשא את הכותרת "עיר האבות"¹¹⁴. בדבריו תקף בחריפות את הזנחת יישובה של חברון: "...מנהמת ליבי צעקתי, איה הם כל עסקנינו הציבוריים, איה הם הבונים מכל המוסדות שלנו, מדוע הכל עזבו את העיר בית קבורות אבותינו הקדושים, ועיר המטרופולין הראשונה שלנו...". בהמשך ציין, כי לא די בכך שיהודים לא ביצרו את מעמדם בעיר הזאת, גם את המעט הקיים זונחים ומניחים ליפול למשואות. הצעתו היתה כי המוסדות העוסקים בדכישת קרקע במקומות שונים יגאלו חבלי אדמה המצויים למכביר בחברון ובנותיה. הוא הביע תמיהתו מדוע לא קבעו יתד בעיר שמלבד כל סגולותיה, נודעת חשיבות פוליטית לעצם הנוכחות בה.

באותם ימים של סתיו תרפ"ג היתה תקופת רגיעה ביחסי יהודים וערבים, ואולי מציאות זאת היתה הבסיס לקביעתו הבלתי מוכחת של הרב לפיה יש בידיו מקורות המעידים "...כי הערבים יושבי חברון בכלל הם אנשים נוחים ושקטים, והרבה מהם מכירים את הברכה העתידה לבא על הארץ הקדושה לכל יושביה על ידי התרבותו של היישוב היהודי בתוכה...". להערכתו האופטימית של הרב, לכשיבחינו ערביי חברון בתועלת שניתן להפיק משכניהם היהודים יתווספו "גם הם לאוהבנו מקרב שכנינו יושבי הארץ".

114. קול יעקב, י"ד בתשרי תרפ"ג; המזרחי, ד' בחשוון תרפ"ג. הציטוטים להלן ממקור זה.

בגילוי הדעת הנ"ל האיץ הרב בישיבות להעלות את תרומתן לפיתוחה של חברון ולהקים בה "ישיבה הגונה". ראוי לדעתו לשקם את היישוב בחברון ולהרחיבו בדיוק כפי שהתרחב והתבצר מעמדו של היישוב הישן בירושלים. בנוסף לכך האיץ בעסקני היישוב להקים בחברון בית חולים, בית יתומים ומושב זקנים, וכל אלו יוקמו כסניפים למוסדות הקיימים בירושלים. הרב טווה איפוא תכנית-אב בעלת מעוף להתיישבות יהודית מסועפת בחברון. דבריו עוררו הדים ותגובות בעיקר בציבור הדתי שגילה נכונות עקרונית להיענות לאתגר שהציג הרב¹¹⁵.

בהתכנסות ראשי ישיבות ומוסדות בירושלים שזומנה להתייעצות בעניין זה הוחלט, כי כל ישיבה תשלח כמה מתלמידיה להתיישבות בחברון כדי לכוון במקום ישיבה. לאלה שיועברו יוענק תמריץ כספי נוסף למשכורת החודשית שיקבלו מישיבותיהם. כשתתפתח הישיבה שתיווסד בכוחות משותפים של כמה ישיבות היא תעמוד ברשות עצמה¹¹⁶. חשיבות פנייתו של הרב בנושא זה היתה בעצם העלאת הנושא לתודעת הציבור. מכאן ואילך זכה הנושא לתאוצה, וחברון גם אם לא הפכה לעיר ואם בישראל, חל שיפור ניכר במעמד הקהילה היהודית בה. חזון הישיבה קדם עור וגידים, ואמנם נוסדה בחברון ישיבה ששמה הלך לפנייה¹¹⁷.

התפתחותה של הקהילה היהודית בחברון הגיעה לקיצה הטראגי במאורעות תרפ"ט, אשר המיטו חורבן על הקהילה היהודית ומוסדותיה, שלא התאוששו מהמכה שניהתה עליהם. מלבד ההרג הרב שהיה בעיר בלטה במקום זה אכזריותם של הפורעים שהתעללו בחיים ובמתים כאחד. למרות ההלם שפקד את הרב נוכח הזוועות, לא נשתנתה עמדתו העקרונית ביחס לחברון. זמן מה לאחר הפרעות הוא מצא לנכון להכריז באזכרה לזכר הרוגי חברון כי

=====

115. ראה: קול יעקב, כ"ח בתשרי תרפ"ג.

116. שם, כ"ה בכסליו תרפ"ג.

117. על התפתחות הישיבה ויתר מוסדות הדת בחברון בתקופה הנדונה ראה: ע"אבישר, ספר חברון, ירושלים תש"כ, עמ' 199.

"...השאיפה לבנינה חקוקים על לוח לבנו... האזכרה הזאת... משרתה להביא את... הרגשות התוססים בלבנו גם לידי פעולה מעשית לשם בנין חברון והקמת הריסותיה..."¹¹⁸. לאחר שפירט את מכלול מעלותיה הריסותיות-דתיות של חברון הגיע למסקנה חד-משמעית שיש לשוב ולקום את הריסות הקהילה היהודית. אלא, שהפעם האופטימיות בה חזה בשנת תרפ"ג את היחסים התקינים והידידותיים בין ערבים ליהודים, נתחלפה בנימת חשש, לפיכך הוסיף שראוי לתכנן את המהלכים הבאים בחברון בזהירות, וחזקה על העסקנים החפצים בחידוש קהילת חברון שידעו כיצד לכלכל את מעשיהם. בשוללי רעיון שיקומה של חברון נזף קשות: "...מי שמרפה את ידי הבונים בשענות של בלימה, מי שלועג ואומר מה היהודים האומללים האלה עושים, מי שאינו עוזר להקמת חברון, הוא שולח יד בשורשיות של אומתינו ועתיד הוא ליתן את הדין...". בהתייחסו לערבים קבע: "...אם פושעים ורשעים גמלו לנו דעה תחת טובה אין לנו אלא תשובה נצחת, חברון היהודית תשוב ותבנה אי"ה לכבוד ולתפארת..."¹¹⁹. הרב לא הותיר מקום לספק בדבר השקפתו על חיוניות ההתיישבות היהודית בחברון. דברים ברוח דומה ובאותו התוקף לא שמענו מפיו לגבי נקודות יישוב אחרות שנפגעו. נראה כי משקלו של הגורם הדתי בטיעונו של הרב ביחס לחברון היה מכריע, ובעניין זה סבר שראוי להתמודד עם הערבים למרות הסיכונים הטמונים בכך. בניגוד לעבר, לא היה הפעם הד מעשי לקריאתו וחברון היהודית נותרה בחורבנה¹²⁰. בהקשר זה עולה השאלה האם הרב שנרתע מפני פרובוקציות שונות של יהודים, כגון הפגנות ליד הכותל, לא חשש

118. מאמרי הראי"ה, ב' (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 461-462. הציטוטים להלן ממקור זה.

119. בהזדמנויות בהן נשא הרב הספד אישי על חללי הפרעות היו דבריו על הפורעים קשים ביותר. בדברי הספד לר' זלמן שך שנהרג במוצא, הגדיר את הפורעים "...עם עמורה הרגוהו באכזריות רצח הראויה לפראי אדם, הגרועים מכל החיות הרעות והטורפות למיניהן...". בהמשך הגדירם "...רוצחים הנבלים הבזויים חלאת המין האנושי ותועבת כל נפש ישרה...". (מאמרי הראי"ה, שם, עמ' 376-377).

שהתיישבות יהודית מחודשת בחברון עלולה להתפרש בעיני חלק מתושביה המוסלמים כמעשה פרובוקטיבי? אין על כך תשובה חד-משמעית, אולם מניתוח כלל דברי הרב ביחס לפרעות משתמע שלווה עיקרים.

א. הערכתו הבטיסית היתה - וזו כנראה לא נשתנתה בעקבות הפרעות - שיהודים וערבים מסוגלים לחיות במשותף בארץ-ישראל.

ב. הפורעים הם מיעוט שניתן היה להתגבר עליו אילו היה מימשל ראוי לשמו בארץ.

ג. קיימים נושאים עקרוניים - וכפי הנראה יישובה היהודי של חברון הוא אחד מהם - שעליהם אין להתפשר.

התשובה לפרעות לדעת הרב, אינה נשישת יישוב ואינה כניעה לפורעים, כי אם ליהפך בנייה מחודשת ומחוזקת¹²⁰.

ההתיישבות בארץ-ישראל, הן על ידי רכישת קרקעות והן באמצעות הקמת יישובים, היתה גורם שהמביע את חותמו על מערכת יחסי יהודים וערבים בארץ-ישראל מאז תקופת העלייה הראשונה, והרב נדרש לו גם מצדו העקרוני. באופן ישיר וחד-משמעי התייחס לנושא זה במאמר שפירסם בעיתונות בשנת תר"צ, ובו קבע כי כל התמורות שפקדו את ארץ-ישראל מבחינה צבאית ומבחינת העברת הבעלויות על הקרקע באמצעות רכישת אדמות

120. נסיונות פעולה היו. ההד, שבת תרצ"ד, דיווח על הקמת ועד למען חברון, ובחירת אפוסטרופסים לקהילת חברון. (האפוסטרופסים שנבחרו היו הרב קוק, אוטישקין, י"ל ילין, פ' רופנברג וד"ר י"ל לוי); דאח בעניין זה גם מכתביו של הרב סלונים להנהלה הציונית, התור, י"א בכסליו תר"צ, וכן שם, י"ז בשבת תר"צ. תזכיר בנושא זה הוגש לנציב העליון (נשלח על ידי הוועד למען חברון שנבחר מבין פליטי העיר). וראה גם בהתור, ט"ז בחשוון תר"צ, הצעת תכנית מפורשת לשיקום היישוב היהודי בחברון שהוגשה על ידי הוועד למען חברון.

121. מאמרי הראי"ה (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 462. כדוגמה לדרך הראויה לחלוצי ישראל, הביא הרב את הדמות התנ"כית של כלב בן-יפונה, שבשעה שכל חבריו המדרגים גילו מזרח לב וחששו לקום לרשת את הארץ, העז כלב ואמר "עלה נעלה וירשנו אותה..." (במדבר, יג ל) ומשום כך נפלה חברון בחלקו. היהודים העוסקים בבניין הארץ זקוקים לאמונה ותעוזה שבהיעדרן קשה יהיה לבסס את החזון הנרקם בארץ-ישראל. ובעניין זה דאח גם דרשנותו על הפסוק "תולה ארץ על בלימה" ושיוכו לפרשת חברון ובניין הארץ (שם, עמ' 461).

לא הפקיעו את זכויות העם היהודי על אדמתו. רק מכיוון שהעם היהודי הוא "...גוי-צדיק... ועושה צדקה וחסד עם כל יחיד ועם כל אומה ולשון משום כך הוא שואף שגם כבושיו ההכרחיים יהיו בדרך של צדקה ואמונה..."¹²². עם ישראל כובש עתה את ארץ-ישראל לא בחיל ולא בהרב כי אם בדרך של שלום, ומשלם במיטב כספו בעד כל שעל אדמה, אף על פי שמעולם לא פקעה זכותו על אדמה זאת.

על רקע אירועי שנת תרפ"ט ותולדותיהם מעורדת עניין פיסקה באותו מאמר שעל-פיה כיבוש בדרך הבניין, הכסף והשלום נעשה רק "במקום שאפשר" לפעול בצורה זאת, ובמקום שמן הנמנע להשתמש בצורת קניין זאת, החרב באה למלא את מקומו של קניין הכסף. למרות עתוי הדברים, נראה לי כי מן הקונטקסט בו הם נאמרו, לא ניתן להסיק על כוונת הרב לדמוז שמן הראוי לבחון את יישומה של האופציה ה"צבאית".

לסיכום נושא זה עלינו לחזור לנקודת המוצא ולקבוע, כי למעשה לא היתה לרב מדיניות מוגדרת ושיטתית ביחס לערבים. הוא מעולם לא בחן באופן עיוני ומעמיק תחום זה. עם זאת בהסתמך על החומר שנדון לעיל, ניתן לקבוע כמה מאפיינים כלליים בהתייחסותו לשאלה הנדונה.

א. יחסו הבסיסי לערבי, כלכל נכרי, היה יחס כבוד והוקרה שנובע מההשקפה כי האדם באשר הוא נברא בצלם אלוקים¹²³.

ב. הוא ראה באוכלוסיה הערבית גורם העשוי לסייע בפתרון בעיות הלכתיות הנובעות מקיום חיי כלכלה מסועפים בחברה היהודית. לדוגמה, פתרון בעיות עבודה בשבתות ובשנות שמיטה.

ג. מחמת הרגישות היתירה ביחסי יהודים וערבים הוא תבע להימנע מהתבטאויות קנטרניות וממעשים פרובוקטיביים כלפי הערבים. בהגשמת

122. ההד, סיוון תר"צ; מאמרי הראי"ה, א (לעיל, פרק ג, הערה 68), עמ' 252-253.

123. קוק, ערפילי שוהר (לעיל, פרק ד, הערה 12), עמ' לא. הרב כתב שם בין היתר "...אני אוהב את הכל, אינני יכול שלא לאהוב את כל הבדיות...".

היעדים הלאומיים של עם ישראל בארץ-ישראל ראה חובה דתית שיש לבצעה גם אם הערבים מתייחסים לעשייה הציונית בארץ-ישראל כאל פעולה פרובקטיבית ומתנכלים לה.

ד. בנסיבות מסוימות הוא היה נכון לגלות פשרנות טקטית, כדי להימנע מחיכוך מיותר עם הערבים.

ה. הוא תמך ללא סייג ברכישת קרקעות ובהתיישבות נרחבת בארץ-ישראל. במפעל ההתיישבות ראה "...עיקר גדול בעיקרי התורה ויסודי האמונה..."¹²⁴. את פעילותה של הקרן הקיימת לישראל בגאולת הקרקע הגדיר "...כפעולה דתית על פי התורה..."¹²⁵.

ו. הרב ראה בערבים שכנים שראוי וניתן להיות עמם תוך שיתוף פעולה וידידות. חרף הפרעות שערערו במידה ידועה את תקוותיו לשיתוף פעולה עם הערבים, דבק עדיין באפשרות של דו קיום מכובד עם הערבים.

124. מאמרי הראי"ה, ב (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 537. ציטוט זה הוא חלק ממאמר מקיף המהווה תשובה לשאלה שנשאל הרב, האם רכישת קרקעות על ידי יהודים בארץ-ישראל וההתיישבות בה הן מצווה. ראה התשובה בשלמותה, שם, עמ' 524-537. מפאת חשיבות העניין, וכדי לא להותיר שמץ ספק בלב השואל האריך הרב בתשובתו.

125. שם, עמ' 537.

מוקדי עשייה

בתחום החינוך והרוח

הישיבה המרכזית - חזון פרוגרמה ומציאות

בבואנו לדון בנושא הישיבה - כביתר יוזמותיו של הרב - כגון, "דגל ירושלים" ו"הרבנות הראשית" ראוי להדגיש את המעוף הרחב שבו הצטיינו תכניותיו. מעולם לא דן בקטנות, הזיונותיו היו בלתי שיגרתיים, ומסביב ליסודות ריאליים טווה הגיגים שהפליגו אל מרחבי האוטופיה. במונחים מסוימים - בדומה להרצל באלטנווילנד - הגה הרב חזון לכל פרטיו ודקדוקיו מבלי שטרח לבחון את אפשרות יישומו. הוא האמין בחיוניותו של האידיאל ובדינמיקה של החזון. תחושה אינטואיטיבית עמוקה ניצבה מאחורי אמונתו ביכולת האדם לשנות סדרי בראשית, ומרץ בלתי נדלה גילה בבואו להגשים את חזונו. האמרה "אם תרצו אין זו אגדה" עשויה להכנס חלק ניכר מתכניותיו של הרב, שבמבט ראשון נדמה כי מציאות ודמיון שימשו בהן בערבוביה.

בתנופה הנועזת שהעניק לתכניותיו היה גלום חלק מקסם פעילותו, אולם בה גם היה טמון הגרעין לחלק מכשלונותיו כאיש מעשה. להלן נתאר את התפתחות הרעיון של הישיבה ואת שלבי הגשמתו תוך ניסיון לעמוד על הפער שבין החזון למציאות.

אחת המשימות החשובות אותן הועיד הרב לתנועת "דגל ירושלים" היתה הקמת ישיבה מרכזית בירושלים. כוונתו לא היתה להוסיף עוד מוסד תורני על עשרות בתי המדרש והישיבות שבעיר, אלא ליצור חידוש בנופה התורני של ארץ-ישראל. הגיגים בדבר שינויים בסדרי הלימוד השיגרתיים בישיבה, רחשו בלבו מזה עשרות שנים. עוד בתקופת כהונתו כרב בעיירה בויסק הכין מיוזמת לימודים חדשנית לישיבות¹²⁶. עם בואו לארץ-ישראל בשנת תרס"ד, שקד על ייסוד ישיבה מרכזית ביפו שהתאפיינה בתכנית לימודיה

126. דאה רבינר (לעיל, פרק א, הערה 25), עמ' סג-סז.

הייחודיות¹²⁷. מטעמים רבים רישומה של זו לא ניכר, ועם יציאתו של הרב את הארץ בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה חדלה למעשה מלהתקיים. הרעיון שב ועלה על הפרק עם כינונה של תנועת "דגל ירושלים". בפרוגרמה של "הדגל", בה שודטשו בקווים כלליים יעדיה של התנועה, נועד מקום מרכזי ל"הדגל", שהוגדרה "...כשיבה עולמית גדולה ונהדרה..."¹²⁸. בשלב זה לא צוינה תכנית הלימודים בשיבה, רק נאמר כי נושא זה ייקבע על ידי קבוצה של גאוני הדור באסיפה מיוחדת של "...הכוחות היותר חשובים בתורה ובצדקות ובחכמה בישראל..."

לשיבה העולמית שתשוכן בבניין "...גדול ומהודר בכבודו..." יהיו במידת האפשר סניפים ביתר ערי הקודש ובמושבות, ותלמידיה יהיו המחוננים שבצעירי ארץ-ישראל וקהילות הגולה. לצד הישיבה יפעל מכון בו ירוכזו גדולי תורה אשר ימקדו את פעילותם בחידושי תורה ובפירסומם. כתב עת תורני קבוע ייצא לאור על ידי הישיבה והוא יופץ בין חכמי ישראל שבארץ ובגולה.

הנקודות המרכזיות הטעונות הבהרה, ביחס להקמת הישיבה הן כדלקמן :

- א. במה נשתנתה ישיבה זאת מכל יתר הישיבות?
- ב. האם אין בתכנית הלימודים המוצעת משום חידוש העכול לקומם גורמים שמרניים וקיצוניים בציבור החרדי?
- ג. האם אין בעצם הקמת הישיבה בירושלים משום קריאת תגר על המימסד הישיבתי הקיים?
- ד. מהו הצידוק להשקעת משאבים ניכרים בשיבה חדשה, שעה ששאר הישיבות היו נתונות במצוקה כלכלית מתמדת.

כדי להרגיע את החוששים לגורלן של הישיבות הוותיקות פירסם הרב הבהרה מיוחדת ובה הדגיש את ערכן המיוחד של הישיבות הקיימות בירושלים.

127. אבנרי (לעיל, פרק א, הערה 31), עמ' 191-195.

128. אגרות, ג, עמ' קעט. התכנית פורסמה בשנת תרע"ח. המובאות להלן ממקור זה.

"...אוצרות קודש הן לנו, הרבה גדולי תורה גאונים וצדיקים... נתנו לנו הישיבות הלכו, ועלינו החובה להגדילן ולהאדירן, להוסיף להן עוצמה ולפאר את כבודן..."¹²⁹. ברם, ישיבות אלה מיוחדות לבני ירושלים וארץ-ישראל, בעוד שהישיבה העולמית נועדה להיות אבן שואבת ליהודי כל התפוצות ומרכז דתי ורוחני לבני הגולה, שלאחר השתלמזת בישיבה יחזרו לקהילותיהם וישמשו כעמודי התווך התורניים והלאומיים במקומות מושבותיהם. מלבד זאת הישיבות הוותיקות הן מקום לימוד, בעיקר לאכה החפצים לקבוע עצמם באהלה של תורה לכל ימי חייהם, בעוד שהישיבה העולמית תהיה "...למקום הקבוץ של כל הכוחות הצעירים מפזורי הגולה או מבני ארץ-ישראל אשר ירצו באביב ימיהם להשתלם במשך איזה שנים בלימודים בתוך הישיבה העולמית..."¹³⁰. ואחרי כן לפנות איש איש לעיסוקו. רק קבוצה מצומצמת תיוותר בישיבה לתקופת זמן בלתי מוגבלת. בדברים אלה היה בעיקר מס שפתיים לישיבות הגדולות. ההבדלים שמנה הרב בין ישיבתו לבין שאר הישיבות היו טכניים, והם נועדו להרגיע את אלה שחששו מפני מפנה מהותי בדרכן של הישיבות בארץ-ישראל. מאידך, ספק אם היה בשינוי שמנה הרב כדי להצדיק את הקמת המוסד החדש, שהרי תכמידים מחוץ לארץ למדו גם ביתר הישיבות, ורק חלק מהם קבע את משכנו בישיבה לשנים ארוכות. בפניותיו לציבור הרחב בנושא הישיבה, בדומה לפניותיו בנושאים מרכזיים אחרים כגון: "דגל ירושלים" והרבנות הראשית, נאלץ הרב לתמרן דרכו בזהירות, ולפרסם גילויי דעת שלעיתים הדגישו פן אחד בהשקפתו ולעיתים פן אחר. עובדה זאת עלולה היתה ליצור רושם כי לעיתים נעדר עקביות במהלכיו. למעשה עמדו בדיון זה היתה ברורה, אלא שבעטייה של המציאות החברתית והפוליטית נאלץ לעיתים לכסות טפה מדעותיו ולהדגיש את אותם חלקים בתכניתו העשויים להתקבל על דעת הציבור שגישתו לכל חידוש היתה ביקורתית מלכתחילה. הבהרת הרב שבאה כתוספת לגילוי דעת

129. שם, עמ' ר; אגרות, ד, עמ' קכד, קכה.

130. אגרות, ה, שם, וכן עמ' רכב.

בנושא "דגל ירושלים" הודיעה מעט מהפרופיל של הישיבה כפי שגובש במסמך ה"דגל". בגילוי הדעת דובר על מדורי הלימוד המגוונים שיהיו בישיבה, ועל כך שהישיבה תגיע למדרגה כזאת של התפתחות בתורה וחכמת ישראל "...עד אשר עולמנו הישראלי, וגם העולם הנוכחי הבלתי ישראלי ידע שהמקום המיוחד להשיג ברורים מיוסדים, על השאלות היותר עיקריות בחכמת התורה והאמונה, וכל מה שהוא נכלל בחכמת ישראל בתוכן היותר עמוק ורחב... שהמרכז הזה הוא הישיבה בירושלים...". מדברים אלה עלוכה היתה להשתמע נימה של התנשאות כלפי יתר הישיבות. ברם, מדברי הרב במקורות שונים משתמע שלא מדובר בעליונותה של ישיבה זאת על פני ישיבות אחרות, אלא במגמות שונות. הישיבות הישנות מתפקדות כהלכה על פי הגדרת היעדים שהציבו להן ראשיהן. הישיבה המרכזית לא תיפול מהן ברמתה, אלא שמסלול הלימודים בה יהיה שונה. לפיכך, לא יהיה מקום לתחרות עם המוסדות הקיימים, שכן לישיבה החדשה יגיעו רק אותם תלמידים המעוניינים בדרך לימוד שאינה מקובלת בישיבות הרגילות. מעניינת בפני עצמה מחשבת הרב בדבר הישיבה כמקור לידיע על היהדות עבור הגויים. ישיבה כ"אור לגויים" במובן אליו התכוון הרב, ודאי לא נחשבה כאחת ממטרות שאר הישיבות.

נושא מיקומה של הישיבה אף הוא מעורר עניין. כשייסד הרב ישיבה מרכזית בעת כהונתו כרבה של יפו והמושבות, הדגיש כי מקומה של הישיבה ביפו ולא בירושלים. הטעמים שמונה אז לכך היו כדלקמן:

א. בירושלים לא בולטת הידרדרות היהדות הנאמנה כפי שהיא בולטת ביישוב החדש.

ב. הטיפול של בן הישיבה הירושלמי לא ניתן לעיצוב מחודש, ללא ערעור יסודות חינוכיים המקובלים ביישוב הישן¹³¹.

131. שם, עמ' קצו, קצז.

132. אגרות, א, עמ' קפה.

ג. בירושלים עכולה להיווצר תחרות בין המוסד החדש לשיבות הקיימות¹³³.

ד. ישיבות ירושלים מעונות תיקונים, אלא שהשינוי חייב להתחולל ראשית ביפו, וכאשר יצליח ניתן יהיה לשקול את יישומו גם מחוץ לגבולות היישוב החדש¹³⁴.

ה. הרב כיהן כרב ביפו, ועליו היה לדאוג לביסוס חיי הדת והרוח ביישוב החדש.

ו. ביפו יתאפשר לתלמידי הישיבה לחוש בדופק החיים של היישוב החדש, עובדה שתקל על התאקלמותם והשפעתם בקרב ציבור זה.

ענה, משדן מחדש ברעיון הישיבה, ראה לכתחילה ביבנה את המקום הראוי לשיכונה¹³⁵. יבנה היתה מחד, מחוץ לתחום היישוב הישן, ומאידך חפף עליה הוד קדושת קדומים. יבנה שהיתה בעבר סמל לתחיה מחודשת בחיי האומה, השתלבה בחזון הגאולה, שפעמיו הדהדו בעוצמה רבה בתודעת הרב. לכך ניתן להוסיף גם את הגורמים שהניעוהו בעבר להימנע מייסוד ישיבה בירושלים. מה גרם איפוא לגניזת רעיון "יבנה וחכמיה" במתכונת מחודשת נוסח הרב קוק? ההיתה זו תגובתם הצוננת של מנהיגי התנועה הציונית בפניהם הוצג הרעיון, או שמא בשיקול מעמיק וריאלי יותר פג קסמה של יבנה בעיני הרב, שיחד לשינוי המקום רק הערות אגב, שספק אם הן חושפות את כל המניעים לשינוי. באחת מאגדותיו ציין כי חשב על יבנה "...אבל אם מצד האנשים העולמיים יתייסדו בירושלים עצמה כנויות לחכמות חול, חושב אני שאין אנו רשאים לרכז את היסוד היותר איתן של גדולתה של תורה במקום אחד, אפילו אם יהיה חביב כמו יבנה..."¹³⁶.

133. שם, עמ' קצו

134. שם, עמ' קפח.

135. אגרת הרב קוק לסוקולוב וויצמן, מתאריך י"ח בכסליו תרע"ח, אצ"מ, Z4/106/20. רעיון "יבנה" עלה בכתביו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. ראה: אגרות, ב, עמ' קטו-קכז. הוא הציע ליסד ביבנה מושבה קטנה, ולהקים בה ישיבה.

136. אגרות, ג, עמ' דא.

על פי הדברים האמורים לעיל, חששותיו של הרב מפני התגברות החינוך החילוני הם שהניעוהו לשינוי המקום. הקמתם של מכוני לימוד גבוהים או אוניברסיטה עברית בירושלים מצריכים קיום אלטרנטיבה נאותה בתחום החינוך הדתי, ואלטרנטיבה כזאת, תהא דק הישיבה החדשה. בפנייתו לאחד האישים בבקשה לסייע בהנחת התשתית לישיבה ציין הרב: "...אי אפשר לנו לסבול שטף של צעירים מחונכים בחינוך תרבותי חילוני שטוף מכל עברים בירושלים ומהצעירים המיוחדים לגדלות התורה, תלמידי הישיבות הגדולות לא יבואו אלינו בהמוניהם..."¹³⁷. הקמת הישיבה היא אחד האמצעים "...לעמוד בפני נחשולי הזמן של התרבות החילונית..."¹³⁸. הישיבה היא "...נקודת ההצלה למצבה של התחיה הלאומית שלנו, שלא תבלע בגלי החילוניות המקיפים אותה מסביב..."¹³⁹.

דעיון ההתמודדות עם מגמות החינוך ביישוב החדש עבר כחוט השני לכל אורך פעילותו של הרב בארץ-ישראל. תמיכתו בבית הספר הדתי לאומי "תחכמוני" הוזנה במידה רבה מעצם קיומה של גימנסיה הרצליה¹⁴⁰. הניסיון להכחות מחוד סכנתו של החינוך הלאומי חילוני היה שקול בעיניו לא פחות מן המאבק במוסדות החינוך של המיסיון¹⁴¹, ועל רקע זה ניתן להבין את השינוי במיקומה של הישיבה המרכזית. השינוי היה כרוך בקשיים פוטנציאליים בלתי מבוטלים שעלולים היו להערים אנשי היישוב

137. שם, עמ' רכה.

138. שם, שם. וכן ראה דברים מפורשים של הרב על האוניברסיטה: "...הישיבה המרכזית... שתקבץ... בחירי הכשרון... כדי שתהיה לנו צעירות... שתהיה ראוי להכריע את כף הקודש לעומת הצעירות החילונית שכבר ישנה, ושעוד עתידה להתרחב על ידי האוניברסיטה..." (שם, עמ' רכו) וכן שם, עמ' רכב. דברים ברוח דומה פירסם הרב מעל דפי "המזרחי" בי"ב באכול תרפ"א.

139. אגרות, ד, עמ' קלו.

140. אבנרי (לעיל, פרק א, הערה 31).

141. ראה: מוריה, כ"ה בתמוז תרע"א.

הישן¹⁴², אולם נראה כי הרב היה נכון ליטול על עצמו סיכונים אלה ובלבד שלא להותיר את החינוך הלאומי החילוני הגבוה, כלל מענה. שעה שמחד התבסס החינוך הלאומי - החילוני בארץ-ישראל, ומאידך חלה נסיגה במעמדו של החינוך התורני, הוא השתדל, אם לא לשוב ולהעניק לחינוך הדתי את מעמד הבכורה, לפחות לשמור על איזון בין קודש לחול. אפשרות האיזון הרוחני היתה כרוכה לדעתו לא בפתרונות טכניים של הצבת מוסד כנגד מוסד, אלא בראש ובראשונה בכושר המוסדות התורניים לחולל תמורות מהותיות בתכניות לימודיהם, כדי שאלה תענה על אתגרים רעיוניים הניצבים בפני הצעיר החרדי, שאופקים רוחניים מגוונים נפרטו בפניו¹⁴³. נגד הפיתוי שעלולה היתה להציג בפני הצעיר הדתי אוניברסיטה עברית, היה צורך ליצור חלופה אינטלקטואלית שאינה נופלת בדמתה, ואולי אף תהיה בה עוצמה מספקת כדי לסקרן את הצעיר החילוני. הנקודה המכרעת היא לפיכך התכנים הייחודיים של הישיבה המתוכננת וכאן המקום להרחיב בנושא זה.

הרב הוא האיש שהעניק את ההשראה הרוחנית לתכנית הלימודים של הישיבה, אולם טיוטת התכנית לפרטיה לא חוברת על ידו כי אם על ידי תלמידיו ומקורביו, "הנזיר" (הרב דוד כהן), שציין בזכרונותיו כי מגמתו בבואו לארץ היתה הקמת הישיבה המרכזית, שתכליתה לדבריו "...תחית רוח הנובאה בישראל בארץ-ישראל, בהשפעתו הסגולית של מרן הרב..."¹⁴⁴. לדברי "הנזיר" ביקש ממנו הרב קוק לערוך את תכנית הלימודים והוא הגישה בחנוכה תרפ"ב. להלן עיקרי התכנית שללא ספק עמדה בזיקה ישירה

142. על חששו זה כגורם להצעת מיקומה של הישיבה מחוץ לירושלים ראה חרל"פ, "הד הדים" (לעיל, פרק ב, הערה 134), עמ' פב-פג.

143. על החששות מפני המכללה הלאומית החילונית והזיקה שבין חששות אלה לבין תכנית הלימודים בישיבה, ראה גם בזכרונות ר' דוד כהן, (לעיל, פרק ב, הערה 29), עמ' סט.

144. שם, עמ' סז.

לאישיותו ולנפיותו של מחברה¹⁴⁵.

- א. לימודי תנ"ך: לפי רוח הנבואה, ובביקורת של הביקורת החיצונית. חקר לשון הקודש, דקדוק לשון המקרא, לשון המשנה, סגנון המעתיקים, הרחבת הלשון וידיעת גבולות ארץ-הקודש.
- ב. מדרש התורה: המידות שהתורה נדרשת בהן לפי חכמת ההגיון העברי... בהשוואה להגיון הכללי. מבוא למדרשי הלכה (מכילתא, ספרא, ספרי).
- ג. מבוא למשנה ולתלמוד: המשנה הראשונה והאחרונה, ברייתא, תוספתא, דרכי התלמוד הבבלי והירושלמי, ההלכה והאגדה.
- ד. סדר הדורות ותולדותיהם (היסטוריה).
- ה. מבוא למדרשים האגדיים.
- ו. תלמוד ש"ס.

1. לימוד המסכתות לסדרן. גמרא - פשט ודיוק, הבבלי וירושלמי, הפירושים השונים, סברא ופסול.
2. הלכות: רי"ף, רא"ש, רמב"ם.
3. הלכה ברורה עם ביאור הלכה מיסודו של הרב קוק.
4. סוגיות על פי נושאים.
5. שיטת המשפט התלמודי בהשוואה למשפט הרומי, משפט החובות, משפט הנכרים, משפט המשפחה.
6. בתי דין: דין תורה ומשפט שלום.
7. שימוש במדעי הטבע ככלי עזר להוראת התלמוד: הבוטניקה לסדר זרעים, הניתוח לחוליך ונידה, התכונה להלכות הקודש.
- ז. חכמה אלוקית:

1. תולדות הפילוסופיה העברית הדתית, האלכסנדרוני; חכמת שלמה ופילון. הספרדית: ר"י סעדיה גאון וחובת הלבוש.

145. שם, עמ' טז-עב. פרטיב נוספים על התכנית ראה בקונטרס על הישיבה המרכזית, גצ"ד, תיק 17. בקונטרס חסד השער ועמוד ראשון וכן לא מצויין תאריך ההדפסה.

האריסטוטלית: אמונה רמה, מורה נבוכים ומלהמות ה'. הסודית

הסודית (כנראה המיסטית), אבן-גבירול והכוזרי.

העיקרית: ר' חסדאי קדשקש והעיקרים. האיטלקית: דון יהודה

אברבנאל, יוסף שמואל רופא מקנדיא, ר' משה חיים לוצטו.

האשכנזית: ר' משה דסאו (מנדלסון), ר' נחמן קרוכמל.

2. שיטת החכמה האלוקית: תורת העיקרים, טעמי המצוות (המוסר).

ח. החכמה הפנימית העברית:

1. העתיקה. האגדתית.

2. הקבלה הראשונה הספירית, ספר יצירה עם פירושי הראב"ד

והרמב"ם, ספרי פילוסופיה, ספר המערכת וספר שערי אורה.

3. תקופת הזוהר. התיקונים ספר הקנה.

4. הקבלה האחרונה. הפרצופית של האר"י, עץ חיים, פתחי חכמה

לרמח"ל ותורת הגר"א.

5. החסידות, הבעש"ט ובתי תלמידיו, חב"ד.

6. חכמת הקודש מתורת מרן שליט"א.

אלה היו הקווים הכלליים של תכנית הלימודים, כפי שהציגה "הנזיר" כרב,

אשר סמך עליה שתי ידיו ואמר: "...אילו הייתי אני מחבר תכנית, היתה

גם כן כמותה, רק בפילוסופיה האשכנזית וביחוד דג"ק פקפק..."¹⁴⁶.

עיון בפרטים מלמד כי המדובר בתכנית בלתי שיגרית בעולם הישיבות.

מסגרת הלימודים שיטתית ובנויה במתכונת חינוכית מוגדרת. בולטת בה

המגמה של התמודדות עם ההתייחסות החילונית והנכרית ליהדות. עצם לימוד

תנ"ך בישיבה גבוהה הוא חידוש, קל וחומר התמודדות עם "הביקורת

החיצונית" לתנ"ך. זהו חידוש נועז בסדר הלימוד הישיבתי בארץ-ישראל.

לא עוד ביטול שבזלזול ביחס לביקורת המקרא, אלא התמודדות עם הבעיות

במקרא על-אף הסיכונים הכרוכים בכך.

=====

146. שם, עמ' סז. על פי עדות "הנזיר".

מאז ייסודה של גימנסיה הרצליה בתל-אביב היתה הודאת ביקורת המקרא לצנינים בעיני הרב. עיקר תרעומתו על מורי הגימנסיה נבעה מהתנגדותו להודאת התנ"ך ברוח ביקורת המקרא. באחת מתגובותיו בעניין זה הוא כתב: "...איני רוצה לגעל את עמי להציע את כל פרשת ההצעות הטפלות על דבר ערך תורתנו הקדושה והנביאים, המובאות לפני צעירנו על ידי המורים המתעים הללו..."¹⁴⁷. הרב הבין כי התנגדות עקרה לביקורת המקרא ומחאות פומביות אין בהן די. שאלות ותהיות בנושא זה העסיקו גם את הנוער הדתי ולא ראוי היה להערכתו להתחמק מהתמודדות ישירה עם בעיות אלה. במצב דברים זה העדיף התמודדות ממוסדת ומתוכננת, וקיווה כי בכך יתרום לצמצום סיכוני השפעתה של שיטת ביקורת המקרא.

שילוב מדעי הטבע כחלק אינטגרלי בתכנית לימודים ישיבתית בארץ-ישראל היה בגדר חידוש מהפכני. התייחסות לבוטניקה ותכונה לא בהערות אגב, אלא תוך לימוד יסודי ושיטתי חייב צוות מורים מיוחד למוסד החדש. ראוי להדגיש כי המגמה הבסיסית בלימוד מדעי הטבע גם בתכנית זאת, לא היתה לימוד מדעי לשמו כי אם שימוש במדעי הטבע כאמצעי להבנה אופטימלית של סוגיות תורניות הנלמדות בישיבה¹⁴⁸.

שונים הדברים בלימודי הפילוסופיה והקבלה, שלא היו בגדר אמצעי אלא לימוד יסודי במסגרת לימודי הקודש בישיבה.

גם "סדר הדורות ותולדותיהם", היינו לימודי ההיסטוריה וכן לימודי הלשון העברית, לימודי המשפט התלמודי בהשוואה למשפט הדומי, ועצם העיון בשיטות - משפט זרות, כל אלה היו בגדר חידוש המעיד על שאיפה לפריצת דרך מרחיקת לכת בתחום הלימוד בישיבה. מן התכנית עולה כי גם לימודי השיגרה בתלמוד יזכו להארה מתודית חדשה.

מה שאולי לא הודגש בתכנית היה הנושא הלאומי, שלא זכה להגדרה כמקצוע

147. אגרות, א, עמ' שיז. דעתו השלילית של הרב על ביקורת המקרא, צמצמה את הוג אוהדיו ביישוב החדש. בקיץ תרע"ד נשא הרב הרצאה תורנית בבית המדרש בתל-אביב, וכאשר במהלך דבריו תקף את ביקורת המקרא נטשו רבים מהנוכחים את האולם (מוריה, ב' בסיוון תרע"ד).

בפני עצמו. ברם, נושא זה נכלל ביתר מסגרות הלימוד, והיה חלק ממאפייניה היחודיים של הישיבה. גם בשעה שהנושא הלאומי לא נידון באופן עיוני, ניתן היה לחוש בו באווירה הרוחנית שאפפה את המוסד החדש¹⁴⁸. על פי ההצעה יעמוד משך הלימוד הרגיל בישיבה על שש שנים ויתקבלו תלמידים מגיל שש עשרה, שהוכיחו בקיאות מסוימת בגמרא ובתנ"ך¹⁴⁹. בנוסף לכל ההכשרות המנויות לעיל שיעבור התלמיד, תשקוד הישיבה על טיפוח כושר ההבעה בכתב ובעל פה ותעודד הצעירים למשוך בעט סופרים.

ככל היה בתכנית זאת הרבה מן החידוש וההעזה. קבלתה, ככתבה וכלשונה,

148. בחוץ לארץ היו קיימות ישיבות אורתודוקסיות בהן שולבו לימודי חול. לדוגמה ישיבתו של הרב יצחק יעקב ריינס בלידא. בבתי המדרש החרדיים להכשרת רבנים היו תכניות לימוד מגוונות שחדגו מסדר הלימוד הישיבתי המסורתי, אולם בארץ-ישראל היתה הצעת התכנית בגדר חידוש מוחלט. ראה דברים מעניינים בנושא זה בספר "מבשר עזרא" לרב משולם ראטה. מ' רט, מבשר עזרא, ישראל ויצחק מאיר היימנר (עורכים), ירושלים תשכ"ח. לספר מצורפת (עמ' קעד-קפא) תכנית לימוד ישיבתית מיוחדת שערך הרב ראטה לתלמידי ישיבתו בחורטסקוב בשנת תרס"ו. התכנית נשענת על יסודות פדגוגיים ונכללו בה לימודי לשון, ספרות עתיקה וחדשה, ארמית ודקדוקה, היסטוריה, פילוסופיה ולימוד מדעי הטבע. גם הרב ריינס בנה עבור ישיבתו תכנית ייחודית המשלבת קודש וחול, אולם פער ניכר הצץ בין הציפיות שתלו בישיבתו לבין מה שהתרחש במציאות. ראה על כך בדברי הרב מאיר בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים ב, ירושלים תשל"א עמ' 364-367, וכן ראה בפירוט על הישיבה ותכניות לימודיה, ג' בת יהודה, איש המאורות, ד' יצחק יעקב ריינס, ירושלים 1985, עמ' 283-308; י' שלמון, "ראשית הרפורמה בישיבות מזרח-אירופה", מולד, כז (מאי-יוני 1971), עמ' 161-173 כמו כן ראויים לציון מוסדות החינוך החדשניים מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר, אשר בשנות השישים למאה ה"ט, ייסד באייזנשטט שבגרמניה ישיבה שבה למדו גם לימודי חול. המוסד החדש נתקל בהתנגדות חלק מן הציבור החרדי ונסגר זמנית. בשנת 1873 ייסד הרב הילדסהיימר בברלין את בית המדרש לרבנים שנודעה לו השפעה ניכרת בקרב היהדות החרדית בגרמניה. על התבטאויות של הרב קוק ביחס לרעיון "תורה ודרך-ארץ" של הרב ש"ד הירש ראה אגרות, א, עמ' קפב; אגרות, ב, עמ' כז.

149. בתכנית הלימודים יוחד מקום לארץ-ישראל בהיבטיה ההלכתיים והרעיוניים. פרטים נוספים על התכנית ראה: קונטרס על הישיבה המרכזית, גצ"ד, תיק 17; אגרות, ד, עמ' קלד-קלח; המזרחי, י"ב באלול תרפ"א.

150. בנושא הגילים היו דעות שונות. שבאו לידי ביטוי בעיתונות התקופה. ראה קול יעקב, כ"ט בתמוז תרפ"ג, המציג את העמדות השונות בנושא זה.

הצריכה היערכות מיוחדת מבחינת כוחות ההוראה, וביצועה כל כל טעיפיה היה עלול ליצור תסיסה בקרב חלק מחרדי ירושלים שהסתייגו מהרב וחששו מפני מאמות רפורמיות בתפיסת עולמו, עוד קודם להצעת תכנית הישיבה.

המבחן העיקרי היה, איפוא, ביישום התכנית, וכבר נוכחנו, כי המעבר מתיאוריה למעשה היה עבור הרב תהליך מסובך, שבסיומו חצץ פער ניכר בין הרעיון למציאות. בחוג האנשים המקורב לרב אמנם נמצאו הוגים ותלמידים חכמים מובהקים, אלא שאיש מהם לא היה איש מעשה. באגדת ששכה לבנו בחורף תרפ"א בעניין הישיבה המרכזית התוודה כי בהדרגה מתגבש הצד הרוחני-חינוכי של המוסד החדש, אולם בצד המעשי אין התקדמות "...טעם הדבר הוא פשוט מפני שאינו מוכשר להנהלה מעשית, ואנשים משלימים את המחשבה להביאה למעשה חסרים לנו פה..."¹⁵¹. הרב חרל"פ, מהמקורבים ביותר לרב קוק, התלהב מהרעיון ודיבר בו גדולות עד שאף הרב קוק חש כי מקורבו "...הולך בגדולות... יותר ממה שהמציאות מרשה כעת..."¹⁵². הרב חרל"פ הציע לרב קוק שיסע לערים הגדולות בחוץ לארץ ויביא עמו לא פחות משש מאות תלמידים לישיבה החדשה¹⁵³. מה שהיה נחוץ לרב באותה שנה יותר מכל, היה איש מעשה מובהק שיעמוד לימינו וירכז את ההכנות להקמת הישיבה. אחד מהפעילים הראשונים והמרכזיים של הישיבה היה הרב יצחק לוי, מתלמידי הרב בתקופת כהונתו ביפו, ששימש לרב ושוחט במושבות גדרה ועקרון¹⁵⁴. לאחר מלחמת-העולם הראשונה ייסד הרב לוי ישיבת "משתלמים ומצטיינים" בירושלים. כששב הרב קוק לירושלים כינס הרב לוי את בכירי התלמידים בישיבתו מסביב לרב קוק כגדעין לישיבה המרכזית, וכן פעל להעלאת בני ישיבות מחוץ לארץ לישיבה החדשה. ה"נזיר" ציין כי

151. אגרות, ד, עמ' פה.

152. אגרות, ג, עמ' רמד.

153. על כך העיר לבנו: "...השמעת כח מדמה נשגב כזה, והיכן אפשר לקחת כעת אפילו מאה מוכשרים כהוגן...". (שם, שם). וכן דאה בעניין זה באגרות הרב חרל"פ אל הרב קוק מכ"א כסליו תרע"ט, י"א בשבט תרע"ט; הד-הדים (לעיל, פרק ב, הערה 134), עמ' צג-צו.

המייסד והמוציא לפועל של תכניותיו היה הרב יצחק לוי ששימש כמזכיר הישיבה, ופעל "...לפי הוראותי ורמיזותי, ודי לחכימא ברמיזא..."¹⁵⁴. על ראשית הישיבה ועל חלקו בה, כותב "הנזיר", כי רובו של היום ישב בבית המדרש סגור ומסוגר, עמוף בשלית ותפילין ושוקד על תלמודו. ערב אחד בקיץ תרפ"ג הופיעו בפניו שני צעירים שעלו מפזלין ואמרו כי הם חפצים ללמוד. הוא ניצל הזדמנות זאת והציע לרבנים קוק ויצחק לוי לפתוח לאתר את הישיבה, שהרי תלמידים כבר ישנם!¹⁵⁵ ואמנם כך הונה היסוד לישיבה, ומאז התקשו אחד לאחד תלמידים מצוינים מהארץ ומחוץ לה. "הנזיר" היה עד לתהום שנפערה בין החזון למעשה וקונן על כך: "...ליבי מתמרמר, מתכווץ ובוכה, נפשי עגומה, ועצובה דוחי בהעריכה התכלית העליונה במרחביה לעומת המסגרת הצרה של ההתחלה, בקטנותה בכמות מספרה בהליכותיה..."¹⁵⁷. זו היתה חזות החלום שעה שהחל לקדום עוד וגידים. מידת ההצלחה לא היתה תלויה רק ביכולת הביצוע, ובהתלהבות הנוגעים בדבר. ראשית מצערה אפיינה את מרבית מפעלי הישוב החדש בארץ-ישראל. הלו נתונים במתח מתמיד בין חזון חובק עולמות לבין מציאות אפרורית ומתישה, שנראתה לא פעם כמנותקת לחלוטין מן החזון. הנתונים האובייקטיביים בארץ-ישראל, ובראש ובראשונה הדלות המשוועת

154. לוי יצחק יחיאל, אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג, ירושלים תשכ"ה, טור 89-90; לוח ירושלים, תש"י, עמ' רצו-רצט. הרב לוי יצחק יחיאל (ירושלים, תרמ"ט-תש"ט), היה מעורכי העיתון "קול יעקב", שבו נתפרסמה מירב האינפורמציה על הישיבה. על כן ראוי המידע שהופיע אודות הישיבה בעיתון זה לבחינה זהירה. פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 289, ציין כי הנחת התשתית לישיבה המרכזית נעשתה על פי יוזמתו הוא ויוזמת הרב יצחק לוי. הם אירגנו את טובי הצעירים מכל הישיבות לשיעורים בבית מדרשו של הרב. במסגרת "מרכז הרב", היינו הזרוע שאמורה היתה להקים את הישיבה, התקשו כבר בשנת תרפ"ב תלמידי חכמים שפעלו במתכונת לימודים ישיבתית קבועה, שכללה גם לימודים בהלכות אמונות ודעות (אגדות, ד, עמ' קלח).

155. קול צופיין (לעיל, פרק ב, הערה 29), עמ' עו.

156. שם, שם; פרוש (לעיל, פרק ב, הערה 136), עמ' 290.

157. קול צופיין (לעיל, פרק ב, הערה 29), עמ' עו.

במשאבים כספיים, הותירו חוזים ואנשי מעשה כאחד שקועים בקטנות ונאבקים על עצם קיומם. הרב נאלץ לפנות מדי פעם אל הציבור בבקשה לתרום כספים לישיבה וכן לשלוח אגרות למאות יהודים אמידים בחוץ לארץ שיסייעו בידו לקיים את הישיבה. בראשית שנת תרפ"ה פנה בקול קורא לציבור הרחב להצטרף למפעל הישיבה, כחברים המעלים תשלום שנתי קבוע לכלכלת המוסד. כמו כן ביקש מתנדבים להקמת בניין הישיבה שיהיו נכונים לתרום לא פחות מאלף דולר¹⁵⁸. אם לדון על פי קצב התפתחות הישיבה, הרי שקריאותיו הפומביות לא נענו בעין יפה. בקשות העזרה למען הישיבה חזרו ונשנו, ולעתים היו אלה שדדי מצוקה שהעידו כי הישיבה נקלעה אל סף התמוטטות מבחינה כלכלית. אמנם מפעל המגבית למען הישיבה המרכזית התפרס מבחינה גיאוגרפית על פני כמה יבשות, ותרומות מאורגנות נתקבלו מאירופה, דרום-אפריקה וארצות-הברית, אך הסכומים היו כרוב פעושים¹⁵⁹. המצוקה הכספית היתה גורם קבוע שליווה את המוסד, בדרגות שונות של חומרה מראשית דרכו ועד לאחר פטירת הרב קוק. עוד בשנת תרפ"ד כשלמדו בישיבה רק מספר מצומצם של תלמידים מהארץ, וכאכה שהגיעו משיבות מזרח-אירופה, כגון סלובודקה וראדין, נתרבו ההוצאות

158. קול קורא מחודש שבט תרפ"ה, אע"י, תיק 185. תשלומי התחזוקה הקבועים נעו בין חמישה לעשרים וחמישה דולר לשנה. באותה פניה קיימת הבחנה בין "הישיבה המרכזית העולמית" לבין "מרכז הרב" שהוא הגוף הארגוני שביצע את הפעילות למען הישיבה. ראה גם "דין וחשבון של מרכז הרב שעל יד הסתדרות ירושלים לחורף תרפ"א", ירושלים תרפ"א. משם עולה כי "מרכז הרב" קדם ל"ישיבה המרכזית העולמית".

159. באוסף מסמכים שבבית הראי"ה קוק בירושלים מצויים תיקים רבים בלתי מסודרים, המכילים פנקסי קבלות על תרומות שהוענקו לישיבה. בדרך כלל מדובר בסכומים קטנים, וכאשר ישנה תרומה של מאה דולר, זוהי תרומה חריגה. מלבד זאת יצאו מתחת ידי הרב המלצות על מוסדות חינוך וחסד רבים, והכספים שקיבל היו לרוב מיועדים למוסדות אלה, ורק מקצתם לישיבה המרכזית. חלק ניכר מן הכספים הועבר על שם ישיבת "תורת-כהנים" שייסד הרב. מוסדות "עץ חיים" אף הם שופחו על ידי הרב קוק שפנה לנדבנים בחוץ לארץ לסייע באחזקתם (אגרות הרב קוק לרב י"ל לנדאו מדרום אפריקה, מתאריך כ"ב בחשוון תרצ"א, כ"ב באדר תרצ"א, ו' באכול תרצ"ב, כ"ז באדר תרצ"ב, בסכ"א, ארכיון הרב י"ל לנדאו).

השומטפות¹⁶⁰, ובתל אביב הוקם ועד למען הישיבה, בראשות הרב שלמה אהרונסון, רבה האשכנזי הראשי של העיר. בעקבות רכישת שטח אדמה עבור המוסד בשנת תרפ"ה, פנה הרב לאגודת הרבנים בארצות-הברית בבקשה לגייס כספים למימון רכישת המגרש ולהקמת היכל לישיבה שבנייתו נאמדה בכרבע מיליון דולר¹⁶¹. בשנת תרפ"ח נקלעה הישיבה למשבר כספי חמור, ובאגרת ששיגרו הרבנים חרל"פ וצבי יהודה קוק לקהילת בית-ישראל בלוס אנג'לס, הם ציינו כי הישיבה נתונה "במצוקה כלכלית מבהילה ואיומה מאוד..."¹⁶². ולא זו בלבד שלא ניתן להיענות לבקשות הרבות של בחורי ישיבות מחוץ לארץ המתדפקים על דלתות הישיבה, אלא שמכנה נוראה נשקפת לכל קיומה ומעמדה של הישיבה.

דברים ברוח דומה עולים מפנייתו של הרב קוק אל הרב יהודה לייב לנדאו מיוהנסבורג שסייע בעבר לרב בענייני ממון. בפנייתו ציין כי זו שנת "...דחק הגדול והאיום..."¹⁶³ והישיבה זקוקה לסעד רב ומהיר להצלת מעמדה. כעבור זמן שיגר הרב לנדאו מעט כסף והרבנים קוק וחרל"פ הדגישו במכתב תודה לנ"ל (מתודש שבת תר"צ) כי "...נורא לאין ערוך הוא מצבה הכלכלי של ישיבתנו... אין ישיבתנו הקי מקבלת שום עזרה מקופת ועד העזרה הכללי"¹⁶⁴. ובכלל אין לישיבה כל מקור קבוע להחזקת מעמדה.

=====

160. ראה: אגרת הרב קוק לרב היילמן מתאריך, כ"ט בטבת תרפ"ד, בסל"א, ארכיון הרב היילמן (0322).

161. אגרות, ד, עמ' רנב-רנג. הרב ציין כי התחלת המפעל "...היא מצערה לעומת המטרה הגדולה...". נסיבות רכישת המגרש אינן ברורות והיו מעורבים בה אישים שונים ביישוב. בענין זה מצויים מכתבים של הנוגעים בדבר בארכיון: Yivo Rg 417. חומר זה נמסר לי על ידי פרופסור י' קניאל ותודתי נתונה לו על כך. בעניין כספים לבניין הישיבה ראה גם: אגרות, ד, עמ' רנז, רנח, רמא, רמב. השיעורים התקיימו בבית המדרש הצמוד לדירת הרב החדשה, שנבנתה בכספי הגדוב הארי פישל.

162. אגרת מ"ג באייר תרפ"ח, בסל"א, אוסף שבדדון, תיק קוק.

163. אגרות הרב קוק ללנדאו מתאריכים ה' בטבת תרפ"ח, כ"ג באדר תרפ"ט, בסל"א, ארכיון הרב י"ל לנדאו, 4798/33.

164. שם, שם.

באגרת נוספת ששיגר הרב לרב לנדאו כעבור חודש הוא ציין את חשיבות הישיבה בקלישת תלמידי חכמים מרוסיה, וטען כי הישיבה המרכזית היא המוסד התורני היחיד שהוענקה לו אפשרות חוקית מטעם ממשלת המנדט, לקבל אשרות כניסה לארץ-ישראל עבור אותם צעירים מרוסיה. האגרות הבאות אל הרב לנדאו מלמדות כי המצוקה הכלכלית נמשכה תקופה ממושכת, והרב שב והתחנן לתמיכה בישיבה¹⁶⁵. התחינות החוזרות ונשנות להציל את המוסד היו כרוכות עבור הרב בעוגמת נפש מרובה כי "...מעוצמת כאבי הגדול לא אוכל להאריך במילים... אנא יחוס נא ידידי הדר"ג שליט"א על המרכז הקדוש הזה..."¹⁶⁶. ובאגרת נואשת נוספת: "...הנני מוכרח... להתריע בפניו על מצבה הכלכלי הקטסטרופלי מאוד של ישיבתנו המרכזית... יסורים ופורענויות כלכליים שלא היו לה כמוהם בכל ימי קיומה קמו עליה לבלע חליה את הקודש... שעת סכנה איומה הגיעה לכל קיומה ומעמדה חליה..."¹⁶⁷. נראה כי שיפור משמעותי במצבה של הישיבה לא חל בחיי הרב. כשנה לאחר מותו, בחודש סיוון תרצ"ו, נתפרסמו כרוזים הקוראים להצלת הישיבה. באחד מכרוזים אלה פנתה אלמנתו של הרב קוק אל נשות ארץ-ישראל לסייע לישיבה¹⁶⁸.

תמונה העובדה, שהרב הראשי לארץ-ישראל, שהיה מקורב להנהגת היישוב וזכה לתמיכת הגוש הדתי-ציוני, לא הצליח, למרות המהלכים שהיו לו בקרב חוגים אלה, להעניק יציבות כלכלית מינימלית לישיבתו. האם לא היה מעוניין להיעזר בכספי התנועה הציונית? האם המימסד הציוני ובעיקר

165. שם, אגרת מג' באכול תרצ"ב.

166. שם, אגרת מל' בחשוון תרצ"ב.

167. שם, אגרת מכ"א בתמוז תרצ"ב. בשלב מסוים שלח הרב קוק שליח מיוחד לדרום אפריקה וביקש מלנדאו לסייע בידו באיסוף תרומות. על פניות נוספות לאישים בארץ ובחוץ לבקשה לעזרה כספית ראה: אגרת הרבנים חרל"פ וקוק לרב עוזיאל מי' באדר תר"צ, את"א, 707/1; פניית הרב קוק לרב עוזיאל מי"ט בטבת תרצ"ב בבקשה לרתום את רבני מצרים לסיוע לישיבה. מלבד זאת נשלח הרב יצחק צבי קובבסקי כשד"ר למצרים (שם, 1018/4).

168. ההד, סיוון תרצ"ו.

המחנה הדתי העלימו עין ממצבה הדחוק של הישיבה? קשה להשיב בבירור על שאלות אלה. מכל מקום מבדיקת פנקסי ההכנסות שנותרו, עולה כי המימסד הציוני לא נמנה עם מקורות ההכנסה של הישיבה. דמז ליחס ה"מזרחי" לישיבה ניתן אולי למצוא במאמרו של הרב יצחק לוי, מזכיר "מרכז הרב", שהתייחס לביקורת שפורסמה בנשאון ה"מזרחי" על הישיבה¹⁶⁹. לדברי הכותב הסתייגות ה"מזרחי" מהישיבה היא מפני הזיקה שבין תנועת "דגל ירושלים" לבין הישיבה. בכך דמז שהסתייגות פוליטית של ה"מזרחי" מתנועת "דגל ירושלים" היא שהביאה לתגובה הצוננת ב"התור" בעניין הישיבה. אי לכך מיקד הרב לוי את תשובתו בנושא הפוליטי והדגיש, כי תנועת "דגל ירושלים" אינה עומדת בסתירה לתנועת ה"מזרחי". "דגל ירושלים" אינה רואה עצמה מונופוליסטית על הישיבה המרכזית, היא רק הציגה את האידאיה של הישיבה כחלק מן הפרוגרמה המקפת של התנועה. ראוי לציין כי ה"מזרחי" מיקד את עיקר פעילותו בתחום החינוך ובמידה מסוימת ראה עצמו פשרון על החינוך הדתי לאומי. למרות האמור לעיל מן הנמנע לציין עמדה מוגדדת של ה"מזרחי" כתנועה ביחס לישיבת הרב קוק. חלק מאנשי "הפועל המזרחי" באותה תקופה נמנו עם תלמידי הישיבה, והעלוה על נס כתופעה יוצאת דופן בעולם הישיבות¹⁷⁰. ברם אף אוהדים אלה קצרה ידם מהושיע בתחום הכלכלי.

לעומת קיפאון ואף נסיגה בתחום הכספי, חלה התקדמות הדרגתית אך קבועה בביצוע תכנית הלימודים ובקלישת תלמידים¹⁷¹. אמנם גם בנושא זה חצץ פער ניכר בין התכנית למציאות, אולם הקיים למרות דלותו, החל לתת אותותיו במציאות הירושלמית. התכנית אודות הישיבה שהפליגו למרחבים

169. קול יעקב, כ"ה באייר תרפ"ג. המאמר פורסם כתגובה למאמר בעיתון "התור", ד' באייר תרפ"ג.

170. כדוגמה ראויים לציון אישים כרב מ"צ נדיה, י"י דון יהויא, י"א עליאש שכבר אז בלטו כפעילים בתנועת "תורה ועבודה".

171. בשנת תרצ"ג נפתחה על יד הישיבה מכינה לצעירים (קול יעקב, כ"ה בניסן תרצ"ג).

יצרו מלכתחילה ציפיות שספק אם ניתן היה לממשן, ומן הראוי לדון את הישיבה לא רק מתוך התייחסות לאידיאל. בין כותלי הישיבה התנהלה פעילות עניפה שבמהלכה יושמו חלק ניכר מן התכניות שנדונו לעיל. היסודות החינוכיים בתכנית שזכו להגשמה העניקו לישיבה החדשה את צביונה הייחודי.

קודם לייסוד הישיבה הפעיל מרכז הרב "בית דרשות מרכזי" בירושלים שפעל משנת תרפ"א. במסגרת זאת הושמעו הרצאות תורניות קבועות, נערכו שיעורי תורה והופעלה ספריה. עיקר הפעילות התרחשה בשבתות ובדרך כלל כיבד הרב קוק את ההרצאות בנוכחותו. ייעודו של בית הדרשות המרכזי הוגדר במאמר ביקורתי על המוסד¹⁷², כמקום הראוי לשאת חותם תורני כללי ועממי למשא ומתן של הלכה. במה זאת נועדה לקרב את הציבור אל האליטה הרוחנית וכן נועדה להעניק הזדמנויות לכמדנים צעירים לפתח את כשרונם הדיבורי. בעל המאמר ציין כי בית הדרשות המרכזי פועל בכיוון הנכון, אולם נחוצים שיפורים כגון: הרחבת הפעילות לימות החול, גיוון בסגל המרצים והדרשנים, שיתוף נרחב יותר של הציבור ועוד. בית הדרשות כמוסד היה הידוש בעולמה התורני של ירושלים, והוא ביטא את האווירה הרוחנית שביקשו אנשי מרכז הרב ליצור בירושלים¹⁷³. כמוסד האמור היתה זיקה לישיבה המרכזית שנפתחה כעבור זמן קצר בירושלים. ארגון שני המוסדות שרוח דתית-לאומית שרתה בהם היה בידי "מרכז הרב", ומרבית המרצים הקבועים שהופיעו בבית הדרשות הורו בישיבה, שתלמידיה השתמשו בספריית בית הדרשות¹⁷⁴. עם סגל המרצים בישיבה נמנו הרב קוק שנתן

172. קוק יעקב, י"ב בחשוון תרפ"ג.

173. דיווחים על פעילות בית הדרשות ראה בעיתון "קול יעקב" בשנים תרפ"ב-תרפ"ג. כמעט מדי שבוע התפרסמה בעיתון ידיעה על הדרשה המרכזית העתידה להיושג בשבת הקרובה.

174. בניסיונותיו לפתח את הישיבה פנה הרב קוק בין היתר אל פרופסור ה' בדאמן מנהל הספרייה הלאומית בבקשה להעביר לישיבה ספרות תורנית המצויה בספרייה הלאומית ביותר מעותק אחד. ראה המכתב מג' בשבט תרפ"ו. בסל"א, אוסף שבדרון, תיק קוק.

כל שבוע שני שיעורים, אחד במחשבה ואחד בהלכה. שני שיעורים ניתנו על ידי הרב חרל"פ, האחד בהלכה והשני במוסר. הרב צ"י קוק הורה פעם בשבוע תנ"ך ופעם בשבועיים ניתן שיעורו של "הנזיר"¹⁷⁵.

שיעוריו של הראי"ה קוק הותירו רושם מיוחד על תלמידיו. מלבד שיעוריו בתלמוד הרצה במשך חמש שנים על שמונה פרקים לרמב"ם, ואחר כך החל ללמד את הכוזרי. בנוסף לכך לימד ארבע פעמים בשבוע יורה-דעה ושיעור במשניות. שיחתו הקבועה בסעודה שלישית - שניתנה בנוסף לשיחה רגילה בשבת על פרשת השבוע - הפכה ל"מוסד" בירושלים שריתק אליו רבים מבני העיר ואו"חיים מחוצה לה¹⁷⁶. עניין רב עוררו גם שיעוריו של ראש הישיבה הרב חרל"פ, שלדברי ש' דניאל - מתלמידי הישיבה - השפעתו על בני הישיבה היתה גדולה ואישיותו תרמה לרמתו המוסרית של המוסד¹⁷⁷. שיעוריו של הרב צ"י קוק הצטיינו בדיעות מקיפות בתחומי התרבות העברית והכללית והרצאותיו בתנ"ך הקנו לתלמידי הישיבה ידיעה יסודית בנושאים הקשורים לתורה שבכתב. מלבד תפקידיו התורניים, שמש הרב צ"י קוק כמנהלה של הישיבה. מלבד האישים שצויינו לעיל, היו רבנים נוספים ששימשו בתפקיד בישיבה כגון הרב אברהם אהרון בורנשטיין ששימש ר"מ ונפטר שנים ספורות לאחר הקמת הישיבה, והרב יצחק אדיאלי ששימש משגיח. מעבר לכולם בלטה דמותו של הרב קוק שהיה עמוד התווך בישיבה. אישיותו הייחודית, למדנותו המופלגת ושיעוריו המרתקים האצילו יוקרה לישיבה ששמעה עורר עניין רב גם בחוץ לארץ.

ישיבת ר' יצחק אלחנן בניו-יורק הפנתה בקשה אל הרב ליצור מערכת קשרים קבועה בין הישיבה המרכזית לבין הישיבה בניו-יורק. הנושא נדון לראשונה בעת ביקורו של הרב קוק בארצות-הברית בשנת תרפ"ד, וכעבור זמן

175. ראה מאמרו של ש' דניאל על הישיבה המרכזית וסדרי לימודיה, נתיבה, כ"ח בכסליו תרצ"ב; לשלושה באלול (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' לו.

176. קול יעקב, כ"ג באייר תרצ"ג.

177. דניאל (לעיל, הערה 175).

האיצו ראשי ישיבת ר' יצחק אלחנן ברב קוק להוציא לפועל את הרעיון¹⁷⁷. הם הציעו חילופי מרצים ותלמידים בין שתי הישיבות כדי להתעדכן הדדית בשיטות הלימוד הנהוגות בשתי הישיבות. נימוק פרגמאטי נתוסף להצעה, והוא אפשרות של לימוד אנגלית לתלמידי הישיבה המרכזית השואפים לכהן בקהילות דוברות אנגלית. כמו כן דובר על שיתוף פעולה בהוצאת ספרים וקבצים תורניים. אכן היו תלמידים מישיבת יצחק אלחנן שעלו לארץ-ישראל, וכן היו תלמידים של הישיבה המרכזית שהיגרו לארצות-הברית, אולם שיתוף פעולה של ממש בין שני המוסדות לא צמח מכך.

מוסד חרדי נוסף שפעל בחוץ לארץ וניתן להצביע על זיקה מסוימת בין מגמותיו לבין ההתפתחויות החינוכיות-תורניות שצפה הרב, היה בית המדרש לרבנים בברלין מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר. אמנם מלכתחילה לא ראה הרב מקום למוסדות כגון בית ספר גבוה לחכמת ישראל או בית מדרש לרבנים בארץ-ישראל¹⁷⁸. הוא נטה להמעיט בערכם של בוגרי מוסדות אלה אך עם זאת, היה כאמור, ער לנחיצות שינויים במערכת הלימודים הישיבתית. מפנה מסוים בעמדתו כלפי בית מדרש לרבנים חל באחרית ימיו. בשנת תרצ"ד קיים מגעים עם הרב מאיר הילדסהיימר בנוגע להעברת בית המדרש לרבנים שבראשותו מברלין לארץ-ישראל. מחשש לתגובות עוינות מצד חוגים חרדיים קיצוניים, נוהלו המגעים תחת מעטה חשאי למחצה. נראה כי הרב הביע הסכמה עקרונית להעברת המוסד לארץ, אולם לא לירושלים, כי אם לתל-אביב. פרטי המשא ומתן שהתנהל אינם מחוזרים דיים, וכן לא נתברר לי מה הניע את הרב להביע הסכמתו. האם עצם הצלת בית המדרש מציפורני המשטר הנאצי הניעה אותו לכך, או שמא שינה דעתו על המוסד. בדיעבד

178. אגרת מהנהלת ישיבת ר' יצחק אלחנן לרב קוק (לכא ציון תאריך), גצ"ד, תיק מרכז עולמי שנת תרפ"ז; ראה בעניין זה דבריו של הרב ח"ע גראדז'ינסקי, אחיעזר, קובץ אגרות, פרקי חיים, בעריכת אי סודסקי, ב, בני ברק תש"ל, עמ' רצד-רצה. הנ"ל דיווח לרב קוק כי הגיעה אליו שמועה בדבר "מזימה" להקים "ישיבה אוניברסיטה" בארץ-ישראל. הוא ביקש מהרב קוק לעמוד על המשמר ולמנוע את הגשמת הדבר.

179. אגרות, א, עמ' כח-לט, מד-מה.

תהיינה התשובות לשאלות אלו אשר תהיינה, ההעברה לא יצאה לפועל. על הרב הופעל לחץ כבד מצד הרב חיים עוזר גראדז'ינסקי, מגדולי מנהיגי הדור, אשר תבע ממנו בתקיפות יתירה לא להעביר את המוסד לירושלים. לדעתו, הנסיבות המיוחדות באשכנז ובכלל זאת המאבק עם הרפורמה הצדיקו את קיומו של המוסד בגרמניה אך אלה אינם קיימים בארץ-ישראל¹⁸⁰. הוא לא הבדיל בין ירושלים לתל-אביב, ועצם ההעברה לארץ-ישראל היא "...מעוות שלא יוכל לתקון... זמורת זר בכרם בית ישראל בארץ הקודש...". מחשבה פסולה שלא במקומה ושלא בזמנה, פירוש שלא ידעה...¹⁸¹. הוא דרש מהרב קוק להפעיל את מלוא השפעתו כדי למנוע את ההעברה. נראה, כי לעמדתו השלילית הנחרצת של הרב גראדז'ינסקי היתה השפעה על הרב קוק, שמלכתחילה אולי נטה להסכים להצעה אולם לבסוף סירב ידיו מן העניין¹⁸². מכון הארי פישל לחקר התלמוד, שפעל ליד הישיבה המרכזית ונועד לעסוק בפרסום חידושי תורה, אף הוא לא עודד התלהבות יתירה אצל הרב גראדז'ינסקי, שאמנם לא הביע התנגדות לקיומו, אולם ראה בו עניין טפל לעומת "...השקידה, הלימוד והעיון והבנה בדברי רבותינו הראשונים וגדולי האחרונים..."¹⁸³. במקרה זה הוא גילה הבנה כלפי הרב קוק

180. ראה אגרותיו של הרב ח"ע גראדז'ינסקי אל הרב קוק, אגרות לראי"ה, עמ' ריג-ריח, רכב; ח"ע גראדז'ינסקי, (לעיל, הערה 178), עמ' תמג-תמו; אגרת ממרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל אל הרב דוֹזְנֶהיים, כסליו תרצ"ד, ארכיון אגודת ישראל (להלן: אא"י), תיקה 1, תיק 3, באגרת בקשה להעביר את בית המדרש לשוויץ או הולנד.

181. אגרות לראי"ה, עמ' ריד-רטז. ראה בעניין זה גם עמדת הרב ש' אהרונסון רבה האשכנזי הראשי של תל-אביב, שבאופן אישי אולי - בדומה לרב קוק - נטה לקבל את דעיון ההעברה, אולם נוכח התנגדותו התקיפה של הרב גראדז'ינסקי והציבור החרדי, המליץ בפני הרב מאיר הילדסהיימר להימנע מכך. ראה י"א אלפסי, החכם המופלא, הרב משה הכהן אהרונסון, חייו ופעלו, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 116-117.

182. אגרות לראי"ה, עמ' רכב. יש לציין כי לא מצויות תשובות הרב קוק לרב גראדז'ינסקי בנושא זה, ואף הרב גראדז'ינסקי הביע השתוממות על כך, שהרב לא השיב לו על אגרותיו בעניין זה.

183. שם, עמ' רכ-רכב.

"...שרצונו לעשות רצון הנדיב..."¹⁸⁴. חוגי "אגודת ישראל" בארץ נדרשו אף הם לעניין בית המדרש של הרב הילדסהיימר שנמנה עם ראשי "אגודת ישראל" בגרמניה. הם דאו במוסד זה בארץ-ישראל איום פוטנציאלי העולה בחומרתו אף על חינוך ה"מזרחי" והחינוך "הציוני" לפיכך תבעו להעביר את הסמינר לאחת מארצות מערב-אירופה¹⁸⁵.

"הישיבה המרכזית" שלמים זוהתה עם "מרכז הרב" ואף נקראה "ישיבת מרכז הרב" נותרה, איפוא, בודדת בחדשנותה בשדה החינוך התורני בארץ-ישראל. חרף הקשיים בהם נתקלו מגשימי החזון ועל אף ממדיו הצנועים של המוסד, זקפו הרב קוק ומקורביו לזכותם הקמת מפעל בר קיימא. בניגוד לתנועת "דגל ירושלים" ובניגוד לרעיון "התאחדות בני הישיבות" שידון להלן, הפכה הישיבה המרכזית ברבות הימים לציון דרך חשוב בתולדות התפתחות הישיבות בכלל, ובהתפתחות המרכז התורני-לאומי בארץ-ישראל בפרט. הרב קוק, שלא זכה לראות את הישיבה במלוא הדרה מצא בה "...נוחם רב וסיפוק לרוחו הגדולה..."¹⁸⁶ כדבריו אחד ממקורביו. הוא אף זכה לראות מקצת מבוגרי הישיבה יושבים על כס הרבנות בשכונות, במושבות ובערים שבישוב החדש בארץ-ישראל¹⁸⁷, עובדה שוודאי הסבה לו קורת רוח מרובה¹⁸⁸. ההערכה הכוללת על הישיבה בשנים תרפ"ג-תרצ"ה, מורה על מאזן חיובי.

184. הכוונה לנדיב האדי פישל אשר בנה את בית הרב ובית המדרש שבו, ומימן את פירסומי "מרכז הרב". על האיש, תולדותיו ופועלו ראה: ספר היוכל השבעים לישראל אהרון הרי פישל, בעריכת מכון הרי פישל, ירושלים תרצ"ה.

185. קול ישראל, י"ב בכסליו תרצ"ד, י"ד באב תרצ"ד.

186. פרוש (לעיל, פרק ב', הערה 136), עמ' 289.

187. על מינויים אלה ראה אגרת מהרב עוזיאל לרב קוק משי באייר תרצ"ג, את"א, 1029/50, 726/3; אגרת הרב עוזיאל מאי בסיוון תרצ"ה לוועד נחלת גנים (רמת-גן) בעניין מינוי הרב מ' אושפיזאי, מתלמידי הרב, שם, 1044/51; וכן פעילותו של הרב קוק למען תלמידו הרב יהושע קניאל בחיפה (אגרות, ד, עמ' קיב).

188. מאמצים רבים השקיע הרב באיוש משרות "כלי הקודש" ביישוב בתלמידיו הישיבה. היו לכך שתי סיבות: ראשית הוא היה מעוניין שרוח היהדות תיוצג בהתיישבות החדשה על ידי תלמידיו ולא על ידי רבני היישוב הישן. שנית, היה בכך פתרון, ולו חלקי, לבעיית התעסוקה של בוגרי הישיבה.

למדות המאבק הממושך על עצם הקיום, מאבק שהיה משותף למרבית הישיבות בארץ ובחוץ לארץ באותה התקופה¹⁸³, החזיק המוסד החדש מעמד והחל להקרין מאורחותיו על סביבתו. אמנם תכניתו המקיפה של "הנזיר" לא יצאה לפועל ומימד החדשנות והנועזות לא בלט, אולם לכלא ספק הישיבה הוסיפה גוון לנוף הישיבות הירושלמי.

אישיותו ומשנתו של ראש הישיבה הראי"ה קוק, "בית-הדרשות", לימודי התנ"ך והפילוסופיה והרוח הלאומית ששררה בישיבה - כל אלה גיבשו אווירה ייחודית שלא ניכרה בישיבות אחרות בארץ-ישראל בדור ההוא.

183. ראה כרוז של הרב קוק מחודש אכול תרצ"א הקורא ליהודי ארץ-ישראל להדים תרומות לכל הישיבות שנקלעו לקשיים כספיים עקב המשבר הכלכלי בארצות-הברית, אע"י, תיק 185.

כלפי האוניברסיטה עברית

כבר צויין לעיל, כי הישיבה שהיתה גולת הכותרת בפועלו החינוכי של הרב, נועדה בין היתר להוות משקל נגד לחינוך החילוני-לאומי בכלל ולמכללה או אוניברסיטה עברית בירושלים בפרט. הרב נדרש לעניין האוניברסיטה מספר פעמים לפני פתיחתה. בראיון עיתונאי שהעניק בעת שהותו בארצות-הברית בשנת תרפ"ד, אמר כי כעיקרון הוא רואה במכללה העברית על הר הצופים התגשמות אחת המטרות והשאיפות הנעלות. עם זאת, אינו מעוניין ליטול חלק בפעילות המתרחשת מסביב האוניברסיטה, כל עוד לא יידע "...לבטח את צורתה של המכללה... אבל מובטחני שהמכללה תהיה למקור ברכה לבני הנעורים שלנו והלימודים יהיו על שהרת הקודש..."¹⁹⁰. אם אמנם תתגשמה הציפיות שתלה באוניברסיטה, אפשר ותלמידי הישיבה המרכזית יימנו בתור שומעים חופשיים באוניברסיטה, כשם שתלמידי האוניברסיטה, אם ירצו בכך, יוכלו לבקר בשיעורי הישיבה. כך ניתן יהיה לגשר את "עבודתנו העתיקה והחדשה". האומנם האמין הרב באמת ובתמים כי יש סיכוי להגשמת ציפיות אידיאליות אלה, או שהצגת הדברים ברוח זאת היתה הולמת יותר את רחשי לבו של הציבור היהודי בארצות-הברית שבפניו הופיע? כעבור שנה שב ונדרש לנושא זה, אולם הפעם נאמרו הדברים קבל עם ועדה בטקס חנוכת האוניברסיטה העברית על הר הצופים. במידה מסוימת מעוררת עניין עצם נכונותו להשתתף בטקס, ולשאת נאום ברכה לדגל האירוע. היה ברור לרב - כפי שאמנם אירע - כי השתתפותו תשמש עילה ליריביו במחנה החרדי להטיח בו ביקורת נוקבת. מלבד זאת הרי הוא עצמו היה מסווג מהחינוך הלאומי-חילוני על כל שלביו ושלוחותיו, מדוע מצא לנכון להשתתף וליטול חלק פעיל בטקס זה? על פי ניסיון העבר היטיב לדעת כי מוסדות החינוך הכלליים משמשים חממה לאמונות ודעות המנוגדות למסורת ישראל. מדוע יהיה המוסד החדש שונה באופיו ובמגמותיו מיתר מוסדות החינוך החילוניים?

=====

190. הדואר, כ"ט באדר ב' תרפ"ד (בראיון שהעניק לא"ר מלאכי).

הסיטואציה אליה נקלע הרב במקרה זה, מעוררת אסוציאציה לאירוע שהתרחש כעשרים שנה קודם לכן, עם בואו ליפו. אז נתבקש להספיד את הרצל, שנפטר כחודש לאחר בואו ארצה. הוא מילא אחר בקשה זאת - אף על פי שלכתחילה העדיף לא להשתתף בטקס - מחשש כי אי נוכחותו באירוע מעין זה עלולה לפגוע בציפור נפשו של הישוב החדש בארץ-ישראל, ולפגום בסיכוייו להגיע עמו להידברות¹⁹¹. המוצא מן הדילמה היה, נשיאת הספד שלא התייחס לאישיות הנפטר אלא התמקד בהשקפת עולמו של הרב קוק על מהלך הלאומיות בישראל¹⁹². פתיחת המכללה על הר הצופים העמידה אותו בפני דילמה דומה. האוניברסיטה נחשבה בעיני הציבור הלאומי-חילוני כגולת הכותרת של המפעל החינוכי שפיתחו בארץ-ישראל. אי השתתפותו בטקס עלולה היתה להתפרש כהחרמת המוסד, והיתה פוגעת קשות בדגשות הציבור הלאומי-חילוני. מכבד זאת המדובר היה בטקס ממלכתי, במעמד הנציב העליון ואורחים רמי מעלה כלורד כלפור וגנרל אלנבי. היעדרותו עלולה היתה להיחשב כפגיעה בכבוד השלטון, שהעניק בדרכו וחסותו למוסד החדש, וכן היתה עלולה ליצור תדמית קנאית כרב. מאידך עלולה היתה השתתפותו להתפרש על ידי מתנגדיו החרדים כמתן הכשר מוסרי לאוניברסיטה, כעידוד החינוך החילוני, וכהתרפסות בפני ההנהגה הציונית-חילונית. זו היתה הדילמה המביכה בפניה ניצב הרב, והפתרון היה דומה לפשרה משנת תרס"ד. הוא הופיע בטקס ונשא נאום, שתוכנו שיקף את ציפיותיו וחששותיו ממוסד זה. כמוטו לדבריו "שימש קטע מחזון הגאולה של ישעיהו: "...אז תראי וגהרת, ופחד ורחב לבבך..."¹⁹³.

191. ראה על כך בפרק הדן ביחסיו עם החרדים.

192. פרטים נוספים ראה אבנרי (לעיל, פרק א, הערה 24), עמ' 56-58.

193. ישעיהו, ס ד-ה. ראה את הנאום במלואו, מאמרי הראי"ה, ב (לעיל, פרק ד, הערה 21), עמ' 306-308. הציטוטים להלן ממקור זה; וכן ראה דיווח העיתון "הד העם", י"ג בניסן תרפ"ה, י"ב באייר תרפ"ה; וראה ביקורת בלתי אוהדת על הנאום מאת אחד מנציגי המימשל שקבל על הנאום המייגע והארוך.

Horace B. Samueli, *Unholy Memories on the Holy Land*, London 1930, pp. 89-90.

בנאום חושף את יחסו האמביוולנטי להשכלה הכללית. מחד, הקמת אוניברסיטה עברית מרחיבה לבבות, מאידך קבלתה ללא מורא וללא סייגים, עלול להופכה כמקור סכנה רוחנית. שני "מהלכים" רוחניים משפיעים על עם ישראל, האחד פנימי, ולו זכות הבכורה - כולו קודש ומוקדו בשיבות שהנן "מבצרי הנשמה אשר לישראל"; המהלך השני אינו משמש רק להעמקת הקודש כי אם "להוצאה והכנסה" רוחנית, היינו קליטת והפנמת ערכים חיצוניים מחד, והקרנת מושגים ואידיאות כלפי חוץ מאידך. זיקת הגומלין התרבותית כרוכה בסיכונים, מאחר והשפעות חיצוניות הנרכשות ללא מסננת ביקורתית עלולות לכרסם ולפגום בזהות היהודית. אמנם מן הראוי לשלב מדעים כלליים במערכת מושגיו של היהודי, וכשם כך עשויה המכללה לשמש "מכשיר גדול ונשגב". אלא שתולדות ישראל מלמדות כי חלק ניכר מעמנו שנטל חלק פעיל בתהליך ההשפעה התרבותית ההדדית "נטמע בין העמים, ושטף בשטף הגלים של זרמי המון הים של חיל גויים אשר באו אלינו...". השאלה הרלוונטית, לדעת הרב, לא היתה כיצד לבלום את עצם הופעת האוניברסיטה כגורם חינוכי, אלא כיצד להחדיר לציבור התלמידים את תודעת "הפחד" החיובי, וכיצד לשלב בין אותה חרדה לבין השאיפה להרחבת אופקים. הפתרון שהציע - מניעת כל אפשרות לחילול ה' בין כותלי האוניברסיטה הן מצד המודים וההנהלה והן מצד התלמידים. בעיקר ראוי להקפיד על המרצים שיורו את מדעי היהדות שיהיו אנשים - "...אשר עם כל גדולת המדע שלהם כל אחד במקצועו יהיו גם שלומי אמוני ישראל בדעותיהם, ברגשותיהם ובכל דרכי חייהם... באופן זה יביא לנו הפחד אשר נפחד יחד עם הראייה הגדולה שלנו במחזה הנאדר אשר ליום הזה... את אותו רוחב הלב המבוקש אשר ברכה תהיה בו...".

דברים אלה שנאמרו כרגל פתיחת האוניברסיטה העברית היו למעשה שיר הכל לשיבות וברכה מסויגת לאוניברסיטה. למרות זאת יש לייחס חשיבות לעצם נוכחותו של ראש רבני ישראל בטקס, שכן עובדה זאת ניתנת לפירוש כמתן לגיטימציה - גם אם מסויגת - מצד הסמכות הרבנית העליונה לאוניברסיטה. בפועל לא המליץ הרב לציבור הדתי על לימודים באוניברסיטה, אם כי

מדבריו ניתן להסיק, שלצעירים דתיים ראוי לחבוש את ספסלי האוניברסיטה יותר מאשר לנוער חילוני העלול להינזק מלימודיו במוסד זה. כאשר נושא זה נגע לרב כמעט באופן אישי, עקב שאלת בנו הרב צבי יהודה, האם רצוי שיכמד באוניברסיטה, הותיר את ההחלטה ביד בנו שיעשה כנטיית רוחו. הוא הוסיף, כי את העונג האמיתי מבנו הוא שואב מגדלותו בתורה, ולימודי החול לכל גוניהם "...איננו סוף כל סוף כי אם מתודה עוזרת אל הגילוי האידאלי של הקודש..."¹⁹⁴.

כצפוי, ובניגוד לתקוותו של הרב, נתברר עד מהרה כי האוניברסיטה העברית אינה היכל תורה ומדע באמת מובן שהוא ציפה לו. למרות זאת לא פעל ישירות נגד האוניברסיטה כמוסד. הסתייגויותיו באו לידי ביטוי בגינוי תופעות הינוכיות כעניין כללי ולא דווקא כייחודיות לאוניברסיטה. לדוגמה, ביקורתו התקיפה על הוראת ביקורת המקרא, בה התמיד עד ימיו האחרונים. כאשר הביע את צעריו, על כי לא רק שונאים וגויים עוסקים בנושא זה כי אם יהודים, נתן ביטוי עקיף לביקורתו על כל העוסקים בהוראת ביקורת המקרא והאוניברסיטה העברית בכלל זאת¹⁹⁵. גישתו הביקורתית היתה ביסודה קונסטרוקטיבית, ולפיכך הפנה את מרצו לבניית הישיבה המרכזית, שחינוכותה גברה נוכח ההתפתחויות הבלתי רצויות - לדעתו - שחלו באוניברסיטה.

194. אגדות, ג, עמ' מ, הדברים נאמרו בשנת תרע"ו ודובר על אוניברסיטה באירופה ולא על האוניברסיטה העברית.

195. ההד, חשוון תרצ"ה.

"התאכרות" בני הישיבות

האונברסיטה כזירת מפגש בין קדושה וחולין היתה פרובלמטית מבחינת הרב. עניינו של תת הפרק שיובא להלן בזירה נוספת בה היו אמורים לדור בכפיפה אחת קודש וחולין, והפעם לשביעות רצונו של הרב קוק.

פרשת "התאכרות" בני הישיבות היא אחת הפרשיות המעניינות והפחות ידועות בהן היה מעורב הרב, ועל פי עדויות מסוימות היה הוא מחולכו של הרעיון¹⁹⁶.

"אכור" או "התאכרות" בני הישיבה כפי שזו כונתה בפי בני הדור, היתה תכנית להשרשת בני ישיבות בשדות ארץ-ישראל, בכרמיה ובפרדסיה.

השאיפה לעבודת אדמה בקרב הציבור החרדי ביישוב הישן שרווחה עוד במחצית המאה הי"ט, גברה בשלהי המאה, והגיעה לשיאה עם ייסודה של פתח תקווה בשנת 1878 על ידי אנשי היישוב הישן יוצאי ירושלים¹⁹⁷. עצם רעיון עבודת האדמה על ידי ציבור חרדי לא היה איפוא מהפכני, ואף המייסדים עצמם ציינו בפרוספקט ראשון שפירסמו, את הזיקה ההיסטורית שבינם לבין פועלים של רוכשי אדמת "מלכס"¹⁹⁸. נוסף לכך ראוי להדגיש כי בשנת תרפ"ט בה נוסדה "החברה" כבר היו נקודות יישוב חקלאיות שמייסדיהם היו צעירים דתיים. כדוגמה: "כפר אוריה", "הכפר העברי" (נווה-יעקב), "שדה יעקב", "כפר חסידים" ו"כפר חייטים" (כפר אוריה וכפר חייטים ננטשו כעבור זמן). אמנם נקודות אלה לא אוישו על מהרת בני

196. ראה אגרת שנשלחה מטעם החברה "לאכור" בני הישיבות (להלן "החברה") אל ראשי קהילות בחוץ לארץ, בתאריך כ' באב תר"צ, גצ"ד, תיק חסידא 14/III. באגרת נאמר בין היתר כי החברה נוסדה לפני כשנתיים "...על פי רעיונו ומחשבתו אשר הגה ברוח הגדול מגרנו הגאון ראי' קוק...".

197. על ההתעוררות להתיישבות חקלאית בציבור החרדי ראה זכרונות יהושע ילין בספרו של א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל, א, רמת-גן גבעתיים 1974, עמ' 198-207; וכן שם, זכרונות יואל משה סלומון, עמ' 208-209 ובהמשך פרטים על ייסודה של פתח-תקווה, עמ' 245-285.

198. הפרוספקט יצא לאור בירושלים בכ"ו באדר תרפ"ט והוא מצוי בגצ"ד, תיק 14/III.

הישיבות, אך חלק ניכר מהמתיישבים היו בני תורה. נוסף לכך היו שתי קבוצות של בני ישיבות שעבדו בזכרון-יעקב, האחת כונתה קבוצת "וולוז'ין" והשנייה קבוצת "דבנו בחיי". בחורי הישיבות הלכו עמדם בקשר עם ישיבות סלובודקה ומרכז הרב בירושלים. קבוצות אלה פעלו בצורה פרטיזנית ולא היה גוף מרכזי שעמד מאחוריהן¹⁹⁹.

נמצאנו למדים כי "החברה" לא היתה בבחינת חלוץ ההזלך לפני המחנה, ובדברי ההסבר של המייסדים הודגש כי קודמיהם בציבור החרדי פעלו כבודדים או על בסיס מקומי אולם לא כתנועה ציבורית כללית (קביעה זאת אינה מדויקת י"א). תוך כדי הגשמת רעיון העבודה החקלאית התברר לחרדים, כי כבודדים אין באפשרותם לעמוד במתח הדתי אליו הורגלו קודם לפנייתם לחקלאות. החברה נועדה לאפשר לבני הישיבות לשלב בין הצרכים החקלאיים לבין קיום אורח חיים חרדי מדוקדק. בגילוי הדעת הנ"ל צויין כי כמה מבני הישיבה כבר התאגדו בעבר ועסקו בעבודה חקלאית בפיק"א ובמסגרות פרטיות.

מעבר לצד הרעיוני ניצבו נימוקים פראגמטיים כבדי משקל. מספר בחורי הישיבות היה רב, והסיכוי שכולם ייעשו ל"כלי קודש" היה קלוש. בוגרי הישיבות התחבטו בבעיות פרנסה ושאלת ידידתם מן הארץ עמדה על הפרק. החברה הציעה מקור פרנסה במסגרת דתית ייחודית, בה לימוד התורה ימשיך לשמש מוקד חיי הפרט והכלל ביישוב.

הרב קוק שימש כפטרונה של החברה ל"אכור" בני הישיבות ואליו נצטרפו רבניה הראשיים של תל-אביב, הרבנים עוזיאל ואהרונסון אשר יחד פנו לציבור הרחב לרכוש את מניותיה של החברה הנ"ל, שכן לדבריהם "...המפעל הזה כאשר יצא אל הפועל יתן לנו כוחות נהדרים ביישוב הארץ שיהיו לתפארת לכל בית ישראל²⁰⁰.

תקנון החברה פרט את היעדים והאמצעים להשגתם. החברה תעסוק בדכישת

=====

199. נתיבה, אי בתמוז תרפ"ז.

200. רצ"ד (לעיל, הערה 198).

קרקעות ובהשבתתם, תקנה ותגדל בעלי חיים, תפתח את ענף הדייג, תקים יקבים, תפתח תעשיית טבק סוכר, צמר גפן בשמים ועוד. כמו כן תרכוש אמצעי תובלה, תנהל עסקי יבוא ויצוא, ותפעיל חברות בת בחוץ לארץ²⁰¹. בסעיפים מיוחדים הוגדר מעמדה המשפטי של "החברה" שעל פי תוכניותיה נראתה כחובקת זרועות עולם.

הרב קוק שהיה די מרוחק מהוויית העולם המעשי, אולי לא חש עד היכן הפליגו היוזמים בתכניותיהם. מה שאין כן. הרב עוזיאל שהיה איש מעשה ובחן את התכנית במדוקדק. הוא פנה לרב קוק וחיווה דעתו כי "...יש בתכנית זאת משום הפרזה יתירה, ואם כי לכאורה מה אכפת לנו בהפרזה זו שאינה רק על הניר, אבל כמדומה שגם על כגון דא נאמר תפסת מרובה לא תפסת..."²⁰². נראה כי הרב עוזיאל לא תלה תקוות מפליגות ב"חברה", לעומת זאת הוא תבע בתוקף (באותה הפניה לרב קוק) לייסד ישיבה חקלאית²⁰³.

הרוח החיה בפעילות החברה היה מ"ד בושען (חסידה), ופעילותה נתמכה על ידי אישים ידועי שם בציבור הדתי כגון: פרופסור ש' קליין מן האוניברסיטה העברית, שפנה לרבנים לסייע בידי "...מאות של תלמידי הישיבות... משתוקקים אחרי צאתם מהישיבות להתיישב בארץ ולעבדם כאיכרים ופרדסנים..."²⁰⁴.

=====

201. הון החברה על פי הנאמר בפרוספקט נאמד ב-5,001 לירות ארץ-ישראליות שחולקו ל-5,000 מניות דגילות. מניה מס' 1 כונתה מניית הנאמן והיא הופקדה בידי הרב קוק והקנתה לו זכויות מיוחדות בחברה.

202. אגרת מהרב עוזיאל לרב קוק מא' בטבת תרפ"ט, את"א, 1025/49. הרב עוזיאל הזהיר שתכנית גרנדיוזית עלולה ליצור רושם כי מדובר בפרויקט לתודמים עשירים בלבד ולא ל"עמך" וכך יאבדו תרומות של המשקיע הקטן. הרב עוזיאל גילה עניין בפעילות "החברה" ומדי פעם שיגר לרב קוק ול"חברה" את עצותיו. ראה שם, תיק 1024/49.

203. בעניין הישיבה החקלאית ראה: נתיבה, ט"ו באדר תרפ"ז.

204. אגרת מש' קליין, מתאריך י"ד באב תרצ"ב, גצ"ד (לעיל, הערה 198) וכן ראה שם, באותו עניין מכתב מטו"ב בחשוון של הסופר די' בנימין.

בניגוד לבוטשן (חסידא), לא פעל הרב קוק באופן מעשי ושיטתי לקידום הנושא. הוא שימש בעיקר "דגל" לראשי "החברה", שסברו כי המוניטין שלו עשוי לקדם. ואמנם, בית הכנסת "מוריה" בוורשא שפנה למתפלליו לרכוש מניות בעין יפה ציין בפנייתו: "...לא נספר בשבחה של 'החברה', די רק להזכיר את שם המייסד הגאון... קוק הנותן... ערובה נכונה ביסודתה בקודש..."²⁰⁵. במקרים מסוימים פנה הרב אישית אל יהודים אמידים בבקשה לתרום ל"חברה"²⁰⁶.

ה"חברה" שהיתה בלתי מפלגתית נתקבלה בדרך כלל באהדה, אם כי במשך הזמן משנתברר כי הציפיות אינן מתגשמות הלכו וגברו קולות הפקפוק. שאלות כגון האם בני הישיבה מוכשרים לעבודה פיזית קשה? כיצד יגשו לעבודה חקלאית ללא הכשרה מוקדמת? ועוד שאלות מסוג זה הטרידו את אלה שחפצו בטובתה של החברה²⁰⁷. בשנת תרצ"ב כשנתרבו סימני אי ההצלחה נכתב באחד העיתונים הדתיים: "...ההתחלה היתה ברוב ענין... אבל כעבור זמן לא רב התחיל הענין לדעוך קמעא קמעא, ידי העסקנים רפו ובלבבות בני הישיבה גבר היאוש"²⁰⁸.

במסע נרחב שערך מ' בוטשן בפולין הוא הצליח אמנם לרכוש אהדה ציבורית ואף זכה להתחייבויות כספיות מצד גורמים שונים אולם סך כל ההישגים לא היה בו כדי להוציא את "החברה" למרחב²⁰⁹.

העיתונות היהודית בפולין הקדישה מקום לנושא "החברה"²¹⁰, והסופר

205. שם, אגרת מ' בוטשן בפולין הוא הצליח אמנם לרכוש אהדה ציבורית ואף זכה להתחייבויות כספיות מצד גורמים שונים אולם סך כל ההישגים לא היה בו כדי להוציא את "החברה" למרחב²⁰⁹.

206. שם, אגרת מהרב קוק לתורם פוטנציאלי, מתאריך י"א בשבט תרצ"ג.

207. התור, כ' בסיוון תרפ"ט; ההד, כסליו תרצ"ב.

208. נתיבה, ה' בסיוון תרצ"ב; ההד, חשוון, כסליו תרצ"ב.

209. ההד, כסליו תרצ"ב.

210. ראה: דאס יודישע טאגבלאט, ט"ו וי"ט בחשוון תרצ"ב; דער מאמענט, י"ב בחשוון תרצ"ב; היינט, י"ט בטבת תרצ"ב; וולאצלאווקער שטימע, כ"ו באדר א' תרצ"ב.

הכל צייטלין כתב מאמר אוהד והדגיש את תמיכת הרבנים קוק ומאיר ב"חברה", וכנגד זאת ציין את חוסר תמיכתן של ה"מזרחי" ו"אגודת ישראל" אשר להערכתו אינן מרוצות מן העובדה שאדם שאינו מזוהה עמן דואג לתורה ועבודה בארץ-ישראל²¹¹.

למרות כל גילויי האהדה האמורים לעיל נקלעה החברה למבוי סתום. למרבה האכזבה לא רק התכנית הגדולה לא הגיעה אל סף ההגשמה, גם חלקים מוגבלים ממנה לא מומשו.

הנוגעים בדבר מנו סיבות שונות לכשלון. היו שסברו כי מלכתחילה ניגשו לביצוע בדרך שגויה. הדרך הרצויה - לדעתם - היתה קודם המעשה הנחשונים-חלוצי ואחר כך חיפוש הדרך להתבססות. "החברה" הלכה בדרך הפוכה - היא חתרה להקדים את הביסוס למעשה החלוצי. כיוון שהרעיון נותר ערטיכלאי במשך תקופה ממושכת הוא נדחק מתודעת הציבור. היו שטענו כי בהסכמת ראשי ישיבות לרעיון ה"התאכרות" לא היה די, חסרה התלהבותם לנושא. הם היו צריכים להבטיח המשך סיוע כספי ל"מתאכרים"²¹².

בחורף תרצ"ג שעה שעניין "החברה" הלך ונגזז ניסה הרב קוק להעניק לו תמריץ מחודש. בפנייה אל יהודי ארץ-ישראל וחוץ לארץ הוא הודיע כי "החברה" שנאלצה להפסיק פעילותה מחמת המשבר הכלכלי בעולם, שבה לעבודתה, אם כי בצעדים איטיים, אולם נועדו לה עתידות גדולות²¹³. גם ציפייה זאת נתבדתה ו"החברה" הפכה לעוד אפיזודה חולפת בתולדות היישוב. "החברה" שפרגמטיזם ואידאליזם, מציאות וחלום שימשו בה בערבוביה, נצטרפה לאותו חלק בחזונו של הרב שלא זכה להגשמה.

211. דער מאמענט, י"ד בכסליו תרצ"ב. צייטלין מציין כי החברה נתמכת בין היתר על ידי הרבי מגור. בגצ"ד תיק 14/III מצוי טופס הצטרפות לחברה מתאריך ט' בחשוון תרצ"ב וכפי הנראה החתום עליו הוא הרבי מגור.

212. ההד, חשוון תרצ"ו.

213. אגרת מי"ד בטבת תרצ"ג, גצ"ד, תיק 14/III.

ביקור בארצות-הבריתהמסע, משתתפיו ויעדיו

כבר נתברר בפרק הדן בגלות הרב, עד כמה קשתה עליו היציאה מארץ-ישראל, ולו לתקופה קצרה בלבד. אם בכל זאת יצא לפרק זמן ממושך למסע בצפון-אמריקה ובאירופה, משמע נימוקים כבדי משקל הניעוהו לכך.

בכ"ג באדר א' תרפ"ד יצא הרב בדרכו לארצות-הברית, בראש משלחת בת שלושה רבנים. שני הרבנים הנוספים היו אף הם ידועי שם בעולם היהודי. הרב אברהם דב שפירא, רבה של קובנה, והרב מרדכי משה עפשטיין מסלובודקה.

מטרת המסע היתה לערוך מגבית חירום למען מוסדות תורה בארץ-ישראל ובמזרח-אירופה. מצגן הכספי של הישיבות ותלמודי התורה היה בסיס, והיה חשש רציני להתמוטטותן. המבצע של גיוס הכספים היה בגדר "הצלת נפשות" לעולם הישיבות, והצלחתו היתה תלויה בין היתר באישיותם של חברי המשלחת. מכאן החשיבות היתירה שייחס הרב להשתתפותו במסע ההתרמה, ולשם כך היה נכון להיעדר למשך כעשרה חודשים מארץ-ישראל. לא בנקל שוכנע להצטרף לסיוע. מסע לחצים ממושך והידלדלות קריטית בכספי התרומות שהגיעו לארץ-ישראל העמידוהו בפני הכוונה לצאת²¹⁴. למסע, שמלכתחילה נועד למטרה מוגדרת, ניתוספו ציפיות שנגזרו ממעמדו הממלכתי של הרב. קוק כרבה האשכנזי הראשי של ארץ-ישראל. דעיון זה הודגש הן על ידי נציגי הציבור הדתי והן על ידי נציגי ציבור החילוניים. העיתון "הד העם" ציין, כי יש צורך שהרבנות תשא יותר בעול הציבור, תהיה מוכרת יותר ועומדת בקשרים גם עם העולם היהודי בכלל²¹⁵. נסיעת הרב הראשי לחוץ לארץ תעלה לדעת הכותב את קרן הרבנות הראשית, שתוכר כמוסד

214. על הלחצים שקדמו להחלטה ראה: קול יעקב, ט"ז בטבת, ה' בשבט, כ"ו בשבט תרפ"ד. בי"ג בטבת תרפ"ד נערכה בבית הרב פגישה רבת משתתפים, במטרה לשכנעו בדבר חיוניות השתתפותו במשלחת הרבנים לחוץ לארץ. גם הרב צ"י קוק דיווח על לחצים מצד מוסדות התורה על אביו, שלושה באלול (לעיל, פרק א, הערה 16), עמ' כט.

215. הד העם, כ"ד באדר א' תרפ"ד.

הנושא בעוכר שכל הציבור, ומסמל את אחדותו. העיתון ניסה לשוות לביקור אופי לאומי במטרה להציג את הרב כאחד המנהיגים הייצוגיים של היישוב. ערבוב היעדים הכספיים והלאומיים של המסע עורר תגובות שונות. היו שטברו כי היעד הלאומי הוא כה חשוב, שההתעסקות בעניין תקציב מוסדות דת וישיבות עלול לפגום בתדמית המשלחת. "...אם נשאירה ככה כמו שהיא תהיה זאת אומרת שלפנינו היתה הזדמנות גדולה, מסגרת רחבה ואנחנו לא ידענו לתת לה את כל תכנה הגדול והמתאים..."²¹⁶. הכותב התווה תכנית משלו למשלחת הרבנים ואכה עיקריה:

א. המשלחת תדאג לכלל מוסדות תלמוד תורה בארץ-ישראל, שראוי להעמידם על רמה גבוהה.

ב. המשלחת תפעל להשגת כספים להקמת משקים כפריים בסביבות ירושלים כדי ליישב בהם בני תורה. לדעת הכותב, עשרות מבני ירושלים חפצים בכך ועל הרב קוק לפעול למען הגשמת רעיון זה.

ג. לפעול להקמת בית מדרש לרבנים ברוח התורה והמסורה. הציפיות השונות שנתלו בשליחות זו, באו לידי ביטוי חריף דווקא על ידי אישיות מקורבת לרב קוק בתפיסת עולמה. הרב ציטרון רבה של פתח-תקווה²¹⁷, שחלק כבוד לרב, לא נמנע מלמתוח ביקורת על רעיון השליחות, כפי שזה בא לידי ביטוי בעיתונות. לדעתו, אין התאמה בין תכלית הנסיעה ובין תפקיד הרב הראשי. לדברי הרב ציטרון הנסיעה היא רק על דבר ענייני ירושלים של היישוב הישן. אין בתכנית המסע חלק שיוקדש לכלל נושאי הדת ביישוב. ציטרון היה סבור, כי הרבנות הראשית אינה יכולה להרשות לעצמה להציג את המסע באור כזה. הרבנות הראשית מצויה

216. שם, ח' באדר ב' תרפ"ד.

217. ציטרון (קטרוני), ישראל אבא (לאטביה תרמ"א-תל אביב תרפ"ז). משנת תרע"א כיהן כרבה של פתח-תקווה, ועמד בקשרים עם הרב קוק עוד בתקופת העלייה השנייה. היה בעל השקפת עולם ציונית ונמנה עם עסקני ה"מזרחי" ועם מניחי היסוד לרבנות הראשית. הרב קוק הוקיר את הרב ציטרון, וראה מדברי הרב קוק עליו, מאמרי הראי"ה, א (לעיל, פרק ג, הערה 68), עמ' 240-242.

במצב עגום מאוד וזה לא במעט, מחמת חסרון כיס. לפיכך רצוי כי המסע לא ישא אופי של סיוע דק לירושלים על חכמיה ומוסדותיה, אלא יצטייר כמפעל למען כלל העם היושב בציון ולמען כלל הצרכים הדתיים בארץ-ישראל. מבחינה אופרטיבית הציע הרב ציטרון לצרף למשלחת הרבנים את אחד מרבני המושבות. הכותב ציין כי אין הוא בודד בדעתו, וכדוגמה הביא את הרב שלמה אהרונסון, רבה של תל-אביב, אשר הסכים עמו בעניין זה. לדעתו, גם הדאגה לגופים כקרבן קיימת וקרן היסוד, חייבת לבוא לידי ביטוי בביקור. יש למנוע הדבקת תו עדתי למסע, לפיכך על נציגים מעדות המזרח להשתתף במשלחת, והתרומות שתושגנה מן הראוי שתוענקנה גם למוסדות של בני עדות המזרח. רק בתנאים אלה תזכה המשלחת לברכת הציבור הדתי על כל גווניו²¹⁸. הנימה הביקורתית מצד ידיד ומקורב לרב, מלמדת, כי היו שראו במסע, הירתמות למען מוסדות היישוב הישן והתחמקות מעזרה למוסדות הפועלים ברוח ציונית-דתית, וזאת בשעה שהציבור הדתי-לאומי שימש משענתו המרכזית של הרב בכל מהלכיו הציבוריים. ביקורת זאת אף שהוצנעה, מאחר ומקורה היה דווקא בחוגים המקורבים לרב, אומרת דרשני. מאידך, ביקרו חוגי היישוב הישן את השתתפות הרב במשלחת מתוך חשש הפוך, שמא יימנע מלפעול למען מוסדות התורה. ביקורת זאת באה לידי ביטוי בווטה מעל דפי "קול ישראל", ושני עמיתיו של הרב למשלחת מצאו לנכון לשגר אגרת למערכת העיתון ולמחות בחריפות על הכעז נגדו. הננו מצטעדים מאוד - קבעו הרבנים - "...לראות שלמרות מוסרו את נפשו לצאת מהארץ... ולמרות עמלו הרב להרמת קרבן התורה נמצאו כאלו שמעייזים להעליב אותו ולהוציא כעז... על כן הננו רואים לנו לחובה למחות בכל עוז נגד עלבוננו... הוא מרבה לעורר את עם ישראל יושב אמריקה להרמת קרבן התורה... ודרשותיו הנשגבות עושות פרי...²¹⁹. הימצאות בין הפטיש הלאומי והדתי-לאומי לבין הסדן החרדי האנטי ציוני, לא היתה

=====

218. אגרת שנשלחה על ידי הרב ציטרון אל הרב קוק בתאריך ח' באדר א' תרפ"ד, גצ"ד, תיק הרב קוק, 17 א.

בגדר תופעה חריגה עבור הרב אשר הסכין לחיות עם הביקורת הדו-צדדית. להלן, בסיכום המחקר נעמוד על נקודה זאת כאחד המאפיינים במעמדו הציבורי של הרב.

החבורה שהצטרפה לרב לא נמנתה עם החוגים המקורבים לזרם הדתי-לאומי, ועיקר מעיינם היה בהצלת אותן ישיבות אשר הרב קוק הקים להן אלטרנטיבה בדמותה של "הישיבה המרכזית". אמנם הוא היה סבור, כי עדיין יש מקום מרכזי לאותן ישיבות, אולם האם לצורך ביסוסן בלבד היה יוצא את הארץ לפרק זמן כה ממושך? יש בכך תמיהה שפתרונה אינו מחוץ דיו. על חוסר התלהבותו של הרב לצאת את הארץ אנו למדים מאגרותיו²²⁰, בהן ציין כי קשה עליו היציאה, מנהלי המוסדות בירושלים מפצירים בו שיסע והוא שוקל את הנושא. לדעתו, אין להטריח לעניין זה את הרבנים הישישיים ר' מאיר שמחה מדווינסק (בעל "משן-חכמה") ור' ישראל מדאדין (בעל ה"חפץ חיים"). עם זאת קשה עליו ההחלטה. באגרת לרב חיים עוזר גראדז'ינסקי הדגיש כי מבחינת מצב החינוך החרדי "המצב פה נורא, ה' ירחם על בני תורה ומוסדות הקודש בכלל"²²¹. הרב העלה חשש כי נסיעתו תחזק את ידי אלו בארצות-הברית הסבורים שאין לשלוח שד"רים לגולה, אלא לרכז את מפעלי הסיוע ביד מרכזית, ובו - ברב קוק - יראו חלק מאותו גורם מרכזי המחליף את השד"רים הבודדים. לאחר תקופה ממושכת של לבטים נראות להצטרף למסע, ואף יזם פגישות הכנה בנושאים כלל-יישוביים עם נושאי תפקידים בכירים ביישוב, כגון קולונל קיש²²².

יציאת הרב מן העיר היתה בגדר אירוע רב-חשיבות לאנשי ירושלים. כרוזים הופצו בחוצותיה ותושביה נקראו לצאת ולהיפרד מהרב בבית הנתיבות²²³.

219. אגרות לדאי"ה, עמ' קיב.

220. אגרות, ד, עמ' קע.

221. שם, עמ' קעה. נראה כי הרב היה מעוניין שח"ע גראדז'ינסקי יצטרף למסע וכך יגברו הסיכויים להצלחתו, ראה גם שם, עמ' קעט.

222. ראה: אגרת מהרב צ"י קוק אל הקולונל קיש, מתאריך כ' באדר תרפ"ד, אצ"מ, 525/630. באגרת ביקש צ"י קוק לזמן פגישה בין אביו לכמה עסקנים, לפני נסיעתו לארצות-הברית.

בארצות-הברית

בי"ג באדר ב' תרפ"ד הגיעה המשלחת לארצות-הברית. הדיווחים על פעילות הרב ומהלכיו בארצות-הברית שאובים בעיקרם מן העיתונות היהודית המקומית, אשר סיקרה את האירוע במפורט ובדציפות בכל שלביו. העיתונות ליוותה את המסע ברוח אוהדת, ואגב תיאור מטרות המסע, הוקדש מקום נרחב לסקירת תולדות הרב ופועלו. היה בכך מסע פירסום רחב ממדים, בו הוצג הרב בפני מאות קהילות גדולות וקטנות, באמצעות העיתונות היהודית המקומית.

את האנייה "אולימפיק" עליה הגיעה המשלחת לניו-יורק הקבילה בנמל ספינת ראש עיריית ניו-יורק, שעל סיפונה נכחה משלחת שהורכבה מחשובי הרבנים בארצות-הברית ובקנדה. היה זה אות כבוד חשוב ביותר לו זכה רב או מנהיג אורתודוקסי בבואו לארצות-הברית²²³. הדיווחים תיארו את קבלת הפנים ככבוד מלכים שרק יחידי סגולה זכו לו. משמרות כבוד של משטרת העיר ליוו את המשלחת לעבר "ארמון העיר", בו התקיימה קבלת הפנים הרשמית שנפתחה בברכת ראש העיר²²⁴. מלכתחילה היה ברור כי זרקורי-התקשורת האמריקנית תופננה אל הרב קוק כאישיות הדומיננטית שבמשלחת. לעתים היה נדמה מדיווחי העיתונות, כי עצם הביקור הוא תכלית

223. בס"א, L/1658, אוסף שבדרון, תיק קוק. בטקס הפרידה שנערך לכבודו נשאו דברי ברכה דוד ילין בשם הוועד הלאומי, פרופסור פיק בשם ההנהלה הציונית והרב מימון בשם ה"מזרחי" (ראה קול ישראל, כ"א באדר א' תרפ"ד; התור, כ"ד באדר א' תרפ"ד).

224. The Morning Journal N.Y. 17.3.24, 19.3.24; The Jewish Daily News, N.Y. 18.3.24; Day N.Y. 20.3.24.

העיתון האחרון מוסר כי הרב קוק פנה ליהדות ארצות-הברית בבקשה לרכוש קרקעות באדץ-ישראל.

225. ראה אפיריון, א' בניסן תרפ"ד, תיאורו של הרב שמואל מיכר. נראה כי ההתלהבות בה נתקבל בניו-יורק הותירה רושם עמוק אף ברב קוק. בעיקר התרשם מהעובדה כי במסיבה שאורגנה לכבודו בניו-יורק ישב ראש העיר בכיסוי ראש, מנהג נימוסי מרשים המלמד לדעתו גם על חשיבותה הפוליטית של היהדות המקומית (ראה גם: אגרות, ד, עמ' קצה).

כשלעצמה, ועניין המגבית הוצנע בשולי הסקירות והדיונים עליו²²⁶. גינוני הכבוד והטקסיות המרובה היו לטורח על הרב אשר טען כי הוא "...מוקף הטרדות וסובל יסורים של כבוד..." בגלות אמריקה עטורת הזהובים²²⁷. את שהותו בארצות-הברית ניצל גם לצורך הרבצת תורה במרכזי התורה שם²²⁸, לעשיית נפשות למען הישיבה המרכזית²²⁹, ולהפצת רעיון "דגל ירושלים" שקדנו שקעה²³⁰. מבחינת התהודה הציבורית לה זכה, הגיע המסע לשיאו בפגישת הרב קוק ועמיתיו עם נשיא ארצות-הברית קאלוויין קולידג', בבית הלבן ב-15.4.24. בדברי ברכה שתורגמו לאנגלית הודה הרב בשם יהודי ארץ-ישראל לממשלת ארצות-הברית עבור הסיוע שהגישה לקידום תהליך שיבת ציון. בדברי תשובתו הבטיח קולידג', כי ממשלת ארצות-הברית תמשיך להגיש עזרה לבניינה של ארץ-ישראל²³¹.

נראה, כי העצות בהן צוייד הרב טרם מסעו באו לידי ביטוי במהלך הביקור, והרב הועיד זמן ומחשבה לא דק לגורל הישיבות. באסיפת רבנים מאמריקה וקנדה שהתקיימה בניו-יורק הציע הרב ליצור הסתדרות עולמית של

226. הופיעו שם סקירות על תולדות הרב ראה: Jewish Daily News, N.Y. 6.4.24 המאמר לוקה באי דיוקים והפרזות, ושני המשתתפים הנוספים במשלחת כלל לא מוזכרים, וכן ראה שם, גיליון 12.3.24; הרב בר-אילן כתב בספרו מוולוז'ין עד ירושלים. (לעיל, פרק ב, הערה 113), עמ' 592-593 כי בכל מקום שהלך היו העיניים נשואות אל הרב, וכל האוזניים נטויות לדבריו. הוא עסק שם גם בפסיקה.

227. אגרות, ג, עמ' קפט.

228. ראה דיווח על הסכמת הרב לתת סדרת שיעורים בישיבת ר' יצחק אלחנן בניו-יורק. השיעור הראשון הותר לדברי הכתב רושם עצום. Jewish Daily News, N.Y. 6.4.24 ראה גם, הדאר, ז' בניסן תרפ"ד; בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים (לעיל, פרק ב, הערה 113), עמ' 594-593.

229. אגרות, ד, עמ' קצ.

230. הד העם, י"ב באכול תרפ"ד.

231. הד העם, י"ב באייר תרפ"ד; התור, י"ב באייר תרפ"ד; קול יעקב, כ' באייר; הארץ, ב' בסיוון תרפ"ד.

רבנים שמרכזת יהיה בירושלים, והיא תפלט את הדרך ליצירת הסנהדריה העתידה בירושלים²³². האסיפה ברכה על ההצעה להגדיל את תוקפה של רבנות ארץ-ישראל על ידי צירוף גדולי רבנים ומלומדים לשורותיה, ונבחרה ועדה שתפקידה לגייס כספים לבניין היכל עבור הרבנות הראשית בירושלים. כן נתקבלה הצעה בדבר ייסוד ישיבה גדולה בירושלים²³³, ונבחרה ועדה להוצאה לפועל. נראה כי הצעות והחלטות אלה נועדו לחזק את חישוקיו של המימסד הדתי בארץ-ישראל, ולהציגו כמוקד עולמי של המימסד היהודי הדתי.

בכל האסיפות בהם נכח הרב, הוא הותיר רושם עצום על הקהל. הרב מאיר ברלין שנכח בכמה אסיפות, כתב כי המאזינים נותרו נדהמים נוכח דבריו "...כחוזה היה הנואם בעיניהם. אלה הדגילים לשמוע נאומים מדיניים... חיוו דעתם כי לא נופל הרב קוק בתורת נואם מקברניטי האומה, ולא עוד אלא שהוא עולה עליהם באצילות ובקדושה המרחפת עליו..."²³⁴. הרב קוק לא נמנע ממפגשים עם חוגי הקנאים מחד ועם רבנים שזוהו כרפורמים מאידך. על רקע זה נתגלו מדי פעם אי הסכמות בין האורחים והמארחים. לדוגמה, בעת ועידת אגודת הרבנים בארצות הברית נמתחה ביקורת על "החלוצים", ואחד הרבנים הציע לא לסייע לקרן היסוד כל עוד אין ביטחון שהכסף אינו נופל בחלקם של מחללי השם. בעקבות הדברים קמה מהומה ששככה לאחר דברים שנשא הרב קוק ובהם שלל את ההצעה²³⁵.

במסעה הממושך ביקרה המשלחת במרבית הקהילות הגדולות בארצות-הברית

232. הד העם, ט"ו בתמוז תרפ"ד.

233. נראה כי הכוונה לייסוד בניין עבור ישיבת הרב קוק.

234. בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים (לעיל, פרק ב, הערה 113), עמ' 594. על מה שאירע באסיפת אגודת הרבנים בעת נאומו שם, כתב בר-אילן: "...איש לא נע ולא זע. מרובי שנים ומגודלי זקן לא הסתפקו בשמיעה בלבד, עלו על הכסאות, התרוממו איש על כתף חברו... לא לאבד אף ניב אחד, לא להפסיד אף ביטוי אחד... להזין עיניהם בפצוץ... הנואם..."

235. הדואר, ד' בסיוון תרפ"ד; קול ישראל, ד' בסיוון תרפ"ד; יודישע טעגבלאט, י"א באדר תרפ"ד.

ובקנדה²³⁶, והתקבלה בכל מקום בסדר פנים יפות²³⁷.

כיעד פיננסי נקבע סכום כספי בסך מיליון דולר²³⁸. ייתכן וסכום זה תאם את צורכי החינוך החרדי בארץ-ישראל ובמזרח-אירופה, אך יהדות אמריקה הצפונית שפתחה את מרחבי לבה בפני המשלחת, התירה רק את שולי כיסה בפניה. על פי העדויות הקיימות, נתרם סכום הנע בין רבע לשליש מן הצפוי²³⁹. המסע שכווה בברכת גדולי הדור ובהם "החפץ חיים"²⁴⁰, איכזב במידה מסוימת מבחינת התכלית העיקרית. ייתכן ושהותן של משלחות נוספות בארצות-הברית בו זמנית, פגע בהיקף התרומות²⁴¹. זמן מה לאחר שובו לארץ-ישראל כתב הרב קוק כי הביקור בארצות-הברית שהושקעו בו מאמצים כה רבים השפעתו "...לצערי הגדול היא מעוכבת כעת עתה, ועדיין לא קיבלה ארץ-ישראל אף תקציב חודשי אחד מאז באתי. המצב מעורר צער, ולפי הישועה..."²⁴². את אכזבתו ביטא באגרת ששלח ל"סענטריאל דעליעף" בניו-יורק ובה ציין כי חרפה שוברת את לבו נוכח המון

236. The Eagle Montreal, Canada 21.4.24. בעיתון הודגש כי יהדות קנדה הכינה עצמה לבואו של הרב קוק. יתר הרבנים לא הוזכרו.

237. Jewish Daily News, N.Y. 26.3.24. העיתון הדגיש כי אירוע מעין זה בו כל גדולי הדור מגיעים לארצות-הברית מתרחש פעם בדור.

238. Day N.Y. 18.4.24; Jewish World, Cleveland Ohio 23.4.24; The Morning Journal, N.Y. 24.4.24.

בעיתון האחרון פורסמה מודעה גדולה של ה"סענטריאל דעליעף קאמיטע" אשר ריכזה את הסיוע לישיבות. במודעה דובר על גיוס מיליון דולר לשובת חינוך יכדי ישראל. הובטח שמכסף זה יהנו עוד שלושים אלף יתומים יהודים.

239. הד העם, ו' וכ' בכסליו תרפ"ה ציינו כי במשך שמונה חודשים נאספו כרבע מיליון דולר; התור, י"ג בכסליו תרפ"ה דיווח על איסוף 320,000 אלף דולר.

240. קול יעקב, כ"ג בתמוז תרפ"ד. "החפץ חיים" בעצמו, שיגר כנראה אגרת בעת שהמשלחת שהתה בניו-יורק, וביקש סיוע עבור הישיבה בראדין (ראה אגרות לראי"ה, עמ' קיא-קיב).

241. הדואר, ז' בניסן תרפ"ד ציין את ביקורו של ד"ר משהון כשליח התנועה הציונית לארצות-הברית. ד"ר משהון אסף כספים למען קרן היסוד.

242. אגרות, ד, עמ' רכז.

הנצרכים לסיוע, והישועה רחוקה מהם²⁴³.

אמנם הצד הכספי היה היעד המרכזי של המסע, אולם בדיעבד ראוי להעריכו לא רק מבחינת תוצאותיו הכספיות המידיות. שפע השבחים להם זכה הרב קוק, עמד במוקד הסקירה העיתונאית ונסך ערפל סביב היעדים המרכזיים של הביקור. הדי ביקורת נשמעו מעל דפי "הדואר" בו קבל אחד הכותבים, כי המשלחת החטיאה את מטרותה, בכך שלא העמידה את יהדות ארצות-הברית על חומרת מצב החינוך היהודי בארצות-הברית גופא. איסוף הכספים למען מוסדות בארץ-ישראל ובאירופה, עם כל חשיבותו, אינו עדיף על הצורך הדחוף בסיוע רוחני ליהדות ארצות-הברית. מבחינה זאת קבע הכותב, לא יצאה יהדות אמריקה נשכרת מן המסע²⁴⁴. קשה לקבוע באיזו מידה ביקורת זאת מייצגת את התחושה הכללית, מכל מקום ראוייה היא לתשומת לב. לעומת זאת טוען "הד העם", כי הנסיעה היתה בגדר "נתינה" גדולה לקהל היהודי בארצות-הברית: "...את הנסיעה הזאת יש לעשר בשם הגדול, נסיעה היסטורית לאומית, מפני שהיא הכניסה ערכים לאומיים חדשים במרכבתנו הלאומית הגדולה, ובדאה יחסים חדשים בין חלקנו הפזורים..."²⁴⁵. אולם צריך לומר כי הערכה זאת עומדת בניגוד לחוות דעת אחרות והאמת נחבאת מן הסתם אי-שם בין ההערכות השונות.

בדרכו ארצה שהה הרב תקופה קצרה באירופה (באנגליה בצרפת ובשווייץ) ונפגש עם ראשי קהילות יהודיות, מנהיגים ציוניים ומדינאים אנגלים²⁴⁶. בבזל נועד בין היתר עם מנהיגי "אגודת ישראל" לדיון

243. שם, עמ' רכה.

244. הדואר, י"ז בחשוון תרפ"ה; הד העם, י"ב באיילול תרפ"ד דווקא מציין לשבח את פעילותו הרוחנית של הרב קוק בקהילות ארצות-הברית.

245. הד העם, ה' בכסליו תרפ"ה.

246. העולם, כ"ה בחשוון תרפ"ה; התור, י"ג בכסליו תרפ"ה; הד העם, כ"ב בתמוז תרפ"ד המליץ בפני הרב לקצר את שהותו בארצות-הברית ולפעול בלונדון למען קבלת עמדתו בנושא חוקת הקהילות שעמד אז על הפרק.

בבעיות השעה בארץ-ישראל²⁴⁷.

בכ' בכסליו תרפ"ה שב הרב לירושלים, בה ציפתה לו קבלת פנים נלהבת. העיתונות האוהדת לו שיבחה את פועלו בגולה²⁴⁸. לעומתם, ספקו כפיים מתנגדיו הקנאים, אשר לא הסתירו את תקוותם הנכזבת, כי הרב קוק ימצא בארצות-הברית משרה ההולמת את כישוריו הייחודיים²⁴⁹. מה היתה הערכת הרב עצמו על הביקור, אף זו שאלה שאין עליה תשובה בדורה בכתביו. דק מבין השיטין ניתן ללמוד, כי ההמולה החיצונית שנתלוותה למסע לא היתה לדוחו. לדבריו: "...אינני שבע רצון ביותר מן התהילות והתשבחות שעתוני אמריקה מפזרים לי מלא חופניים... רצוני וחפצי לא שיכתבו עלי, כי אם על שאיפותי ומחשבותי..."²⁵⁰. ציפייה זאת זכתה להגשמה חלקית בלבד, וכמוה התקווה כאיום סכום כספים מרשים. המפרשים האישיים עם הנהגת יהדות ארצות-הברית נעשו בחשף וקשה היה לצפות להמשכיות אינטנסיבית של מגעים אלה²⁵¹. גם אם לא הוגשמו כל הציפיות שנתלו בסיוור, הרי שבעקבותיו הפך הרב לאישיות ידועה בכל מרכזי העולם היהודי בצפון-אמריקה. המרכז היהודי הגדול בארצות-הברית זכה להיכרות בלתי אמצעית עם הרב והשקפותיו ועם מכלול נושאי הדת הקשורים לעולם היהודי בכלל ולארץ-ישראל בפרט.

247. קול יעקב, י"ג בטבת תרפ"ה; העולם, 26.11.24.

248. התור, כ"ב בכסליו תרפ"ה; קול יעקב, כ"ט בכסליו תרפ"ה.

249. קול ישראל, כ"ד בחשוון תרפ"ה.

250. הדואר, כ"ט באדר ב' תרפ"ד.

251. בשנת תרצ"ד, כשביקש הרב קוק את סיועה של יהדות העולם למען הגנת סטבסקי שנאשם ברצח ארלוזורוב, נעתרו מנהיגים רבים בארצות-הברית לבקשתו, ובשמו הזעיקו את דעת הקהל בארצות-הברית. ייתכן ובביקור בשנת תרפ"ד הונחו חלק מהיסודות שאיפשרו כעבור כמה שנים היענות מרשימה לפניית הרב.

עם "יהדות המצוקה"

בצד פעילותו העניפה של הרב בזירה הארצישראלית הוא הקדיש מעתותיו למען קהילות ישראל בגולה שהיו שרויות במצוקה.

שנה שפרעות פקדו את יהודי אוקראינה (1922) הוא נרתם לפעילותם למענם ובעיקר למען הצלת היתומים הרבים שנותרו גלמודים וחסרי ישע²⁵². הרבנות הראשית פנתה לממשל הבריטי כדי שיאפשר את העלאת היתומים, והרב קוק, ששימש כנשיא כבוד של "ועד החזקת יתומי אוקראינה בארץ-ישראל", עמד בנושא זה בקשר עם ישראל בלקינד שעסק בהבאת מקצת היתומים לארץ ובחינוכם²⁵³. משהורע מצבם של יהודי רוסיה הפעיל הרב את כל קשריו כדי לנסות ולשפר את מצבם. בן היתר נעזר בעניין זה ברב מאיר הילדסהיימר שהיתה לו אפשרות להשפעה עקיפה על מצבם של מקצת מיהודי רוסיה²⁵⁴. משעלו הנאצים לשלטון בגרמניה יצא הרב קוק בקריאה להצלת יהדות גרמניה²⁵⁵, אולם להערכתו מצוקתם של יהודי רוסיה היתה לא פחות חמורה ובנדון זה הוא כתב: "...לדעתי לא יכול להיות כלל שאנחנו נעזוב את המספר הגדול של מיליונים מאחינו הנתונים במחשכי רוסיה לכליון ממש, בעת אשר אנחנו עמלים לעשות דבר גדול בעד אחינו בגרמניה... לא נוכל לשאת את העלבון אשר יהיו סובלים אחינו ההרוסים שברוסיה בעת אשר תגיע לאזנם הידיעה שבאותו הזמן שכל עולם היהדות גועש ורועש הוא לגורלם המר של אחינו בגרמניה, יהיו גם האחרים

252. כרוז הרב קוק ליהודי ארץ-ישראל והתפוצות ב' בסיוון תרפ"ב, בסל"א, L/1658; אגרות, ד, עמ' קל.

253. ראה חילופי מכתבים בנושא זה בין הרב קוק וגורמים שונים ביישוב, את"א, 729/3; המזרחי, ט' בטבת תרפ"ג.

254. הד העם, כ"ו באייר תרפ"ד. בלקינד ישראל (רוסיה 1861-1862) בדלין (1929) ממייסדי תנועת ביל"ו, עלה לארץ בשנת 1882. משנת 1889 ואילך היה פעיל בשדה ההינון. ראה עוד בעניין זה: התכתבות בין הרבנים קוק ועוזיאל, בחודשים כסליו, טבת תרפ"ד, את"א, 714/2.

255. ראה קטעי רשמים וזכרונות של ב"צ כץ, מ"ז, פ/153 (מאמר מודפס של ב"צ כץ מתוך עיתון שלא עלה בידי לזהותו).

256. קול יעקב, כ"ב בסיוון תרצ"ג.

המדוכאים...עזובים באין דודש ומבקש..."²⁵⁷.

בעוד שבנושא מצוקת יהדות הגולה נודעה לפעילות הרב בעיקר משמעות מוסרית, היתה לו השפעתו מעשית יותר בתחום השגת היתרי עלייה לארץ. הוא סייע לעלייתם של צעירים שהיו מעוניינים ללמוד בישיבות בארץ-ישראל ול"כלי קודש" - כרבנים ושוחטים - שרצו לעלות לארץ²⁵⁸. ההישגים שיכול לזקוף לזכותו בעניין זה לא שינו את מצב העלייה מעיקרו, שנותר בעייתי נוכח דיבוי הפליטים מחד והקשחת המדיניות הבריטית ביחס לעלייה מאידך. מחאותיו הנוקבות נגד המדיניות הבריטית כפי שצויינו לעיל בפרק הדן ביחסיו עם הבריטים - אף הן לא חוללו מפנה בנושא העלייה, וההגבלות בתחום זה נותרו עד לסיום השלטון הבריטי בארץ-ישראל.

257. שם, שם.

258. את"א, 1039/50; קלוגר (לעיל, פרק ג, הערה 56), עמ' 54; התור, כ"ד בשבט תרצ"ד.

Rabbi A. I. Kook

as

Chief Rabbi of Eretz Yisrael
(1921-1935)

The Man and His Deeds

by Joseph AVNERI

Department of Jewish History

עבודה זו מוגנת ע"י זכויות יוצרים
THIS WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT LAW

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel, February 1989

This work was carried out under the supervision of:

Prof. M. Eliav

(Department of Jewish History), Bar-Ilan University

TABLE OF CONTENTS

chapter	page
	T-X
	Summary.....
	INTRODUCTION.....1
1	FROM GRIVA TO JAFFA
	Youth.....18
	Within Jaffa and the settlements.....25
	Education and the Old Yishuv.....35
2	EXILE
	Germany, Switzerland and London.....45
	"Flag of Jerusalem".....71
3	THE BURDEN OF THE RABBINATE
	The return.....97
	Chief-Rabbinate.....115
	Guarding the nations holy treasures.....148
4	PHILOSOPHY, HALACHA and PRACTICE
	Introduction.....157
	Philosophy immediate-remote.....160
	Jewish Law.....182
	Education.....191
5	LEADERSHIP
	Relations with non-jews.....195
	Centers of action.....243
6	RABBI KOOK AND THE ULTRA-ORTHODOX JEWRY
	Past grievances.....287
	The campaign against the Rabbi.....294
	Interaction with "Agudat Yisrael".....331
7	RABBI KOOK'S CONNECTION WITH RELIGIOUS ZIONISM
	The "Mizrachi" - contacts, partnership and tensions.....343
	Relations with the pioneers of "Ha'Po'el HaMizrachi".....373
8	BETWEEN "LEFT" AND "RIGHT"
	Relations with pioneers, labourers and farmers.....387
	Liaison with the "Right".....425
	Questions of life and death.....435
9	CONCLUSION - WALKING A TIGHTROPE
	Appendix.....501
	Bibliography.....506
	Summary (English) [I-V]
	Table of Contents (English)

Volume II